

הכינוס הארצי ה־2 לשימור מורשת התרבות בישראל

אומנות השימור, בין רוח לחומר
אותנטיות, רוח המקום וקהילה

בסימן 50 שנה לאמנת ונציה, 20 שנה לאמנת נארה
ו־30 שנה למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל



הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל



מטעם לשימור
אתרי מורשת בישראל



ISRAEL
ANTIQUITIES
AUTHORITY



רשות
העתיקות



Bar-Ilan University
אוניברסיטת בר-אילן



המרכז הלאומי לתרבות וארכאולוגיה
ISRAEL NATIONAL CENTER FOR HERITAGE AND ARCHAEOLOGY



ארכאולוגיה
ארכאולוגיה
בישראל



המרכז הלאומי לשימור אתרי מורשת



איקו"ם



המרכז הלאומי לשימור אתרי מורשת



המרכז הלאומי לשימור אתרי מורשת



המרכז הלאומי לשימור אתרי מורשת



המרכז הלאומי לשימור אתרי מורשת



המרכז הלאומי לשימור אתרי מורשת



המרכז הלאומי לשימור אתרי מורשת

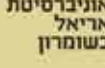
סמל דאגה וסמסון



המכללה האקדמית גליל מערבי
WESTERN GALILEE COLLEGE



המכללה האקדמית גליל מערבי



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון



אוניברסיטת
אריאל
בשומרון

הכינוס הארצי ה־2 לשימור מורשת התרבות בישראל

קובץ מאמרים



עורכת | יעל פורמן־נעמן
עורכות משנה | ורד מתתיהו, לאה עופר
עריכת לשון | ראומה יצחקי
עיצוב גרפי | ערן צירמן

קובץ זה רואה אור בתמיכה של:
מינהל שימור ברשות העתיקות
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר אילן

סיון תשע"ז, יוני 2017

תוכן עניינים

4 במלאת 30 שנה להקמת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל | דברי מנכ"ל המועצה מר עמרי שלמון

חינוך וקהילה

- 5 ארכאולוגיה קהילתית כנדבך מרכזי במעשה השימור - פרויקט לוד העתיקה כמקרה מבחן | אלון שביט
- 15 חשיבותם של מקומות ספורט ומעמדם כראויים לשימור | אור לונטל
- 24 עיר לבנה... וירוקות שדרותיה | גל תל-זורדי
- 32 פתוח לכול - אסטרטגיית התיעוד והשימור של המורשת ההיסטורית והתרבותית בארכיון עירוני של המאה ה-21, הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני כמקרה חקר | גליה דובידזון
- 41 ניהול ידע אקולוגי - תפיסה לשיתוף, לשימור ולהפצת ידע בקהילה | בני זנד



רוח המקום

- 47 שיקום בית הכנסת העתיק בפקיעין בידי אדריכל מאיר בן אורי ז"ל | יאיר בן אורי
- 56 מסלול המקוואות בעופל | חנה גריבץ
- 62 יודפת, רוחות העבר ורוח המקום | ערן מרדכוביץ, מרדכי אביעם
- 71 סיפורים גדולים כמנוף לפיתוח אתר ארכאולוגי - מקרה תל יבנה | יהונתן צחור
- 80 ציורי פרסקאות מ"בית איתמר" בקיבוץ אפיקים - שכבות של תקופה | מיכל בראור
- 85 ציורי הקיר בסטודיו של מרסל ינקו - חשיפה ושימור | רעיה זומר-טל



אותנטיות

- 92 שיקום בית טיכו - בין קורנברג לקרויאנקר | אמיר פרוינדליך
- 102 שימור של מלאכות מסורתיות מקומיות | יונית קריסטל



אתיקה בשימור המורשת

- 111 עיר מחפשת זהות, שימור המורשת הערבית בעיר יהודית - אשקלון כמשל | אבי ששון
- 120 חרדים למורשתם - דילמות בסבך מורשת ושימור בבני ברק | אבי ששון



קיימות וסביבה

- 130 הבניין הירוק ביותר, שימור בר קיימא | רינת מילוא-שטינלאוף
- 137 עיר לבנה, עיר ירוקה | לילי רונן



מודרנה

- 143 התפתחות תכנית בתי-הדירה בתל-אביב בשנים 1930-1960, רקע לעבודתו של אדריכל דב כרמי בתכנון בתי-מגורים | דינה רצ'בסקי
- 156 מגמת adaptive re-use במורשת מודרניסטית, פרדוקס "Form Follows Function" | גלית רולבין



30 באוקטובר 2014

במלאת 30 שנה להקמת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל דברי מנכ"ל המועצה, מר עמרי שלמון

בראשית דבריי אבקש להביע הערכה רבה לכל השותפים לארגון הכינוס ולוועדה המארגנת, אשר פעלה במשך חודשים רבים להצלחתו והוציאה אותו מהכוח אל הפועל.

הכינוס עומד בין היתר בסימן 30 שנות עבודה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. פעילותה של המועצה העלתה על סדר היום את נושא השימור בארץ על רבדיו הרבים.

ההתחלה לא הייתה קלה. אז היה זה נושא שהמודעות אליו הייתה נמוכה מאוד בסדר היום הציבורי. היה זה אתגר מיוחד במינו, שאותו הובילו, מייסדי המועצה לשימור אתרים, בראשם המנכ"ל הראשון יוסי פלדמן וציבור הולך וגדל של מתנדבים ונאמנים. לאלה אנו חבים חוב גדול ותודה עמוקה.

נושא השימור הולך ותופס מקום ונוכחות החל במודעות הציבורית, ברשויות התכנון, ברשויות מוניציפליות, בגופים ממלכתיים וממשלתיים וכלה בארגוני סביבה. מכאן, שלעת הזו ניתן לעצור לרגע, להביט בהישגים ולהתברך.

יש לציין שעוד רבה הדרך לפנינו. אין מדובר רק בחקיקה ראויה, שתיתן ביטוי להגנה על המורשת, לחיזוק הערכים התרבותיים שלה ולהנחלתם, מדובר במהלכים מורכבים ובחתימה מתמדת לייצר מעטפת שלמה להגנה על נכסי המורשת בישראל.

אנו מקדמים זאת בהתמקצעות מעשית, במבט לניסיון הרב במדינות המובילות שימור זה מאות שנים, במערך של הכשרות מגוונות ובמאגר של בעלי מקצוע, בפרסומים דוגמת "אתרים המגזין", מאמרים, תרגומים וימי עיון.

נושאים אלה לוקחת על עצמה ה"מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל", ואנו עושים זאת בשיתוף פעולה עם ארגונים שונים ובהם מוסדות אקדמיה וחינוך, משרד התרבות והספורט. בשנים האחרונות המועצה מקדמת מהלכים בעלי משמעות רבה בהיקפם ובאיכותם בשיתוף תכנית "ציוני דרך" באגף מורשת שבמשרד ראש הממשלה, שהקמתו קידמה מאוד את השימור בארץ.

תודתי והערכתי נתונות למארגנים ולציבור הסקרן והמתעניין שהגיע ליום הכינוס הזה.

בית ילון, מוצא, 2014
באדיבות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל



אלון שביט

ארכאולוגיה קהילתית כנדבך מרכזי במעשה השימור - פרויקט לוד העתיקה כמקרה מבחן

מילות מפתח | לוד-העתיקה, שימור, ארכאולוגיה-קהילתית

תקציר

היישוב בלוד העתיקה החל בתקופה הניאוליתית. ממצאי החפירות הארכאולוגיות שבוצעו בעיר מעידים, כי במקום התקיים יישוב בכל התקופות הארכאולוגיות וההיסטוריות בתולדות ארץ־ישראל. זוהי תופעה ייחודית במזרח הקדום. בליבה של העיר העתיקה נמצאים מוקדי עניין רבים. רצפת הפסיפס המפוארת שחשפה רשות העתיקות, היא מהמרשימות בעולם. סביב אתר הפסיפס, אותרו בעבר פסיפסים רבים, חלקם מרשימים לא פחות. כנסיית סנט ג'ורג' נמנית עם החשובים באתרי הנצרות בארץ. הכנסייה שוקמה בשלהי המאה ה־19 על שרידי בזיליקה צלבנית. מסגד אל־עומרי נבנה במאה ה־13, בימי השליט הממלוכי ביבארס שציווה להקים גם את גשר ג'ינדאס, המשמש עד ימינו לתנועה. חאן אל־ח'לו היה שוק עירוני ששימש המרכז המסחרי של העיר. בלוד שרדו מבני אבן אשר שימשו לתעשיית שמן הזית המסורתית. בית הבד של חסונה ראוי לתשומת לב מיוחדת בהיותו אחד המפעלים הקדמ־מודרניים המורכבים והשמורים ביותר ששרדו בארץ. מכון ישראלי לארכאולוגיה (מי"ל) הכין תכנית רעיונית המשלבת את כל המוקדים הללו לפארק עירוני ארכאולוגי, שיהיה מוקד משיכה לתושבי העיר ולתיירים וישמש מחולל שינוי דרמטי בעתידה של העיר לוד.

לאחר שנים של הזנחה יזם מי"ל פרויקט קהילתי לשיקום העיר העתיקה של לוד. ארכאולוגיה קהילתית היא תחום חדש ברחבי העולם. ישנן גישות שונות ליישומה, אך בכולן מצויה הקהילה בליבת התהליך. הקהילה מפרה את החוקרים בשאלות מחקר ובתהליכי מחקר שאינם על סדר יומם, נציגי הקהילה שותפים בביצוע החפירה הארכאולוגית, במחקר ההיסטורי, בשימור המונומנטים ובשחזורם, בטיפוח האתרים

ובהכשרתם לתיירות, בפרסום הפרויקט ובהנגשתו לציבור הרחב.

שילוב הקהילה בפרויקט מחזק את הגאווה המקומית של התושבים ותורם לאחריות שלהם לסביבת המגורים. בחברות שבהן קיים ניכור כלפי הממסד וקוטביות בין קהילות שונות, מסייעת הארכאולוגיה הקהילתית למתן את הניכור ולקרר קבוצות באוכלוסייה. בשנים שבהן אנו מפעילים את הפרויקט, נוכחנו לדעת שגישה זו מוכיחה את עצמה בטיפוח דרקיום של יהודים וערבים המזדהים עם עברה של העיר, כל אחד מנקודת מבטו, ומשתפים פעולה יחדיו לשיקום העיר העתיקה ולפיתוחה.

ארכאולוגיה קהילתית

המחקר הארכאולוגי עובר שינויים רבים מראשיתו במאה ה־19. בשנת 1984 פרסם טריגר מאמר שבו קבע שהארכאולוגיה התקיימה במהלך השנים מתוך שלושה מניעים מרכזיים: לאומיות, אימפריאליזם וקולוניאליזם. מניעים אלה השפיעו על האידאולוגיה של המחקר, על עיצוב החוקרים ועל שיטות העבודה (Trigger 1984:355-370). מאמר חשוב זה לצד מאמרים נוספים ומגמות מקבילות בשדות מחקר אחרים, האיצו את הגישה אשר יש המכנים אותה "פוסט־מודרניסטית", השואפת לנהל את המחקר הארכאולוגי מתוך ניסיון לבטל גישות סובייקטיביות לאומיות, אימפריאליסטיות או קולוניאליסטיות. בד בבד עם מגמה זו החל להתפתח בעשרות השנים האחרונות זרם חדש המכונה "ארכאולוגיה קהילתית". ניתן לייחס את מקורו של הזרם הזה בגישות קהילתיות שהתפתחו בתחומים אחרים ובהם: חינוך, רפואה ועוד.

הארכאולוגיה הקהילתית עדיין מחפשת את דרכה ואת הגדרתה. טריגר קבע שארכאולוגיה קהילתית מערבת קהילות בתכנון ובביצוע פרויקטים של מחקר שהם

ההיסטוריה והארכאולוגיה של העיר לוד

לוד נוסדה לפני כ־8,000 שנה (בתקופה הניאוליתית), סמוך לאפיק נחל איילון. בחפירות הארכאולוגיות נחשפו בתי חומר וקברים שבהם הוטמנו תושבי האתר (Blockman and Gopher 1998:493). מאז היוסדה הייתה לוד מיושבת, בכל התקופות הארכאולוגיות וההיסטוריות של ארץ־ישראל, וככל הידוע זו העיר היחידה בארץ־ישראל ואף במזרח הקדום ששמרה על יציבות יישובית כה מרשימה. ערים כמו ירושלים, קיסריה ועכו ננטשו בתקופות מסוימות, ואילו היישוב בלוד שמר על יציבות.

לוד נכנסה לדפי ההיסטוריה כבר בימי פרעה המצרי הנודע, תחתמס ה־3, אשר עבר בלוד בדרכו להכניע ברית של ערי כנען וסוריה סמוך לעיר מגידו. תעודות מצריות מלמדות שלוד הייתה נקודה חשובה על אם "דרך הים", היא ה"אוטוסטרדה" הקדומה החשובה ביותר במזרח הקדום.

מהתקופה הפרסית הפכה לוד למרכז חשוב לקהילה היהודית (שוורץ תשמ"ט 3-12). היא נזכרת ברשימת שבי ציון (עזרא ב לג; נחמיה ז לז). בתקופת המשנה והתלמוד היה בלוד מרכז ראשון בחשיבותו של יצירה רוחנית וספרותית ורבים מגדולי הרבנים חיו בעיר ויצרו בה (רוזנפלד 1997). גם רבי יהודה הנשיא, המזוהה עם ציפורי שבגליל, הרבה לבקר בלוד ופעל בה.

בתקופה הרומית, בעת שהאימפריה האדירה ניהלה את הארץ, זיהו השליטים את לוד כצומת דרכים מרכזי בארץ ישראל. שבע דרכים אימפריאליות חיברו את לוד עם כל המרכזים החשובים של הארץ, ובכך הרומים הפכו את העיר לליבה הפועם של ארץ־ישראל (רול תשל"ו: 39). לוד נקראה באותם ימים "DIOSPOLIS", "עיר האלוהים", וכיאה לעיר האלוהים נבנו בה מקדשים מפוארים, והיא הפכה לעיר מפוארת אשר לא נפלה בפארה מקיסריה, מבית שאן ומערים רומיות אחרות. בחפירות בעיר נחשפו וילות רומיות ובהן רצפות פסיפס, רהיטי שיש (רוזנברג ושביט 1993: 47-48), מטבעות זהב ותכשיטים. גולת הכותרת של הממצאים מתקופה זו היא רצפת הפסיפס שנחשפה בוילה רומית מן המאה הרביעית לספירה, כיום בשכונת נווה־ירק (אבישר 1999: 41; Ovdiah & Avisar 1998: 169-171; Mucznik 1998: 1-18). רצפת הפסיפס מציגה ספינות מפוארות וחיות ים לצד תיאורים של בעלי חיים. נראה שהפסיפס עיטר וילה מפוארת של אחד מעשירי לוד

עניינה של הקהילה (Trigger 2007:260). על פי מרשל, הארכאולוגיה הקהילתית מתאפיינת בפרויקטים שבהם הקהילה זוכה לתפקיד מרכזי בפרשנות הממצא ובפרסום (Marshall 2002:211-219). נראה ששורשיה של הארכאולוגיה הקהילתית בתובנה של חוקרים, שנמנו כמעט ללא יוצא מן הכלל עם התרבות האירופית, הנוצרית־היהודית, שיש לשמוע את קולם של צאצאי התרבות הנחקרת, ובהם שבטי אינדיאנים בצפון אמריקה או אבוריג'ינים באוסטרליה. פתיחות החוקרים לעולמות תרבותיים אחרים ומגוונים, אפשרה להם להיחשף לשאלות מחקר שעליהן לא חשבו ולעתים אף לשיטות מחקר לא מקובלות. שילוב הקהילה במחקר, בין אם נציגיה היו יורשי התרבות הנחקרת או מתיישבים שבאו לאחר מכן, מסייע לחוקרים בגיוס משאבים והון אנושי למחקר על כל שלביו. הקהילה מנגד, זוכה לביטוי בעיצוב המורשת שלה וכך נוצרים כלים להעצמה ערכית של אנשי הקהילה ובהם טיפוח הגאווה המקומית מתוך מודעות למורשת ההיסטורית־תרבותית ואחריות לשימור המורשת ולהפצתה ברבים.

טולי (Tully 2007:155-187) התבסס במאמרו על עבודתם של מוסר ואחרים (Moser et. al. 2002:220-248) בניסיון להגדיר קריטריונים להתנהלות הארכאולוגיה הקהילתית, ובהם: קשר ושיתוף פעולה, תעסוקה והכשרה, חשיפה ציבורית, ראיונות ואיסוף היסטוריה בעל־פה, משאבים חינוכיים, ארכיון צילום ווידאו ויזמות המבוססת על הקהילה.

בקרב החוקרים יש נטייה לסווג את הארכאולוגיה הקהילתית לשתי קטגוריות שונות בתכלית. חוקרים אחדים רואים בתחום זה נדבך בניהול משאבי תרבות (CRM – Cultural Resource Management). אחרים רואים בארכאולוגיה הקהילתית תחום אקדמי לכל דבר ועניין. חוקרים אחדים מעידים, כי הארכאולוגיה הקהילתית מפשרת במחלוקות ומפחיתה קיטוב ועוינות חברתית (Moss and Wasson 1998:317-319), וחוקרים רבים רואים בארכאולוגיה הקהילתית נדבך מרכזי בעתיד הארכאולוגיה בכלל (Merriman 2004: 15; Marshall 2002: 218). צוות מכון ישראלי לארכאולוגיה שותף לעמדה זו, ולכן הוקמה מחלקה ייעודית במכון ושמה 'בראשית', המתמחה בייזום פרויקטים קהילתיים ובניהולם. הפרויקט בלוד העתיקה הוא פרויקט הדגל של 'בראשית'.

בדרקון מאיים, נלחם בו וגבר עליו. סצנת המאבק בין ג'ורג' הקדוש לדרקון הפכה לאחת מהחשובות באמנות הנוצרית בעולם כולו (Riches 2000). בשל פעילותו המיסיונרית הוצא ג'ורג' להורג על ידי שלטונות הצבא הרומי והפך למרטיר. לאחר שהנצרות הפכה דת מוכרת באימפריה הובאו עצמותיו לקבורה בלוד. מצבת הקבר נמצאת בקריפטה של הכנסייה היוונית האורתודוקסית בעיר.

בתקופה הביזנטית הוחלט לשנות את שמה של העיר לוד לגאורגיפוליס, עירו של ג'ורג'. אז הוקמו בעיר כנסיות גדולות ומפוארות.

במאה ה־7 כבשו המוסלמים את הארץ. השליטים המוסלמים קבעו את לוד כבירה אזרחית של ג'ונד פלסטין (מחוז פלסטין), זאת לאחר שהכירו במרכזיותה של העיר. רק לאחר כ־80 שנה ייסדו המוסלמים את רמלה השכנה, שנבנתה במיוחד כדי לשמש עיר בירה במקום לוד, שהייתה מזוהה עם התרבות הרומית־ביזנטית.

כשהצלבנים כבשו את ארץ־ישראל הם ידעו היטב על עירו של ג'ורג', ולכן הקימו בלוד קתדרלה מפוארת שנשאה את שמו, כל שנותר ממנה הוא האפסיס (גומחת התפילה) ויצירות אמנות אחדות, ששולבו לימים בכנסייה היוונית־אורתודוקסית.

במאה ה־13 דחקו הממלוכים את הצלבנים מארץ ישראל והשתלטו על לוד. הם הקימו בעיר את מסגד אל־עומרי ובנו את גשר ג'נדאס מעל נחל איילון, מצפון לעיר. גשר ג'נדאס, העומד על כנו עד היום, הוא מהגשרים העתיקים והמרשימים בארץ ישראל.

בתקופה העות'מאנית הפכה לוד לעיירה מרכזית באגן נחל האיילון ומרכז לתעשיית שמן הזית ומוצריו. בפארק השלום בעיר נותרו מספר מבני אבן מפוארים אשר שימשו לתעשייה זו עד קום המדינה. בעיר נבנה חאן (חאן ח'ילו), נבנו מסגדים אחדים ובתי אבן יפים ששרדו בחלקם עד ימינו.

הבריטים כקודמיהם השכילו להבין שלוד היא הצומת המרכזי והטבעי של ארץ ישראל. לפיכך החליטו להקים בעיר את תחנת הרכבת המרכזית, בין קהיר בדרום לדמשק בצפון. מצפון לעיר הקימו הבריטים את שדה התעופה הבין־לאומי של הארץ אשר נקרא שדה לוד, עד מותו של ראש ממשלת ישראל, דוד בן־גוריון, אז הוחלף השם לנמל תעופה בן־גוריון.

שביקש לפאר את טרקלין ביתו. הפסיפס המפואר נחשף בשנת 1996, והוא ללא ספק המרשים ביותר מרצפות הפסיפס בארץ־ישראל ומהמרשימים בעולם העתיק כולו. (איור 1)

בלוד נולד וחי ג'ורג', אשר היה לימים קצין בחיל המשמר של הקיסר הרומי דיוקלטיאנוס. ג'ורג' בחר להפיץ את הנצרות ברחבי העולם, בימים שבהם הפצת הנצרות



איור 1 | רצפת הפסיפס בלוד
 צילום: ניקי דוידוב (רשות העתיקות)

נתפסה כעברה, ובעיקר הייתה אסורה על חיילי הצבא. אגדות רבות מספרות, כי באחד ממסעותיו נתקל ג'ורג'



איור 3 | כנסיית סנט ג'ורג'

< מסגד אל-עומרי - מסגד מהתקופה הממלוכית ובו שרידים קדומים של הבזיליקה הצלבנית. במסגד הוצבו עמודי גרניט ושיש, אשר על אחד מהם כתובת יוונית: "הכוהנים יראי השמים היושבים בראש העיר, ואשר עליהם נוגה אורו של ישו, מקדמא דנא, הם מקשטים מקדש מהולל זה". הכתובת מרמזת שהעמודים שימשו כנסייה ביזנטית שהייתה ככל הנראה במקום.

< הפסיפס - באתר הפסיפס ייבנה מוזאון ביזמת רשות העתיקות ובתרומה של שלבי וויט וליאון לוי. סמוך לו יש פסיפסים איכותיים רבים וניתן לפתח את המקום כ'מוזאון פסיפסים לאומי'.

< ח'אן אל-חילו - חאן עירוני ששימש מרכז מסחרי של העיר בתקופה העות'מאנית. לאחר שיבצעו בו עבודות שימור ושחזור יוכל החאן לשמש מסעדה, מרכז תרבות, חנויות תיירות וסדנאות. את החאן ינהלו יזמים פרטיים, כפוף להגבלות חוזיות שיבטיחו את שימורו ואת השימושים הראויים לו כמבנה עתיק. (איור 4)

< בית הבד של חסונה - מפעל מסורתי אשר מרבית מתקני הייצור שלו נותרו על כנם. המבנה ישוקם וישוחזר כאתר ייחודי בארץ. המבקרים במקום יוכלו לצפות בהכנת שמן הזית, בטחינת השומשום וביצירת הסבון המסורתי. המבנה יציג את מורשת

התכנית לפיתוח העיר העתיקה בלוד

בשנת 2005 יזמה 'בראשית' מיסודו של מי"ל תכנית רעיונית לפיתוח לוד העתיקה. גיבוש התכנית נעשה בסיוע משרד התיירות, החברה הממשלתית לתיירות, עיריית לוד, אדריכל סעדיה מנדל וצוותו, אדריכל גיורא סולר ועוד. (איור 2)



איור 2 | תכנית רעיונית לפיתוח לוד העתיקה

א. חזון התכנית:

< הפיכת לוד למוקד תיירות ארצי.
 < שימוש בתיירות להעלאת קרנה של לוד כעיר בעלת מוקדי משיכה ברמה בינלאומיים, ואצרות ארכאולוגיים ועיר של שלוש הדתות.
 < להדגיש את שיתוף התושבים בתהליך, בפרויקט קהילתי, וטיפוח הגאווה המקומית.

ב. עוגנים מרכזיים:

למרות היעדר תשתית תיירותית בעיר לוד, נוכל למצוא בה, במרחק הליכה קצר, שורה של עוגנים תיירותיים, חלקם ברמה בינלאומית ואחרים ברמה מקומית. העוגנים העיקריים שזוהו בתכנית:

< כנסיית סנט ג'ורג' - כנסייה יוונית אורתודוקסית שהוקמה על שרידי בזיליקה פראנקית מן המאה ה-13. בקריפטה של הכנסייה מצוי ציון הקבר של ג'ורג' הקדוש, מהדמויות החשובות בעולם הנוצרי. הכנסייה תשווק כאתר מרכזי על מפת הצליינות הנוצרית. (איור 3)



איור 4 | ח'אן אל-חילו, המחשה לאחר שחזור והפעלה



איור 5 | בית הבד של חסונה



איור 6 | בית הקשתות, המחשה לאחר שחזור והפעלה

משפחת חסונה, מהמשפחות הוותיקות בעיר, שהם סמל לדורקים בין ערבים ליהודים בלוד במהלך הדורות. האתר יציע למבקרים לרכוש שמן זית, מוצרי טחינה וחלבה, וסבונים טבעיים ומסורתיים (איילון תש"ן: 176-181). (איור 5)

< בית הקשתות - בית בד מרשים המושתת על אומנות וקמרונות צולבים. לאחר שימור המבנה ושחזורו הוא ימסר לניהול בידי זכיין כמסעדה או כמרכז לאירועי תרבות. (איור 6)

< מסבנת אל־פאר - מבנה דורקומתי ובו גם מרתפים. המבנה שימש בית בד, מסבנה להכנת סבון משמן זית, טאבון לאפייה ובית מגורים של משפחת אל־פאר. לאחר שימור המבנה ושחזורו תוצג בקומה התחתונה שלו מלאכת ייצור הסבון, בית הבד והטאבון. חללי המבנה האחרים יועברו ליזמים פרטיים, כפוף להגבלות חוזיות שיבטיחו שמירה על המבנה ושימושים נאותים בחלליו. במקום יהיה אפשר להפעיל בית קפה וחנויות שישרתו את באי האתר ואת באי השוק הסמוך.

5. הנגישות ברגל וברכב, כולל באוטובוסים
6. השילוב במרחב העירוני

ה. חולשות ויתרונות

לשם עריכת התכנית נדרשנו לזהות את החולשות של העיר ואת היתרונות שלה, כדי למנף את הפרויקט. עיקרי המסקנות היו:

חולשות: הזנחה מתמשכת והיעדר השקעות לאומיות; תדמית העיר נמוכה בקרב תושביה ובקרב תושבי הארץ; היעדר מנהיגות מקומית. בחודש נובמבר 2013 נבחר עו"ד יאיר רביבו לראשות העיר ואנו מקווים שההנהגה החדשה, תשכיל להביא למפנה; ברחבי העיר העתיקה ניכרות תופעות של ונדליזם והתעלמות מהחוק; היעדר תנאים לקידום יזמות פרטית בתחום התיירות; בעיות חברתיות-כלכליות משפיעות על התנהלות העיר; בקרב התושבים קיים ניכור כלפי הממסד הממלכתי והמוניציפלי; מרקם העיר העתיקה הרוס ברובו, זאת בהשוואה לרמלה השכנה.

יתרונות: בעיר קיימים ממצאים היסטוריים רבים, גלויים ונסתרים. לוד נמצאת במרכז הארץ על אם הדרך בין תל-אביב לירושלים וסמוך לנתב"ג. בשל קרבתה לשדה התעופה הבינלאומי של ישראל, מיקומה והנגישות הנוחה אליה, יש לעיר פוטנציאל לביקור ראשון או לביקור אחרון בכל תכנית ביקור של תייר או של קבוצת תיירים בארץ. בלוד מתחם היסטורי גדול פנוי ברובו מבנייה מודרנית או מנכסים פרטיים ובעל פוטנציאל לפיתוח. בשטחה של העיר העתיקה קיימים מספר מבנים פנויים בעלי ערך ארכיטקטוני והיסטורי. מרבית השטחים הפנויים והמבנים ההיסטוריים הם בבעלות המדינה וניתן לפתח אותם. לוד נמצאת על ציר הצליינות הארצי. כנסיית סנט ג'ורג' היא אטרקציה ולה כוח משיכה של מבקרים. כיום, ללא תשתית תיירותית בעיר, מבקרים בכנסיית סנט ג'ורג' מאות תיירים ביום. בעיר מתקיים שוק שבועי המושך אליו אלפי קונים ומבקרים. להנהגת העיר רצון לפתח את התיירות בעיר לוד.

ה. עקרונות ועיקרי התכנית הרעיונית לפיתוח לוד העתיקה:

- < שילוב הקהילה בכל רמות העשייה מהתכנון עד לביצוע ולניהול

< השוק - מבנה מקורה בעל מראה אדריכלי מרשים יאכלס את השוק. אנו ממליצים שהחלל המרכזי של המבנה יוכל לשמש לצורכי שוק "רמלה לוד" על פי הצורך, ובימים אחרים או בשעות הערב ניתן יהיה לקיים אירועים ציבוריים במקום. בשל מורשתה המפוארת של לוד בתקופה הרומית אנו מציעים לתכנן את השוק במתאר של פורום רומי.

< רחוב מסעדות - רחוב הרצוג ישוקם בסגנון אותנטי ככל האפשר ויהפוך מוקד בילוי ואוכל למבקרים מכל רחבי הארץ.

< בתי הכנסת - במרחק של עשרות מטרים מכנסיית סנט ג'ורג' וממסגד אל-עומרי ניצבים שני בתי כנסת אשר ישוקמו וישולבו במרקם הפארק.

< תאטרון פתוח - נועד למשוך למתחם קהל רב, בעיקר מקרב תושבי העיר אך גם מחוצה לה.

< מתנ"ס שיקגו - המתנ"ס ישוקם, וישולב שילוב אדריכלי במרקם העיר העתיקה. במתנ"ס יהיה מרכז מבקרים ובו יוצגו ממצאים מעתיקות לוד. האודיטוריום ישמש להקרנת מיצגים על לוד בעבר ובהווה. מרבית אגפי המתנ"ס ימשיכו לשמש את הקהילה.

< השטח הפתוח - במרחב הפתוח יהיו שטחי חפירה ארכאולוגית פעילים במהלך השנה. החפירות ייערכו בהשתתפות תלמידים ממערכת החינוך העירונית בלוד ותלמידי היישובים הסמוכים. במקומות שבהם ימצאו מונומנטים מרשימים, הם ישולבו בתכנית הפארק. את השטחים האחרים יכסו לאחר שימצו את החפירה בהם, ובמקומם יפתחו שטחים חדשים.

ג. תיחום הפרויקט

נקבע בשלושה מעגלים, מהמרכזי לחיצוני: הגן הארכאולוגי, המתחם התיירותי והמרקם העירוני של לוד העתיקה. העקרונות שעליהם ביססנו את התיחום הם:

1. בחינת השטחים הציבוריים והשטחים הפתוחים מול שטחים פרטיים ומבונים
2. אינטגרציות המונומנטים העתיקים והתיירותיים במרחב
3. אפשרויות התנועה בין מוקדים תיירותיים
4. הפריסה המרחבית של השרידים הארכאולוגיים

והתקיימו דיונים על החזון ועל התכניות לביצוע; כמו כן, נבחנו אפשרויות מגוונות להשתתפות הקהילה. אחת ממטרות הפרויקט היא לקיים מדי שנה כנס רב תחומי שיעסוק בארכאולוגיה, בהיסטוריה ובתיירות בעיר לוד. לכנס יוזמנו קודם כול תושבי העיר. דברי הכנס יפורסמו ברבים. מליאת הכנס אמורה לשמש אסיפה לא פורמלית של תושבי העיר ומתעניינים אחרים המוכנים לתרום למיזם. בתום הכנס ייקראו המוזמנים להשתתף בוועדות מקצועיות שיופעלו במהלך השנה, כדי לתמוך בפרויקט. הוועדות תעסוקנה בקשר עם הקהילה, בחינוך, בתיירות, בתכנון ואדריכלות, בגיוס משאבים, בשיווק, בתדמית ועוד.

ב. חינוך: משנת 2007 מתנהלת בבתי ספר רבים בעיר לוד תכנית חינוכית שנתית שבה לומדים תלמידי בתי הספר היסודיים על הארכאולוגיה, על שיטות המחקר הארכאולוגיות, על ההיסטוריה של העיר לוד, על הקשר והזיקה בין התרבות החומרית לעונות השנה ולחגים המסורתיים ועוד. בשנים האחרונות נוספה לתכנית זו תכנית העוסקת במפגש בין ילדים ובני נוער יהודים וערבים בני העיר ובהסרת מחיצות תרבותיות. התכנית מבוססת על הכנה ממושכת של סגלי ההוראה והתלמידים כבר בטרם מפגש. המפגשים כוללים אינטראקציה בין־אישית בהנחיית אנשי תאטרון, תוך הימנעות מעיסוק בנרטיבים לאומיים או בנושאים פוליטיים. שיאן של שתי התכניות לעיל במפגש של התלמידים בחפירות ארכאולוגיות קהילתיות שאותן אנו מקיימים זה 7 שנים בחאן ח'ילו ובשטח נוסף סמוך לו בתחומה של העיר העתיקה בלוד. למעלה מחמשת אלפים מתלמידי העיר לוד השתתפו בשנים האחרונות בתכניות אלו. ניתן לומר, שכיום דור שלם של בני העיר מודע יותר למורשתה המפוארת ולפוטנציאל הפיתוח של העיר העתיקה, והיא הופכת מקור לגאווה ומנוף לפיתוח העיר כולה. קרן מורנינג סטאר מארצות הברית סייעה בתרומה חשובה לביצוע התכנית.

תכנית נוספת שאנו מנהלים בשנים האחרונות נועדה לעודד את המחויבות האישית של תלמידי בתי הספר להיות אחראיים לאיכות החיים ולאיכות הסביבה בעירם בכלל ובעיר העתיקה בפרט. התלמידים בבתי הספר מאמצים מונומנט ברחבי העיר העתיקה וכן את סביבתו המיידית. בהנחיית איש צוות של מ"ל התלמידים עוסקים בעבודות ניקיון, בחשיפה של

< שימור חברתי ותמיכה בקהילות הסמוכות לעיר העתיקה לצד שימור פסי ופיתוח
< הקמת חברה לפיתוח לוד העתיקה לצורך הפיתוח והניהול השוטף
< החברה תקבל לידיה נכסים לצורך השבתם כנכסים מניבים שיממנו את פעולתה
< מטרת התכנית לשמש מחולל של מפנה תדמית, כלכלי, תעסוקתי וחברתי בעיר לוד
< הפארק התיירותי יוקם לפי תקנים בין־לאומיים
< הפארק ישתלב ברקמה העירונית וישתתף קודם כול את תושבי לוד
< המרחב התיירותי יהיה ארכאולוגי דינמי, ותבוצענה בו חפירות במשך חודשים רבים בשנה

"מורשת מכוונת עיר" -

פרויקט ארכאולוגי קהילתי בלוד

המיזם הארכאולוגי קהילתי של מ"ל בלוד הוא תשתית חברתית וערכית של המיזם לפיתוח לוד העתיקה. עיקרי הפעילות הקהילתית:

א. הקשר עם הקהילה מתחילתו של הפרויקט הקפדנו לנהל את הפרויקט ברגישות הנדרשת לעיר לוד בשל היותה עיר רבת־תרבותית שעם אוכלוסייתה נמנים יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, ותיקים ומהגרים משבעים מדינות שונות ויותר. את הפרסומים שלנו ואת שלטי החוצות אנו מקפידים להפיק בעברית, בערבית ובאנגלית. דגש מיוחד ניתן ליצירת קשר עמוק ומהותי עם נציגים רבים מקרב ערביי לוד. האוכלוסייה הערבית בלוד חשה במשך השנים שהנהגת העיר והנציגים הממלכתיים אינם מתייחסים אליה כלל. אנו מאמינים, שיש צורך לקיים דיאלוג עם נציגות של ערביי לוד לא רק בשל היותם חלק מהמרקם החברתי של העיר. מרבית התושבים החיים סביב העיר העתיקה הם ערבים קשי יום. אם נשכיל לקרב אותם לפרויקט, הם עשויים לסייע לו ולתמוך בו. אם לא נשכיל לעשות זאת, הם עלולים להתנכל לפרויקט ולמנוע את התפתחותו. יתרה מכך, האוכלוסייה הערבית המבוגרת של לוד היא מקור עדות הולך ונעלם למראה העיר ובתיה החשובים במחצית הראשונה של המאה ה־20. תקופה ממושכת התקיים 'פורום היגוי' בעיר אשר חבריו היו נציגי השכונות והקהילות המגוונות המייצגות את העיר. בפורום זה הוצגו יעדי הפרויקט,

שאנו מנהלים, מנהל צוות ארכאולוגים דוברי עברית וערבית. את החפירה מנהלים ד"ר תאופיק דאעדלה, בן העיר לוד וד"ר יובל גדות, מחלוצי הארכאולוגיה הקהילתית בארץ. מכון נלסון גליק בהיברו יוניון קולג' נותן את החסות האקדמית לחפירה, ומבצעים אותה בעיקר תלמידי מערכת החינוך, אך לצדם גם קבוצות ובודדים מקרב תושבי העיר ואף מחוץ לעיר (איור 7). החפירה מתנהלת על פי מיטב העקרונות המדעיים המקובלים, ובו בזמן משמשת כלי להעצמה ערכית וחינוכית עבור התלמידים (Bonn-Muller 2010). ממצאי החפירה סייעו לבחון את סוגיית מועד הקמתו של ח'אן אל-חילו, הם אפשרו זיהוי של מאפייני האגף המערבי של החאן אשר לא שרד. הממצאים מלמדים אותנו על אודות שכבות הקיום של העיר בטרם הוקם החאן באתר. בשטח נוסף, שחפירתו החלה בשנת 2013, נחשף ציר רחוב מרכזי בעיר העתיקה מן התקופה העות'מאנית, אשר ייתכן שהוא שימש ציר ראשי גם בתקופות קדומות.



איור 7 | תלמידים יהודים וערבים בחפירה קהילתית בלוד העתיקה

1. **שימור ושחזור:** מאמץ רב מושקע בעבודות שימור של המבנים העתיקים בלוד שנבנו בשיטות מסורתיות. מבנים אלו לא זכו לתחזוקה במשך כ-70 שנים ומדי חורף הגשמים שוטפים את ליבת הקירות והקמרונות ומערערים את חוזקם. נוסף לכך, אנו עדים לפעולות הרס בידי נערים שלא בהכרח מודעים למשמעותם של המבנים. שיקום ראוי של המבנים העתיקים במרחב העיר העתיקה של לוד ושחזורם ידרוש תקציבים של

מכלולים עתיקים שכוסו בשפכים, בעבודות תחזוקה בסיסיות, בפעולות תומכות לעבודות השימור המבוצעות על ידי אנשי מקצוע ועוד.

"במבט שני" היא תכנית שפיתחה האמנית והצלמת תמר אבני. בתכנית זו מורים מבתי ספר יהודים וערבים מקיימים דיאלוג דרך עדשת המצלמה. התכנית מתנהלת בהנחיה של אנשי מקצוע יהודים וערבים. המורים לומדים עקרונות בסיסיים של צילום במצלמות לא מקצועיות, הם זוכים לסיור מודרך בעיר העתיקה ומקבלים הסבר על תולדותיה ועל המבנים העתיקים בתחומה. לאחר מכן הם מתעדים בצילום את הווי העיר, את המרחב הציבורי שלה ואת בנייניה. הצגת הצילומים, הדיון שמתפתח בעקבותיה והפרשנות הסובייקטיבית שלהם משמשים לקירוב בין המורים היהודים לערבים. המורים מקבלים במפגשים כלים להפעיל את התכנית בקרב תלמידיהם.

ג. **מרכז פסיפס:** המבנים העתיקים ברחבי העיר העתיקה העומדים שוממים ומוזנחים ניצבים בפני סכנת הריסה. היעדר פעילות חינוכית וקהילתית במרחב העיר העתיקה מותיר את השטח לפעילות של גורמים עברייניים אשר פוגעים בסיכויים לייצר סביבה נאותה לפיתוח תיירותי. לפיכך יזמנו תכנית להקמת **מרכז פסיפס - המרכז למורשת הרבת-תרבותית של לוד העתיקה**. אם יימצאו המשאבים הנדרשים לכך, יעלה בידינו להשלים שיקום ראשוני של ח'אן אל חילו ולהפעילו כמרכז חינוכי תיירותי במשאבים צנועים ביותר.

ד. **הכשרה מקצועית:** בסיוע לשכת התעסוקה בלוד ומשרד התמ"ת גיבשנו תכנית להכשרתם של בני העיר, מחוסרי העבודה, במקצועות השימור. למקצוע השימור יתרונו רבים ביחס למקצועות אחרים המוצעים על פי רוב למובטלים חסרי השכלה תיכונית. ראשית, מלאכת השימור מתגמלת את העוסק בה ביכולתו להיות גאה בחלקו בשימור ובפיתוח מונומנטים מרכזיים בעיר אשר עתידים להפוך למוקדי משיכה לכלל התושבים. שנית, מקצוע השימור מכשיר את העוסקים בו לתחומים רבים ומגוונים בענף הבנייה, תחום שיש בו ביקושים לידיים עובדות ובשכר ראוי.

ה. **חפירה ארכאולוגית:** משנת 2007, אנו מקיימים בכל שנה עונת חפירה ארכאולוגית בלב העיר העתיקה. את החפירה הארכאולוגית, כמו כל פעילות קהילתית

כולל חפירה מדעית לכל דבר, ייזום כנסים מדעיים ופרסום דברי הכנס. אנו מאמינים שלא ירחק היום שבו אחד מהמוסדות האקדמיים בארץ יזהה את חשיבותה של הארכאולוגיה הקהילתית, וימצא לנכון להציע לתלמידיו להעמיק בה ואף להתמחות בה. מנגד, אנו רואים בארכאולוגיה הקהילתית מנוף חשוב לניהול משאבי תרבות. נוכחנו לדעת שבקהילות בשולי החברה המתאפיינות במעמד סוציו-אקונומי נמוך, הארכאולוגיה הקהילתית היא כלי חשוב להפחתת ניכור ולצמיחה ערכית, בעיקר אצל הצעירים. המשאב האנושי בקהילות אלה הוא המשאב החשוב ביותר, מאחר שביכולתו להיות הרסני ובמקום זאת הוא תומך בפרויקט ומקדם אותו.

מהניסיון הנצבר ברחבי העולם התברר שארכאולוגיה קהילתית משמשת גישה מפרה לדיאלוג בין צאצאי בני תרבויות אוטוכטוניות לבין חוקרים שמרביתם בני תרבות המערב, ממוצא אירופי. בפרויקט בלוד אנו מגלים לראשונה שהארכאולוגיה הקהילתית משמשת מכנה משותף מלכד ומסיר מחיצות לתושבים יהודים וערבים החיים יחדיו באותה עיר, אך כמעט אין ביניהם קשר.

לוד היא כנראה העיר היחידה ברחבי המזרח הקדום אשר הייתה מיושבת בכל אחת מהתקופות הארכאולוגיות וההיסטוריות מאז החלה התיישבות הקבע של החברה האנושית. מי שמעמיק בלימוד ובחקר עברה המפואר של לוד, מתמלא באמונה שגם עתידה לפניה, זאת למרות הקשיים הרבים שעמה היא מתמודדת בהווה.

עשרות מיליוני שקלים. עד שנגייס את התקציבים הנדרשים, מרוכז המאמץ בייצוב המבנים, במטרה לעצור את תהליכי ההרס שלהם. (איור 8)



איור 8 | שימור תקרת בית השער של ח'אן אל-חילו

סיכום

פרויקט לוד העתיקה של מכון ישראלי לארכאולוגיה הוא במובנים רבים פרויקט חלוצי בתחום הארכאולוגיה הקהילתית בישראל. אף שקדמו לו פרויקטים בודדים, ובהם החפירה של רוגם בקריית מנחם בירושלים (Greenberg & Cinamon 2011:79-106) או חפירת גבעת שר במודיעין (פרחי וגדות 2006), אף אחד מהפרויקטים האמורים לא היה בעל מרכיבים רבים כל כך ותהליכים ממושכים דוגמת אלה הקורים בעיר לוד מאז שנת 2006.

ארכאולוגיה קהילתית היא שילוב של עשייה מדעית בניהול משאבי תרבות (CRM). מצד אחד, הפרויקט

רשימת מקורות

- אבישר מ' 1999. לוד - רצפת הפסיפס. **קדמוניות** 117. החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ורשות העתיקות. ירושלים: 41-43. איילון א' תש"ן. מפעל השמנים של משפחת חסונה בלוד. **קתדרה**, 56: 176-181. פרחי י' וגדות י' 2006. חורבת שר. **חדשות ארכאולוגיות** 118. פורמט אינטרנטי. רוזנברג א' ושביט א' 1993. **חדשות ארכאולוגיות** ק'. רשות העתיקות. ירושלים: 46-48. רוזנפלד ב"צ 1997. **לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד**. ירושלים. רול י' תשל"ו. מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל. **קדמוניות** ט. החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה. ירושלים: 38-50. שוורץ י' תשמ"ט. על תולדות לוד בתקופה הפרסית, **קתדרה**, מט: 3-12.

- Blokman N. 1996. Neve Yarak - Lod, A Pottery Neolithic Site in the Shephela. MA Thesis. Tel-Aviv University, Tel-Aviv.
- Blockman, N. and Gopher, A. 1998 The Lodian (Jericho XI) assemblage of Neve Yarak - Lod. In: Proceedings of XIII UISPP, Forli, Italy, pp. 489-495.
- Bonn-Muller, E. 2010. Common Ground. In: *Archaeology* 63/2: 46-49.
- Greenberg R. and Cinamon G., 2011. Excavations at Rogem Gannim, Jerusalem: Installations of the Iron Age, Persian, Roman and Islamic Periods, *'Atiqot* 66: 106-79.
- Marshall, Y. 2002. What is community archaeology? *World Archaeology*, 34(2), 211-219.
- Merriman, N. 2004. Introduction: Diversity and Dissonance in Public Archaeology: in N. Merriman (ed.), *Public Archaeology*, London and New York, 1-17.
- Moser, S, Glazier, D, Philips, J, El- Nemer, L N, Mousa, M S, Richardson, S, Conner, A and Seymour, M. 2002. Transforming archaeology through practice: strategies for collaborative practice in the Community Archaeology Project at Quseir, Egypt. *World Archaeology* 34(2) 220-248.
- Moss, M. L. and Wasson, G. B. 1998. Intimate relations with the past: the story of an Athapaskan village on the southern Northwest Coast of North America. *World Archaeology*, 29: 317-32.
- Ovadiah, A. and Mucznik S. 1998. Classical Heritage and Anti-Classical Trends in the Mosaic Pavement of Lydda (Lod). *Assaph. Studies in Art History* 3: 1-18.
- Riches, S. 2000. St. *George: Hero, Martyr and Myth*. Sutton Publication Limited.
- Schwartz, J.J. 1991. Lod (Lydda), Israel. From its Origins through the Byzantine Period, 5600 B.C.E.-640 C.E.
- Trigger, B. G. 1984. Alternative archaeologies: Nationalist, Colonist, Imperialist. *Man N.S.* 19: 355-370.
- Trigger, B. G. 2007. *A History of Archaeological Thought* (2nd ed.). New York, NY: Cambridge University Press.
- Tully, G. 2007. Community Archaeology: General Methods and Standards of Practice: in *Public Archaeology* 6 (3), pp. 155-187.

אור לונטל

חשיבותם של מקומות ספורט ומעמדם כראויים לשימור

מילות מפתח | ספורט, שימור

תקציר

המכתש בגבעתיים, שהתנהל עליהם מאבק ציבורי (2005-2007; 2008-2011) למניעת הריסתם ולשימורם. בשני המקרים הובילו את המאבק אוהדי קבוצות הספורט המקומיות, המודעים לערכם התרבותי ולהיותם ביטוי מוחשי למורשת הספורט העירונית. המחקר הנוכחי ביקש לבחון את יחסן של קבוצות נרחבות באוכלוסייה לשימור מקומות ספורט, כאמצעי לשימור מורשת הספורט בישראל. בד בבד, נותחו התחושות, התפיסות, הטרמינולוגיה והרטוריקה בהקשר זה. לשם כך, אימץ המחקר גישה איכותנית פרשנית, שהתבססה על ניתוח דיווחים וסיקורים שהופיעו בעיתונות המודפסת והמקוונת (וגם תגובות הקוראים) ועל ראיונות עומק עם אוהדי קבוצות ספורט ומובילי המחאות הציבוריות נגד הריסת אולם אוסישקין בתל אביב ואצטדיון המכתש בגבעתיים.

ספורט ומקומות ספורט

חפצים, מבנים ואתרים המפוזרים במרחב זוכים לתוספת המעורפלת 'היסטוריים' כאשר קיים אינטרס אישי, קהילתי או לאומי להנצחת סיפורם. אינטרס זה הוא אמת מידה להבחנה בין כלל אירועי העבר וחשיבותם התרבותית הייחודית. גרהאם ועמיתיו (Graham et al. 2000) גורסים כי העבר מתייחס לכלל האירועים אשר התרחשו, ההיסטוריה היא התמקדות במבחר אירועים חשובים, ואילו המורשת היא השתקפות של ההווה על העבר ועל העתיד כהשלכה של העבר. הגבול בין ההיסטוריה והמורשת מיטשטש לעתים בשל העובדה, כי שני המושגים מונעים על ידי התבוננות סובייקטיבית. יתר על כן, גם הזות הקולקטיבית אוגרת בתוכה שוני רעיוני, שכן יש בכוחה לייצג משהו אחר עבור כל פרט שמזדהה עמה (Orbascli 2000). עולה אפוא כי מורשת ואתרי מורשת נטענים בחשיבות תרבותית כאשר ישנו צורך עכשווי

המחקר הנוכחי עוסק בעמדותיהם של אוהדי ספורט בעניין מעמדם של מקומות ספורט כראויים לשימור. זאת על רקע מגמה חדשה ששיאה היה במאבקים ציבוריים למניעת ההרס של אולם אוסישקין בתל אביב ושל אצטדיון המכתש בגבעתיים. מחקר זה בחן את יחסם של אוהדים למבני הספורט, באמצעות ראיונות עמם וניתוח תגובותיהם ברשת האינטרנט. כמו כן נבדקה התאמתם של המבנים לתבחינים המוחלטים של מקומות הראויים לשימור. נמצא, כי באופן מודע ובאופן לא מודע, אוהדי ספורט מזהים במקומות אלו ערכי מורשת וחשיבות קהילתית היסטורית על פי חמישה ערכים שונים. החסם העיקרי בהחלטה על שימורם של מקומות הספורט מצוי בעיקרו בהיעדר הכרה חברתית רחבה במורשת הספורט בישראל, וגם בהיות מבנים אלו ביטוי מוחשי של מורשת זו.

מבוא

בהתייחסותה לסוג המבנים הראויים לשימור מציינת המועצה לשימור אתרי מורשת 'מבנים בעלי חשיבות מקומית' המוגדרים: "... חלק מההיסטוריה של היישוב ... חלק מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי והחוויתי של בני המקום." ('אודות השימור', אתר המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל). מגישה זו עולה, כי ערכו התרבותי של המבנה אינו תלוי באסתטיקה הארכיטקטונית, אלא מתגבש ומעוצב בעיקר על ידי יחסי הגומלין בין המבנה לבין הקהילה המקומית. בהתאם לגישה זו, התעוררה תפיסה חברתית, ברחבי העולם ובישראל, שעל פיה ראוי לשמר מבנים פונקציונליים שבהם יש ביטוי לתרבות, גם אם הפופולרית ביותר. כזה הוא הספורט בכלל והספורט התחרותי בפרט על מתקניו המודרניים. כך למשל, במקרה של אולם אוסישקין בתל אביב ושל אצטדיון

הספורט המקומי, עד לתהליכי ההתמסחרות בשנות ה־80 וה־90 של המאה הקודמת (בן פורת 2002) היה מושפע רבות מהפוליטיקה, והיה מאופיין בזיקה הדוקה בין המחנות הפוליטיים ומועדוני הספורט. כך למשל ייצג מועדון 'הפועל' את ההסתדרות הכללית, 'בית־ר' את המפלגה הרביזיוניסטית ו'אליצור' את הציונות הדתית (קאופמן 2003). הבדלים אידאולוגיים־פוליטיים אלו לצד האופי הטריטוריאלי המובהק של הספורט בכלל והכדורגל בפרט (Lawson 2001), הביאו להקמת מגרשים נפרדים לכל מועדון באותה עיר. כך בחיפה, הפועל המקומית אירחה את משחקה באצטדיון קריית חיים, ואילו קבוצת מכבי השתמשה באצטדיון קריית אליעזר; בירושלים שיחקה הפועל במגרש קטמון, ואילו בית־ר בימק"א; ובתל אביב שיחקה הפועל באצטדיון בלומפילד ומכבי באצטדיון המכבייה (לונטל 2013ב).

למתקן ספורט השפעות על הכלכלה והפיתוח האורבני (Swindell and Rosentraub 1998). נוסף לכך, יש לו חשיבות סמלית רבה עבור אוהדי קבוצות הספורט והקהילה המקומית. ניתן לראות זאת למשל בשימוש הנפוץ במונח בעל הקונוטציה הרגשית – 'בית', בהקשרים רבים בתחום הספורט: 'מגרש ביתי', 'שיפוט ביתי', 'משחק ביתי' וכיוצא באלו. זאת בשל הנרטיבים הנלווים של המילה 'בית' אשר נושאים את הרעיון של יציבות והמשכיות (Ramshaw & Gammon 2010). תהליכים מודרניים בעולם הספורט ובהם המעבר של מתקנים גדולים מהמרכז לפריפריה העירונית, משנים במידה רבה את האופי החברתי־קהילתי של הפעילות הספורטיבית. בתגובה לכך, הספורט והמקום המקורי שבו הוא החל, הם קרקע פורייה לנוסטלגיה של אוהדים. הנוסטלגיה, היא למעשה זיכרון בררתי־קיבוצי אשר כולל את האלמנטים ההיסטוריים שמייצרים את נוף העבר הספורטיבי והאוטופי שלא קיים עוד בהווה (Ramshaw 2005). דוגמה להיבט זה ניתן לראות במגמה ארכיטקטונית בארה"ב, שעיקרה בנייה של מבני ספורט חדשים ועיצובם על פי דגמי עבר של אצטדיונים מתחילת המאה ה־20 (בעיקר בענף הבייסבול המזוהה עם תרבות הפנאי במדינה), זאת כדי ליצור מוצר שיכול לשמש גם מצרך תיירותי־נוסטלגי (Hall 2004).

מבנה הספורט, באופן סמלי ופונקציונלי, הוא מקום

בכך. כלומר ה"עבר" ובהתאם לכך העתיד, משתנים בהתאם להווה.

אפשר לטעון, כי בעקבות קצב שינוי החיים המהיר בהווה, מתחזק הצורך של אנשים להזדהות עם הערך הנוסטלגי ועם המורשת. לרוב, אנשים מדוכאים או הנתונים לאיום חיצוני, מוחשי או לא, נוטים לשכתב את ההיסטוריה וליצור מיתוסים על גבה. לפיכך, הפרדת ההיסטוריה (המדויקת) מהמורשת (הטעונית) היא תוצאה של פעילות וצרכים פוליטיים (Hollinshead 1999), והדרישה לשימור מבנה משמעות רצון להמחשת הסמליות האמורפית במקום מסוים במרחב (לונטל, 2013). הצורך בהכרה בנכסי מורשת ובשימורם בהווה נובע ממספר סיבות ובהן: יצירות אמנות ומונומנטים ייחודיים, שימוש במבנים ובשטח האתר, ולבסוף, בהקשר הנידון לעיל, חיזוק הקשר של הפרט, של הקהילה, של המדינה או של המין האנושי עם עברו ומורשתו המשותפת. בישראל, המורשת היא חלק בלתי נפרד מהנוף, והיא באה לידי ביטוי במגוון מבנים ואתרים שחלקם הפכו מוקדי משיכה לתיירות. כאלו הם אתרים היסטוריים דתיים (הכותל המערבי, מצדה), מוזאונים (הרעות, חצר תל חי) ועוד. זאת, בין השאר, בשל החשיבות שניתנה לשמירה על המורשת ולמיתוס העצמאות עם הקמת המדינה, ולמעמדה כפרויקט לאומי ממדרגה ראשונה (עזריהו, 1995).

תחום אחר שזכה לחשיבות רבה בעשורים הראשונים למדינה, היה הספורט ששימש מכשיר לחיזוק הזהות הלאומית, ובעיקר ככלי תעמולתי בזירה הבינ־לאומית. בדומה לשימוש שנעשה בספורט לחיזוק הזהות הלאומית הקולקטיבית, ואף הלאומנות, בסוף המאה ה־19 בגרמניה (Turnen) ובצ'כיה (Sokol) (קאופמן 2003), כך שימש הספורט הארץ־ישראלי והספורט הלאומי לאחר קום המדינה כלי בידי מנהיגי המדינה להצגה של סממני ריבונות (חריף 2003). הספורט בישראל, ובעיקר נבחרת הכדורגל הלאומית במפגשיה הבינ־לאומיים, תרמה להידוק הקשר עם יהדות הגולה, לחיזוק הגאווה, שימשה מקור להזדהות ולעיצוב זימויו של היהודי החדש. כך היה במשחקה הראשון של הנבחרת הלאומית בכדורגל ב־1948, ארבעה חודשים לאחר הכרזת העצמאות, בביקורה בארצות הברית (קאופמן וגלילי 2009), ובמיוחד במפגש הכפול נגד נבחרת ברית המועצות ביולי 1956 (חריף 2003). גם

אצטדיון הטוטו בעכו ועוד. בו בזמן שקבוצות הספורט עברו לאצטדיונים החדשים, אופיינה תקופה זאת גם במכירתם, בעזיבתם ובהריסתם של אצטדיונים ישנים בשל מגוון רחב של סיבות ובהן: הפונקציונליות של המתקנים החדשים, עלייה חדה בשווי הקרקע במיוחד במרכזי הערים, שיקולים של פיתוח עירוני ועוד. במקרים של אצטדיון הקופסא בנתניה (הוקם בשנת 1943 וננטש בשנת 2012), אצטדיון קריית אליעזר (1955-2014) ואצטדיון האורווה (1967-2010), רוב אוהדי הקבוצות המקומיות קיבלו בשמחה את המעבר למתקן החדש, וכמוהם גם התושבים בשכונות הסמוכות למבנים, אשר נפטרו ממה שהיה בעיניהם מטרד של רעש ולכלוך. לעומת זאת, במקרים אחרים, כגון אצטדיון המכתש ואולם אוסישקין, קהילות האוהדים נרתמו למאבק ציבורי רחב היקף למנוע את העזיבה של מבני הספורט ואת הריסתם. המניע להירתמות זו היה תפיסת החשיבות התרבותית והקהילתית של אותם מבנים ליישוב ולאוכלוסייתו. מקומות ספורט רבים זכו בישראל לתואר 'מיתולוגי' בפי אנשי תקשורת הספורט ואוהדי כדורגל. הדבר ממחיש את חשיבותו ההיסטורית והסמלית של המקום, ובשתי מחאות האוהדים הגדולות, במקרים של המכתש ואוסישקין, נעשו גם פעולות ישירות לקידום ההכרה וההכרזה על המבנים כראויים לשימור. ניסיונות שימור אלו אמנם נכשלו לבסוף, אך הם היו לרכיב בדיון ציבורי נחשוני בסוגיית מקומה של תרבות הספורט בהיסטוריה התרבותית של המדינה, ובכשרותם של מקומות הספורט להיכלל בנכסי המורשת התרבותית הבנויה.

בין נוסטלגיה נפסדת למורשת תרבותית בנויה
 הרס מבנה הגימנסיה העברית 'הרצליה' בתל אביב (1959) לטובת הקמתו של מגדל שלום, והדיון הציבורי שהתעורר בעקבותיו, הניעו את ההכרה בחשיבות של שימור אתרים בישראל. זו באה לידי ביטוי בהקמת המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות (1984). הרצון לשמר ערכים תרבותיים, היסטוריים וארכיטקטוניים כדי ליצור תחושת יציבות והמשכיות ברמה האישית והלאומית קידם את הצורך לקבוע תבחינים, שבאמצעותם ניתן יהיה למדוד את ערכו התרבותי של כל מבנה ואתר. לשם כך הגדירה המועצה

ציבורי, והמרחב הציבורי קשור באופן ישיר לזיכרון החברתי וליצירה של הזהות המודרנית (Massey 2005). זאת, בין השאר, כי תהליכי חברות כגון אלו המתקיימים בערים, הם מהותיים לשם יצירה ובנייה מחדש של זיכרונות וזהות (Vertinsky & Bale 2004). שייכות למקום לעומת זאת נחשבת לצורך אנושי בסיסי, אשר נעשה קשה יותר להשגה בשל מה שהגדיר רלף (Relph 1976) כנטייה לחד גוניות מרחבית וניידות גבוהה, אשר מובילה ליחסים פונקציונליים עם מקומות. בשל כך, למבני הספורט הגדולים יש מספר יתרונות המייחדים אותם ממקומות ציבוריים אחרים ומקנים להם משמעות על ידי האוכלוסייה המקומית; כך למשל, ארכיטקטורה ייחודית, נוכחות מרחבית ופעילות רגשית המתקיימת בהם. בהתייחס לתפקידו של המקום הספורטיבי, קושר ג'וליאנוטי (Giulianotti 1999) את המונח 'טופופיליה' (אהבת המקום) לחיבור בין אוהד הכדורגל ומגרשו הביתי, זאת באמצעות שליטה ברגשותיו והעצמתם, ויצירת קשרים סימבוליים ומוחשיים. נוסף על כך, האצטדיון הוא המקום שבו הפרט הופך חלק מקבוצה חברתית גדולה בעלת מטרות, חוויות וזיכרונות משותפים, אשר תלויים במקום ההתרחשות ואינם יכולים להתקיים בלעדיו (לונטל 2013b). לפיכך גורס גפני (Gaffney 2008) כי לכל אצטדיון בכל עיר קשר חזק עם הקהילה המקומית, והוא מכיל משמעויות חברתיות ותפקודיות מעצם היותו אתר תרבות מקומי וסמל.

תהליכי גלובליזציה מואצים של הספורט, עלייה בהיקף ערוצי הטלוויזיה המוקדשים לו, כמות השידורים הישירים של משחקים בארץ ובעולם, הפופולריות של רשת האינטרנט והגידול במידע על ספורט, הזמינות והמידיות של הטלפונים החכמים, אפשרו למועצה להסדר ההימורים בספורט, שהיא הגוף הממן העיקרי של תשתיות הספורט במדינה, לצאת במגוון משחקי הימורים חדשים (המצליח שבהם הוא ה-winner שהוצג לראשונה בשנת 2002) ולהגדיל את הכנסותיה בעשרות ומאות מיליוני שקלים בכל שנה. הגידול המהיר בהכנסות בעשור זה הביא לבניית אצטדיונים חדשים (רוב האצטדיונים הגדולים בישראל נבנו בשנות ה-50 וה-60 של המאה הקודמת), בהם אצטדיון המושבה בפתח תקווה, האצטדיון העירוני נתניה בנתניה, אצטדיון סמי עופר בחיפה, אצטדיון ווינר בבאר שבע,

בעלי משמעות יישובית, דתית או צבאית, יותר מאשר מקומות הקשורים להיבטים של תרבות חילונית יומיומית מודרנית (Holtorf & Ortman 2008). פליגור וחובריו (Pfleegor et al. 2013) טוענים שהחברה המודרנית תופסת את מבני הספורט כבעלי משמעות תרבותית עבור קהילות האוהדים, הן המקומיות הן הלאומיות, אך ההכרה בהיותם אתרי מורשת הראויים לשימור אינה רווחת. התעלמות זו אינה מאפיינת רק את ישראל. בשבדיה למשל נהרס אצטדיון הכדורגל בגוטנברג בשנת 2007, מפאת היעדרותו מרשימת האתרים ההיסטוריים של המחוז, זאת אף שהוקם בשנת 1913 והיה אחד ממבני הספורט הגדולים והוותיקים במדינה, היה טעון במסורת עשירה, והדרישה להכללתו ברשימה זכתה לתמיכה רחבה של העירייה ושל קבוצות הכדורגל המקומיות (Holtorf & Ortman 2008). ישנם מקרים שבהם גופי שימור שונים בעולם הכירו באצטדיונים, בקולוסאום, במסלולי ריצה ואפילו במגרשי גולף כאתרי מורשת תרבות. דוגמאות לכך הם: 'הרשם הלאומי של מקומות היסטוריים' בארה"ב (National Registrar of Historic Places), 'רשימת המורשת הלאומית' באוסטרליה (National Heritage List) ו'רשימת המקומות ההיסטוריים' בניו זילנד (Register of Historic Places), (Pfleegor 2013), (et al).

קלונן (Cloonan 2007) גורס, כי לאינדיבידואלים יש צורך אינסטינקטיבי לשמר את העבר הפרטי שלהם, ובשל כך החיים הקהילתיים המודרניים מקדמים את המגמה המתרחבת של שימור המבוסס על הקהילה. רעיון זה מצוי גם אצל עמית־כהן (ללא תאריך) הטוענת, כי חברות זקוקות לנכסים תרבותיים המשדרים יציבות והמשכיות; להקפדה על שמירת משאבים סביבתיים ונכסי תרבות; ולחובתו של הציבור לקבוע נכסים לשימור עבור התרבות העכשווית ועבור הדורות הבאים. תפיסה זאת, מסבירה אם כן את הובלתו של המאבק לשימור מתקני הספורט – המכתש ואוסישקין, דווקא על ידי הקהילה המקומית, ואף את חלקם של הטיעונים שהועלו במהלך המחאות על חשיבותם הסביבתית של המקומות הללו מול החלופות המוצעות במקומם.

למורשת דרגות המעידות על מידת השפעתו של מבנה מסוים (Timothy & Boyd 2003). כלומר, לחלק מן

לשימור חמישה תבחינים: (א) אתרים בעלי חשיבות לאומית; (ב) מבנים בעלי חשיבות מקומית; (ג) אתרים שהם דוגמא אופיינית לתרבותה של חברה מסוימת בתקופה מסוימת; (ד) מבנה או מכלול מבנים שהם דוגמא לתרבות בנייה, טכנולוגיית בנייה וחומרי בנייה; (ה) אתר שבו גרה אישיות מפורסמת, אשר פעלה להתפתחות היישוב ותרמה לכך ('אודות השימור', אתר המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל). לרוב, ישנו קושי בקישור של תרבות פופולרית וספורט עם נרטיבים ואירועים היסטוריים ולאומיים, אך בחינה פרטנית יכולה ללמד כי מספר מקומות ספורט עשויים לענות על אחד או יותר מתבחיני השימור לעיל. כך למשל אצטדיון רמת גן (שהוקם בשנת 1950) היה המקום שבו התרחשה המכבייה השלישית (הראשונה לאחר קום המדינה), ומכאן חשיבותו הלאומית. הוא חלק מההיסטוריה המקומית של רמת גן ונדבך מרכזי בהפיכתה ממועצה לעיר (ראה למשל: נדבה 1950; פרוטוקול מועצת עיריית רמת גן, מס' 4, 15.3.1951). הוא מסמל את פתיחת גל בניית האצטדיונים בישראל בשנות ה-50 ומכאן היותו דוגמה לתרבותה של החברה בתקופה מסוימת. ולבסוף, גודל המתקן, מהירות הקמתו ומיקומו על אדמת הסחף המוצפת של פשט הירקון (רחמימוב וברנדייס 1995) הם דוגמה לתרבות בנייה ולטכנולוגיית בנייה. על כך יש להוסיף, כי אצטדיון רמת גן, בדומה לאצטדיוני ספורט ותיקים אחרים בישראל, עשוי להתאים גם לשבעת הערכים שהגדיר רובלס (Robles 2010) כמחוללי מחויבות מוסרית לשימור המורשת, והם: טיפולוגיה (התאמת המבנה לסביבה המשתנה), מבנה (חומרים ובנייה), פונקציונליות (שימוש היסטורי ועכשווי), אסתטיקה, ארכיטקטורה, היסטוריה, וסמליות.

עניין שימורה של מורשת תרבותית זוכה להכרה רחבה והיא מגובה במגוון חוקים, אמנות והסכמים בין־לאומיים. עם זאת, אין בנמצא קווים מנחים, ברורים וגלובליים, בדבר נחיצות השימור במקרים נקודתיים. הסמכות להכריז על מקום מסוים כראוי לשימור ניתנת בידיהם של מוסדות התכנון והשימור בכל מדינה ולסניפים האזוריים שלהם, בהתבסס על המלצות והחלטות של הרשויות המקומיות. ההעדפה של מבנים מסוימים לשימור היא סלקטיבית ביסודה, ולכן רשימות השימור מציגות על פי רוב מקומות

ברוך" (אהרוני 2010), "חורבן אוסישקין: החלה הריסת האולם המיתולוגי" (מרגלית 2007) ובשימוש הנרחב בתואר מיתולוגי לכל אצטדיון שהוקם לפני שנות ה־70 של המאה הקודמת, ראה למשל: אצטדיון הקופסא בנתניה (מערכת ONE 2014), אצטדיון הכדורגל ביהוד (רוזנברג 2007), אצטדיון וסרמיל בבאר שבע (צור 2013), אצטדיון קריית אליעזר בחיפה (לוי 2014) ועוד. לכן, בשל הדומיננטיות של התקשורת ויחסי הגומלין שלה עם הספורט והאוהדים, הנרטיב המיתולוגי של מקומות הספורט נעשה שכיח גם בקרב האוהדים. כדי לבחון את גישתם של אוהדים אל מקומות הספורט, נבדקו 476 תגובות (טוקבקים) לכתבות שהתפרסמו בנוגע להריסת המכתש, אוסישקין, הקופסא, האורווה וקריית אליעזר. התגובות חולקו לפי תוכן, לארבע קטגוריות: בעד ההריסה (רציונל של התחדשות ומודרניות), בעד ההריסה (הקנטה של אוהדי הקבוצה המשחקת במגרש), תגובות כלליות (שאינן עוסקות באופן ישיר בהריסת המבנה), ותגובות נגד הריסת המבנה (קטגוריה זאת חולקה לתגובות שכללו נוסטלגיה והבעת צער, ותגובות שעסקו בערך התרבותי וההיסטורי). הממצאים מראים, כי המספר הרב ביותר של תגובות (37.8%) לא עסקו כלל בנושא הכתבה, אלא במצב הליגה, הקבוצות ועוד. ואילו במקום השני (33%) היו התגובות שהביעו התנגדות להרס המבנים (כמחציתן עסקו בנוסטלגיה ובזיכרונות, ומחציתן עסקו במשמעות הריסתו של מקום היסטורי). 29.2% מן המגיבים הביעו תמיכה בהריסה, רובם בהתרסה כנגד אוהדי הקבוצה ומקצתם בשל הצורך במתקנים חדשים שיספקו שיפור התנאים הספורטיביים לצד שיפור בחוויית הצפייה. החלוקה השוויונית של תגובות האוהדים, כפי שמעלים הממצאים לעיל, אינה משקפת בהכרח עמדה דו־ערכית בשל הגיל הממוצע הצעיר (26) של אוהדי הספורט (דה פיצ'וטו 2014), חשיבותם של המקומות מתבססת בעיקר על סמליותם ועל זיכרונות קולקטיביים, ולא על צבירה של חוויות וזיכרונות אישיים. יתר על כן, עצם הדיון בשאלת השימור ובחשיבותו של המקום והיקפו, מול מיעוט התגובות בהקשרים מקבילים אחרים, כמו כתבות על ההכרזה על אתרים לשימור והכרזה על אתרי מורשת עולמית בישראל, מלמדים כי משמעותו ההיסטורית-תרבותית של מקום הספורט אכן מצויה

המקומות ישנה משמעות בין־לאומית, ואילו לאחרים ישנה משמעות לאומית, אזורית או מקומית. בשל הצלחתו המוגבלת של הספורט הישראלי בזירה הבין־לאומית, למרבית מקומות הספורט ישנה משמעות ברמה הלאומית (אצטדיון בלומפילד והיכל נוקיה בתל אביב), ברמה האזורית (אצטדיון קריית אליעזר בחיפה, אצטדיון וסרמיל בבאר שבע) וברמה המקומית (אולם הספורט בכפר בלום, אצטדיון המכתש בגבעתיים). אף שהיקשרות רגשית והקניית משמעות סמלית לאצטדיונים מתרחשת בכל הרמות לעיל, נדמה כי בישראל מקומות הספורט ברמה האזורית והמקומית הם מקור מרכזי למורשת קהילתית ומורשת ספורט, יותר מאשר ברמה הלאומית. ככל הנראה, הסיבה לכך היא הדומיננטיות של המבנים במרחב ומקומו של התוכן הספורטיבי שלהם בחיי האוכלוסייה המקומית.

אוהדי ספורט ומאבקים לשימור

מחקר זה אינו מבקש לנתח את מערכת השיקולים בתהליך שבבסיס קבלת ההחלטות במועצה לשימור אתרים בישראל או במוסדות התכנון. אלא, דווקא את רגשותיה ויחסה של האוכלוסייה המקומית ואוכלוסיית אוהדי הספורט אל המקום. זאת כדי לבחון את ההתאמה בין עמדות האוכלוסייה בקשר לחשיבותם התרבותית של מקומות ספורט ושל אתרים היסטוריים אחרים. ההשערה שעמדה בבסיס המחקר, הייתה כי באופן מודע ולא מודע, קבוצות נרחבות באוכלוסייה (בעיקר אוהדי ספורט) מתייחסות למקומות הספורט כאל מורשת היסטורית, חברתית ותרבותית של היישוב ושל המדינה, ולאצטדיונים ולאולמות הספורט כביטוי המוחשי של מורשת זאת. לשם כך, נסקרו ונותחו תגובותיהם של אוהדי ספורט בעניין הריסתם או עזיבתם של מתקני ספורט גדולים, ובעיקר, אצטדיון המכתש בגבעתיים ואולם אוסישקין בתל אביב, אשר במהלך המאבק הציבורי בעניינם, הועלתה ונשקלה האפשרות להכניסם לרשימת האתרים המיועדים לשימור.

היחס הרגשי למקומות ספורט אינו נחלתם של אוהדי ספורט בלבד, והוא מגובה במיתזציה שיוצרת תקשורת הספורט, בעיקר זאת המקוונת. דוגמאות לכך ניתן לראות למשל בכתבות שהתפרסמו לאחר הריסת אצטדיונים: "אצטדיון האורווה 1967-2010, יהי זכרו

רמת גן בכדורגל, שהיה מעורב במאבק כזה פנה בנושא למועצה לשימור אתרים ולחבר הכנסת זבולון אורלב, מיוזמי התיקון לחוק השימור. מטרת הפנייה הייתה לבדוק את אפשרות הכללתו של המכתש ברשימת האתרים לשימור, הודות למורשת התרבותית הנקשרת בו והודות למורשת הספורט. בריאיון עמו (2.5.2011) מספר מן, כי לדעתו ניתן לכלול את המגרש כאתר לשימור בשל חשיבותו המקומית. דעתו זכתה לגיבוי של מנהלת המחוז מטעם המועצה, תמר טוכלר, שהדגישה כי למרות היעדרותם של היבטים אסתטיים למבנה, הוא מייצג את מורשת הספורט, והיא ראויה לשימור (מן 2008). מן עצמו קושר את המקום דווקא למורשת הקהילתית ולמרחב התרבותי עירוני. הוא מציין, כי אצטדיון המכתש הוקם כאמפיתאטרון בשנת 1927, ושימש מראשיתו לאירועים עירוניים גדולים דוגמת טקסי ביכורים, ימי ספורט וחגיגות עצמאות. לאחר שנמסר לשימוש לקבוצת הכדורגל של הפועל רמת גן, המבנה שירת את הקהילה המקומית, את אוהדי הקבוצה, שחקניה ושחקני מחלקת הנוער, אשר רובם תושבי המקום (ריאיון עם מן ש. 2.5.2011). קשירת האצטדיון לאירועים תרבותיים מקומיים רבי משתתפים למעלה מ־80 שנה, עם נראותו ומרכזיותו במרחב העירוני, מחזקים אפוא את מעמדו של המקום כ'בעל חשיבות מקומית', כפי שהגדירה המועצה לשימור אתרים: "אתרים אלה הם חלק מההיסטוריה של היישוב. הם מהווים חלק מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי והחוויתי של בני המקום." (המועצה לשימור אתרים, ללא תאריך).

במקרה של אולם אוסישקין בתל אביב, רעיון שימור המבנה עלה במאבק נגד הריסתו. בשנת 2006, הוגשה עתירה לבג"צ בשם 2,234 אוהדי הפועל תל אביב נגד הריסת האולם בטענה, כי אין מדובר במאבק עירוני בלבד, אלא במאבק בעל חשיבות לאומית, אשר עוסק באופן ישיר בשימור מורשת ספורט בישראל. ככל הנראה בשל הפרופיל התקשורתי הגבוה של המאבק, הוגשה הצעת חוק שכותרתה "הצעת חוק לשימור אתרי ומתקני ספורט" (סידי 2007). הצעת החוק נועדה להכיר ב"חשיבותו של הספורט במדינה, כחלק בלתי נפרד מפני התרבות בארץ... ולהנחיל מורשת היסטורית, ספורטיבית־תרבותית לדורות הבאים..." (הכנסת ה־17, הצעת חוק פ/2590/17). מהלך חקיקתי

בתודעה הציבורית.

ניתוח טקסטים המתנגדים להריסת מבני הספורט מלמד על דומיננטיות של שלושה רכיבים: הבעת רגשות אישיים, הדגשת הרצף ההיסטורי והשוואה למבני תרבות אחרים. על רגשותיהם האישיים של המגיבים לאפשרות ההריסה ניתן ללמוד משימוש רטורי תכוף במילים טעונות כגון: "אובדן", "חורבן" ו"אבל". לעומתן המילים "לב"; "מאז ולתמיד"; "בית"; "משפחה" מבטא קשר יומיומי וארוך שנים עם המקום. על הרכיב השני, המכיל קשר ממושך בין האוכלוסייה המקומית והמקום, ניתן ללמוד למשל מן המשפט: "הילדים, בנים, נכדים ונינים עברו דרך הבית הזה, הבית של כולנו. בילינו בו שעות בכל שבוע, בכל סוף שבוע. זה היה מסלול החיים הרגיל שלנו. גן ילדים, בית ספר, הנוער העובד והפועל במכתש. עצוב ואפילו יותר מכך. הלכה הילדות, הנערות. הלכה ההיסטוריה והלך הזיכרון." (רביב 2011, תגובה 19). הרכיב השלישי, הרלוונטי יותר לנושא הצדקתו של השימור, הוא ההשוואה בין אירועי ספורט ומבני ספורט לאירועים ולמבני תרבות אחרים, מצוי במשפטים כגון: "ראו את הפריזאים שהבינו כמה טעו אחרי בניית מגדל אחד גבוה (מונפרנס) האם פריס הייתה אותה עיר אם היו צצים בכל הרובע החמישי מגדלים לגובה !! סגירת חוף הים במגדלים לגובה היא אסון !!! הריסת בריכת גורדון – בכייה לדורות... אולם אוסישקין – שפצו אותו והפעילו אותו מחדש !!!" (קרופסקי 2007, תגובה 59); ו"לא הורסים בית כנסת" (טימור 2010, תגובה 23).

בשל האנונימיות של המגיבים ברשת האינטרנט ובעיקר בשל המגבלות של מספר התווים לכל תגובה והחשיפה המצומצמת שלה, ניתן לקבל תמונה חלקית בלבד של עמדות אוהדים בנוגע למתקני הספורט הגדולים ומקומם כראויים לשימור. כמו כן, הקריאה שנעשית בפלטפורמה זאת לשימור המבנה, לרוב, אינה נעשית במודע ובהתאם לתבחינים דוגמת אלו שהגדירה המועצה לשימור אתרים בישראל. היא מונעת בעיקר מתחושות ורגשות ספונטניים מול הרס של מבנים הנתפסים כהיסטוריים. בהתאם לכך, הדרישה הישירה והמכוונת להכרה במקומות הספורט כראויים לשימור קודמה בעיקר על ידי מספר מצומצם של פרטים, כחלק מהמאבקים שנהלו בעשור האחרון נגד הריסתם של מבני ספורט. העיתונאי שלמה מן, אוהד קבוצת הפועל

חמש סיבות מרכזיות מקנות למקום הספורט המודרני חשיבות קהילתית היסטורית: (א) מקום המפגש הפופולרי ביותר כיום; (ב) סמל לביתיות, להתנגדות ולטריטוריאליזם; (ג) ארכיטקטורה ייחודית ובולטות בנוף העירוני; (ד) מקום התרחשות של אירועי ספורט חשובים; (ה) שימוש רציף ועקיב לאורך תקופה ארוכה. בשיח של האוהדים על מקומות הספורט, ובמיוחד מול הדרישה להריסתם, ניתן לזהות התייחסות ישירה ועקיפה של האוהדים לערכים אלו, חלקם או כולם. אפשר לומר, כי קבוצת אוכלוסייה נרחבת של חובבי ספורט יודעת לזהות את ערכי המורשת והתבחינים לשימור ולשייכם למקומות הספורט. אך כפי שהוצג במאמר, בשל הריחוק הרעיוני הנתפס בין ספורט ושימור, ישנה נטייה גורפת להצדיק את שימורם של מקומות הספורט בשל הקשרים היסטוריים שונים ולא דווקא בשל מורשת הספורט עצמה. כשיש התאמה בין מקומות ספורט ובין ערכי השימור, החסם העיקרי בפני שימורם של מקומות אלו בעתיד הוא היעדר ההכרה במורשת הספורט בישראל באופן כללי. שינוי תפיסתי והכרה בתרומתו של הספורט לתרבות בישראל, תוביל ככל הנראה גם לשימורם של מבני הספורט, ותביא את ערכי מורשת הספורט לידי ביטוי מוחשי.

זה נעצר עם הפסקת עבודתה של הכנסת ה-17. עם זאת, הוא סימן במובן מסוים את ההכרה הממסדית בספורט בישראל כחלק מהתרבות של המדינה.

מקומות ספורט כראויים לשימור

'מרחב' הופך ל'מקום' כאשר יש בו אנשים המקנים לו משמעות. מקומות הספורט כיום, יותר מכל מבנה אחר, מרכזים אליהם את מספר האנשים הגדול ביותר, בתדירות הגבוהה ביותר. יתר על כן, מקומות הספורט ובמיוחד מבני הענק דוגמת האצטדיונים הם זירת ההתרחשות של אירועים רוויי רגש שתוצאותיהם (ההישגים הספורטיביים) מתועדים בהיסטוריה של הספורט ונחקקים בזיכרונות הפרטיים והקולקטיביים של הצופים ושל הספורטאים. נוסף לכך, למבני הספורט נוכחות דומיננטית בנוף העירוני. עם זאת, ולמרות היותו חלק בלתי נפרד מההיסטוריה של היישוב, מקום הספורט מכיל בעיקרו מורשת ספורט ומייצר משמעות בעיקר עבור אוהדי ספורט. בישראל, אין מוזאון ספורט או מרחבים אחרים המוקדשים להיסטוריה ולתרבות הספורט, המורשת הספורטיבית הישראלית באה לידי ביטוי באופן ארעי בזיכרונותיהם של קהילות אוהדים ושל ספורטאים. במציאות זו הביטוי המוחשי של מורשת הספורט מתקיים במקומות הספורט: באולמות, במגרשים ובאצטדיונים.

רשימת מקורות

- בן פורת א' 2002. **ממשחק לסחורה: הכדורגל הישראלי 1948-1999**. שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון.
- חריף ח' 2003. 'חשוב שאנו נכה בגויים': המשמעויות הלאומיות של משחקי הכדורגל בין נבחרות ישראל וברית המועצות, קיץ 1956, **קתדרה**, גיליון 109, עמ' 111-130.
- לונטל א' (2013). שימור והנצחה של מקומות ספורט בישראל, **זמנים**, גיליון 121, עמ' 100-110.
- לונטל א' 2013ב. **מתחמי ספורט תחרותי בישראל, פוליטיקה חברה ותרבות**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- לונטל א' 2014. אצטדיונים לאומיים, המקרה של רמת גן. **בתנועה**. כרך י' חוברת 4, עמ' 473 - 491.
- נדבה י' 1951. **רמת גן - ממועצה לעיר: שלבי התפתחות ותכניות לעתיד, רשימות ומאמרים, דינים וחשבונות, דברי זיכרונות ותצלומים**. רמת גן.
- עזריהו מ' 1995. **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**. המרכז למורשת בן גוריון, אוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע.
- קאופמן ח' 2003. חלפו ימי הפיפטי-פיפטי. **פנים**, גיליון 25, עמ' 10-15.
- קאופמן י' וגילי י' 2009. ספורט, אידאולוגיה ציונית ומדינת ישראל. **סוגיות חברתיות בישראל: כתב עת לנושאי חברה**, גיליון 8, עמ' 10-31.

- Cloonan, M. V. 2007. The moral imperative to preserve. *Library Trends*, 55, 746-755.
- Gaffney C. T. 2008. *Temples of the earthbound gods: Stadiums in the Cultural Landscapes of Rio de Janeiro and Buenos Aires*. Austin.
- Giulianotti R. 1999 *Football: a Sociology of the Football Game*. Cambridge.
- Graham B., G.J Ashworth and J.E Tunbridge 2000. *A Geography of Heritage: Power, Culture and Econom*. London.
- Hall C.M. 2004. Sport, Tourism and Urban Regeneration. In Ritchie B.W. & Adair D. ed. *Sport Tourism: interrelationship, Impacts and Issues*. Bristol, pp. 192-205
- Hollinshead K. 1999. Myth and the Discourse of Texas. In . M. Robinson and P. Boniface ed. *Tourism and Cultural Conflicts* ed. New York. Pp. 47 — 93
- Holtorf C. & Ortman O. 2008. Endangerment and conservation ethos in natural and cultural heritage: the case of zoos and archaeological sites. *International journal of heritage studies*, 14(1), 74-90.
- Lawson B. 2001. *The Language of Space*. Oxford.
- Massey D. 1994. *Space, Place and Gender*. Minneapolis.
- Orbascli A. 2000. *Tourists in Historic Towns: Urban Conservation and Heritage Management*. London.
- Pfleeger A. G. Seifried C. S. & Soebbing B. P. 2013. The moral obligation to preserve heritage through sport and recreation facilities. *Sport Management Review*, 16(3), 378-387.
- Ramshaw G. 2005. *Nostalgia, Heritage, and Imaginative Sports Geographies: Sport and Cultural Landscapes*. Paper Presented at the Forum UNESCO University and Heritage 10th International Seminar "Cultural Landscapes in the 21st Century", April, 2005
- Ramshaw G. & Gammon S. 2010. On home ground? Twickenham stadium tours and the construction of sport heritage. *Journal of Heritage Tourism*, 5(2), 87-102.
- Relph E. 1976. *Place and Placeness*. London.
- Robles, L. G. 2010. A methodological approach toward conservation. *Conservation and Management of Architectural Sites*, 12, 146-169.
- Swindell D. & Rosentraub M. S. (1998). Who benefits from the presence of professional sports teams? The implications for public funding of stadiums and arenas. *Public Administration Review*, 58(1), 11-20.
- Timothy D.J. and Boyd S. 2003. *Heritage Tourism*, London.
- Vertinsky P. & Bale J. 2004. Introduction. In Vertinsky P. & Bale J. eds. *Sites of Sport: Space, place, experience*. London & New York. Pp.1-7

אינטרנט

- אהרוני א' (2010, 14 במאי). אצטדיון האורווה 1967-2010, יהי זכרו ברוך. Ynet. אוחרז מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3889247,00.html>
- דה פיצ'וטו מ' (2014, 1 באפריל). סקר האוהדים הגדול: התוצאות המלאות, וואלה! אוחרז מתוך <http://sports.walla.co.il/?w=%2F7%2F2734391&m=1>
- המועצה לשימור אתרים (ללא תאריך), אודות השימור. אתר המועצה לשימור אתרים. אוחרז מתוך <http://www.shimur.org/viewStaticPage.aspx?pageID=262>
- טימור ל' (2010, 1 ביוני). נעים: מקווה שניתן יהיה לעצור את מכירת המכתש. One. אוחרז מתוך <http://www.one.co.il/Article/159356.html>
- לוי ת' (2014, 14 במאי). מזכרת רעה: מאות אוהדי מכבי חיפה עקרו כסאות. Sport5. אוחרז מתוך <http://www.sport5.co.il/articles.aspx?FolderID=64&docID=168988&lang=HE>
- מן ש' (2008, 17 בספטמבר). המועצה לשימור המכתש. המכתש בגבעתיים ז"ל. אוחרז מתוך maktesh.wordpress.com
- מערכת One (2014, 6 באוגוסט). סוף הסיפור: נהרס אצטדיון הקופסא בנתניה. One. אוחרז מתוך <http://www.one.co.il/Article/237508.html>

- מרגלית י' (2007, 25 ביולי). חורבן אוסישקין: החלה הריסת האולם המיתולוגי. News1. אוחר מתוך <http://www.news1.co.il/Archive/001-D-136626-00.html?t=134852>
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2010, 19 באוקטובר). תקציב המועצה להסדר ההימורים בספורט. אתר הכנסת. אוחר מתוך <https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02652.pdf>
- סידי ד' (2007, 19 במאי). הח"כים תירושו וארדן הגישו הצעת חוק לשימור אוסישקין. Ynet. אוחר מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3400909,00.html>
- עמית-כהן ע' (ללא תאריך). שיתוף ציבור וחלקו בשימורה של המורשת התרבותית. אתר המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. אוחר מתוך <http://www.shimur.org/viewArticle.aspx?articleID=279>
- צור ש' (2013, 19 במאי). עיריית באר שבע מוכרת את אצטדיון הכדורגל וסרמיל. גלובס. אוחר מתוך <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000844981>
- קרופסקי ס' (2007, 16 ביוני). הקואליציה התל אביבית נאבקת על הבית. וואלה! אוחר מתוך <http://news.walla.co.il/?w=/1/1122964>
- רביב ס' (2011, 10 בספטמבר). אצטדיון המכתש נמחק: "כמו הרס הכותל המערבי". Ynet. אוחר מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4116838,00.html>
- רוזנברג א' (2007, 24 ביוני). האצטדיון המיתולוגי ביהוד יהפוך למגדלי מגורים. גלובס. אוחר מתוך <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000224629>
- רחמימוב א' וברנדייס ע' (1995). הירקון כמשאב לאומי ואזורי. אתר רשות נחל הירקון. אוחר מתוך <http://www.yarqon.org.il>

גל תל ורדי

עיר לבנה ... וירוקות שדרותיה

מילות מפתח | תל־אביב, שדרות, רוח המקום, תפקיד המשמר

נותן מענה לרכיב אחד בלבד בהוויה שנוצרה בשדרות, אך הוא לא העיקרי. החשוב מכל להמשך קיומן הוא קהל המבקרים. אותו ציבור שחזר לפקוד את השדרות עם הקמת המגדלים, ובעקבות הקמתם, נוסדו שאר בתי־עסק ומקומות בילוי. בהיבט זה נדרשים איזונים בין בנייה חדשה, שתביא איתה משתכנים חדשים, לבין מתן היתרים למקומות תרבות וביילוי, שיגרור אחריו קהל מבקרים נוסף, לבין אותה רוח שלווה בלב לבו של כרך הומה, היוצרים תמהיל עדין, בלתי נתפש בחושים אך את קיומו לא ניתן להכחיש.

"השדרה של המדינה", כך הגדיר מיכאל יעקובסון את שדרות רוטשילד בכותרת לכתבה שהתפרסמה ב־Xnet. הגדרתו מתבססת על עשרות קבוצות מטיילים שפוקדות את המקום. לטענתו, מדובר "באחד מאתרי התיירות הפתוחים והחופשיים המוצלחים בישראל". עוד הוא מוסיף שבגלל מחאת האוהלים שסיקרה התקשורת בהרחבה בקיץ 2011, "הפכה השדרה גם למקום החם והאקטואלי במדינה". היא מרכזת בתוכה "עשרות פרויקטים של מגורים, משרדים ומסחר", עד ש"אפשר לחשוב בטעות שישראל היא נסיכות נפט במפרץ הפרסי או עיר מחוז בסין שהחליטה להקים לעצמה קוריקע חדש" (דביר 2012). הצהרות אלה ורבות נוספות הן ביטוי לרכיבים הרבים בשדרות רוטשילד ובהם: מעבר לתיירים ומזדמנים אחרים, רבים מהפוקדים את השדרה הם אנשים שמקום עבודתם במגדלי המשרדים הרבים שבסביבה. זהו בוודאי אחד מאזורי העסקים, המסחר והכלכלה הגדולים בגוש דן; אחד מאזורי הנכס־דלא־ניידי המבוקשים ביותר. כפועל־יוצא עלה קרנם של נכסי המקרקעין, ובעיקר המבנים ההיסטוריים שבסביבה הקרובה. ליוזמתה של עיריית תל־אביב למהלך שיניע יזמים להשקיע בבנייה חדשה בד־בבד עם שימור מבנים אלה תרומה מכרעת למצב השדרות כיום. תהליך הפיתוח ומיזמי השימור

חמש שדרותיה ההיסטוריות של תל־אביב, אחת שנולדה במקרה וארבע אחיותיה, שאותן הגה מתכנן הערים הסקוטי סר פטריק גדס, זוקפות לזכותן מקום מכובד ויוצא־דופן בהוויה העירונית והישראלית כאחד. שדרות רוטשילד, בן־ציון, ח"ן, בן־גוריון ונורדאו קמו בעיר ההיסטורית מראשיתה, כפי שהתוותה תכנית המתאר הראשונה. נראה שמקומן בקדמת הבמה התרבותית והחברתית הובטח כבר בימי הקיוסק הראשון של תל־אביב. אך במה ייחודן? כוונתי להראות שהתשובה אינה מסתכמת בחומר בלבד. ההיסטוריה האדריכלית ומבנה נוף עירוני הם רכיבים חשובים, תנאי־הכרחי, אך בוודאי אינם תנאי־מספיק כדי לקבוע עד כמה מיוחדות הן השדרות.

בראי ההיסטוריה, מילאו השדרות תפקיד רב־חשיבות בקיום עצרות רבות משתתפים; הן היו הדרך המובילה לאזור הכינוס ומכאן שמן בלעז: Avenue. המושג "שדרות" בשפה העברית עוקר מתוכנו הטקסי ונותר עם מבנהו החומרי בלבד. ואולם עם הקמת השדרות התל־אביביות נוצק למושג תוכן חדש. הן היו תחליף לגינה הציבורית שאליה התנקזו דיירי השכונה. מכיוון שמלכתחילה נותקה העיר ממשאבה הטבעי, הים, שימשה השדרות חלופה יחידה לריאה־ירוקה (הראשונה שקמה הייתה גן־מאיר, אך רק ב־1941). עיקר ייחודן של השדרות הוא באווירה החברתית השוררת בהן מיום הקמתן עד ימינו. עם זאת, במשך תקופה לא מבוטלת הן הוזנחו ואיבדו את מקומן בהוויה היומיומית. אלא שעגמומיות זו שיקפה את מצב העיר שחוותה נטישה נמשכת והזדקנות של תושביה. דווקא היוזמה השנויה במחלוקת להקים מגדלים לאורך שדרות רוטשילד ושימור נכסי העיר ההיסטוריים, הם שהשיבו רוח־חיים לשדרותיה והעניקו להן מחדש את הדרן מימים עברו. שימור נכסים חומריים יכול להיות תנאי הכרחי לשימור אותה "אווירת שדרות", אולם אין די בו. שימור החומר

בירושלים. יתרה מזו, להקמתן זיקה ישירה למהלך שנרקם בעיר הקודש: יהודי יפו התקנאו באחיהם הירושלמים על תנאי המחיה המשופרים בשכונותיהם החדשות והמרווחות יותר (נאור 2009: 12, דרויאנוב 1936: 66). ביומנים של "אגודת בוניבתים", לימים, אחוזת־בית נכתב אז:

"כונת מיסדי האגודה היא" ליסד מרכז עירוני עברי במקום טוב לבריאות ומסודר ויפה, ותחת הרפס והחלאה שבחוצות הצרים של יפו ימצאו (הבתים) במקום מְרוּחַ ונקי" (דרויאנוב 1936: 65).

לא רק את נוחותם האישית חיפשו יוזמי התכנית להקמת השכונה, עניינם היה בהקמת "מרכז עירוני", להבדיל מיישוב חקלאי שיתופי ויצרני-דוגמת הקבוצה, הקיבוץ והמושב - שנועד להפריח את השממה (עילם 2012: 74-77). נראה שבמושג "שיתופי" טמונה הפניית העורף החריפה ביותר של יוזמי התכנית לתפישה הציונית: לא עוד קהילה שיתופית בעלת אידאולוגיה סוציאליסטית, כי אם הקמת יישוב עברי על בסיס יוזמה חופשית של כל אחד מדיירי השכונה על קניינו. במכתב מ־1907 שהפנה הוועד של אחוזת־בית ללשכה הראשית של הקרן הקיימת, ובו הוא מבקש הלוואה למימון הקמת השכונה, נזכר שיעור ההחזרים של כל אחד מתושביה, כלומר, אחריות אישית לתשלומים (דרויאנוב 1936: 75-76). כך הולדתה של תל־אביב, כך המשכה: העיר גדלה בקצב מואץ ונהייתה ל"מרכז הכלכלי, החברתי, הפוליטי והתרבותי התוסס של היישוב", ללא יד מכוונת וללא תכנית שנהגה מראש (עילם 2012: 22).

חזות העיר תל־אביב היא ביטוי מובהק למשקלה בהווה הישראלית: היא מרכזה הכלכלי והפיננסי של מדינת ישראל, מוקד טכנולוגי ותקשורת. היא משכן למוסדות תרבות חשובים, לב ההווה החברתית־ישראלית על רבגוניותה. לפיכך תל־אביב היא המייצגת של התרבות הישראלית מחד־גיסא, ואילו כל תולדותיה וכל ישותה שונים לאי־ערוך מהאתוס שעליו הושתתה וקמה המדינה מאידך־גיסא. כל זה ניכר היטב בשדרותיה של העיר.

חלוקת הקרקעות, התכניות שקדמו לה ואופי השכונה, מצביעים על הפער בין החזון, עיר־גנים מתקדמת, לבין המציאות שבה כל אחד מחברי האגודה שומר לעצמו את ליטרת אדמתו. הדיונים במבנה השכונה נדרשו

הרבים הביאו למודעות ציבורית הולכת וגדלה על אודות חלקם של האתרים בהיסטוריה המקומית.

השדרות הפכו לנדבך חשוב במציאות הישראלית, עד שבקיץ 2011 היו משכן למחאה החברתית הגדולה ביותר שחוותה המדינה. הייתה זו לבטח המחאה המתקשרת ביותר עד כה; ראשיתה בכמה אוהלים בקצה הצפוני של שדרות רוטשילד, וסיומה בהפגנת המיליון. בין לבין פשטה המחאה לכל אורך השדרות, ומשם לשדרות נוספות כמו נורדאו בצפון הישן שנהיו למוקד פעילות נוסף. הנהי־כִיֶּן התווסף ממד נוסף למציאות היום־יומית של השדרות; הן הפכו מוקד לדיון פוליטי, מקום שבו הבעת דעה זוכה לתהודה ציבורית. יוצא אפוא שהשדרות התל־אביביות הן גם אבן־דרך, גם אמת־מידה למכלול תרבותנו. האווירה ששורה בהן, מקורה ברוח היזמות והרצון החופשי שעל־פיהם נוסדה העיר והתפתחה.

תל־אביב ויוזמה חופשית. ההחלטה לצאת מיפו והכוונה להקים שכונה נפרדת נועדה להיטיב את תנאי המחיה של הבאים מערי אירופה, ורצונם בסביבת מחיה חדישה יותר, בהשוואה ליפו הישנה, הצפופה והמלוכלכת (מצגר־סמוק [ביגר] 1994: 9; נאור 2009: 12). הניתוק מיפו היה אחד ממספר הפניות עורף למסורת ההתיישבות היהודית באותם ימים. לכאורה, הקמתה של אחוזת־בית התאימה לרוח התנועה הציונית, שעודדה את יישוב הארץ ואת התבדלות מינהל היישוב היהודי מהמינהל הקיים. כמורכן, כוונת נושאי הרוח הציונית הייתה להתכחש למודל החיים היהודי בארץ־ישראל ששרד מקדמת דנא: זה שמעיקרו היה עירוני, צפוף ומסוגר בדלת אמות שכונותיו, דתי־אורתודוקסי בטיבו. במחצית השנייה של המאה ה־19 החלה "היציאה מן החומות", שכונות יהודיות נבדלות הוקמו מחוץ לחומות ירושלים. הראשונה לקום הייתה משכנות שאננים, אלא שזו הוקמה מכספי נדבנים כשכונת הקדש - משכן לעניים לתקופה מוגבלת. הרעיון בהקמת שכונות אלו היה להקל את תנאי המחיה של תושבי העיר היהודיים, ולא דווקא לשנות מהיסוד אורחות חיים (בן־אריה תשל"ז: 34-35). כינון השכונות לא היה בו מאומה מההתיישבות החדשה והאידאולוגיה הלאומית שבבסיסה. כך גם שכונות יהודיות שצמחו בסביבתה של יפו טרם הקמת אחוזת־בית. כולן קמו מאותן הסיבות שבגינן נבנו השכונות

ירוקות לתפארת שמו, הואיל והתקנא בחמודותיה של שכנתו שמקורב באה. בימי המנדט הבריטי שונה שמן לשדרות המלך ג'ורג'. אלא שעם סיפוח יפו לעיר תל־אביב שונה שמן שוב, שכן העיר כבר התברכה ברחוב על שמו של המלך, והן ידועות כיום כשדרות ירושלים. למרות הנופך ההיסטורי, נשמטה הכללתן בדיון בשל העובדה שהן אינן תל־אביביות במקורן. הקמתן, כעדות שאינה משתמעת לשני פנים, מעידה על ההשפעה הרבה שהייתה לשכונה החדשה בכלל ולשדרותיה בפרט (נאור 2009: 127-128).

מפתרון דחק לתפארת השכונה כך הפכה נושאת שם הברון לנותנת הטון באזור כבר מימיה הראשונים. הייתה זו ריאה־ירוקה יחידה בתל־אביב עד שנחנכה גינת גרונברג ב־1922 (ארכיון תל־אביב יפו: אתר אינטרנט). התפתחותה נעשתה בשלבים: הקצה המזרחי נשאר פתוח להמשך התרחבות, וכך, עד מלחמת העולם הראשונה התארכה השדרה מזרחה עד רחוב אלנבי. בהמשכה, נטיית המקטעים הנוספים לכיוון צפון על־מנת להתחבר לאותו "אקרופוליס" בן־ימינו שחזה גדס בתכניתו: מרכז תרבות נישא שיכלול לימים את תיאטרון הבימה, היכל התרבות ובית הלנה רובינשטיין. לראשונה בתולדותיהן ניתנו לשדרות מעט מהמשמעות ההיסטורית; תכנית גדס מייעדת את חלקן להיות הדרכים המובילות לעבר לב התרבות העירוני.

תכנית מתאר עירונית ראשונה נהגתה על־ידי גדס בשנים 1927-1929. התכנית קיבלה תוקף ב־1932, והיא חשובה לדיון בעקרונות התכנון של עיר־גנים. רחובות העיר תוכננו שתי וערב: הכוונה הייתה שהצירים האורכיים, המקבילים לקו־החוף, יהיו רחובות מסחריים וישמשו עורקי תנועה ראשיים, ואילו צירי הרחוב נועדו להיות שדרות ירוקות ורחובות צרים למגורים בלבד. התכנית התחשבה בתואי הטופוגרפי של האזור, להבדיל מאחזת־בית, שתכנונה נקבע במידה רבה על־פי גבולות החלקה שנרכשה לשם הקמתה. צירי האורך התאימו ככל האפשר לקו "גבי החולות" וייעודם של הניצבים לקו־החוף "לפלשם לרוח הים, המשיבה את הנפש בימי־הקיץ הלוהטים" (דרויאנוב 1936: 302). כפועל־יוצא, רוב החזיתות פנו לכיוונים מזרח ומערב, ובכך נמנעו מחומה של שמש הדרום. התכנית התמקדה בחלקי העיר הלא־בנויים, מרחוב בוגרשוב

בעיקר למיקום הרחוב הראשי. רעיון הגן הציבורי לא עלה כלל לדיון מעמיק. כנראה נסמכו החברים על גינותיהם הפרטיות שיעניקו מראה ירוק לשכונתם החדשה. בכל הנוגע למרחב הציבורי ידם הייתה קפוצה עד־כדייך, שאף עלתה התנגדות לשכירת שירותיו של המהנדס טרידל לשם הכנת תכנית אב. ההצעה שכל אחד מחברי האגודה יוותר על כשישה אחוזים משטח אדמתו לטובת גן־ציבורי "לא זכתה לא לוויכוחים ולא לשום החלטה" (דרויאנוב 1936: 106). מודעותם של חברי האגודה לרשות הכלל הסתכמה בהצהרות שאינן מחייבות בלבד. אלא ששיחק לו המזל וכדי ליישר את החלקות לבנייה, פונו גבעות החול לתוך ערוץ נחל־אכזב שחצה את השטח. בוואדי שנתמלא ב"חול תחוח" אי־אפשר היה מבחינה טכנית להקים מבנים, ולכן הוסב ייעודו בלידת בררה לשדרת אילנות, מעין תחליף לגן ציבורי - הולדתן של שדרות רוטשילד (דרויאנוב 1936: 106).

לידתה של שדרה ללא כוונת מכוון היא הסמן הראשון לשונותן של השדרות התל־אביביות מאלו האירופיות: ההתייחסות לאחרונות מדגישה את הפערים בין תפישת האיזאל של בוני העיר לבין המציאות הארץ־ישראלית. הפירוש המילוני לערך "שדרה": סידור מחזורי במקצב קבוע של עצמים, כלומר, מתוך כוונה תחילה. למושג שני פירושים בלעז: האחד, Boulevard, מקורו בצרפתית משלהי ימי־הביניים ולמשמעותו גוון צבאי: סוללת־עפר, קיר־מגן, דרך כבושה וכולי. השני, Avenue, קרוב יותר לפירוש המקובל, מרמז על כוונה טקסית בתכנון השדרה: המקור במילה Venue, מקום להתכנסויות גדולות. האות A מקורה במילה הלטינית Ad - לעבר, כלומר "לעבר־אזור־ההתכנסות". מבחינה זו נראה שלשדרות תפקיד טקסי במהותן. שדרותיה של תל־אביב חפות מכך. הן לא שימשו מעולם כמבוא לאזורי כינוס המוניים, ודרכן לא עברו מצעדים שמטרתם קילוס למצביאים. הולדתן מקרית והן משמשות תחליף לריאה־ירוקה, מקום מרגוע להשיב נפש - גן ציבורי. למרות זאת, היוסדן של השדרות הראשונות עורר הדים עד מהרה.

השדרות של האחות הבכורה הוקמו ב־1915 והתהדרו בשמו של המושל הצבאי בסוריה ונציג האימפריה התורכית באזור, ג'מאל פאשה. חסן בק, מושל יפו הידוע לשמצה, החליט להעניק לפטרונן שדרות

למשאב זה. בפועל, השינויים שנעשו ביטלו את הזיקה לים, ואף המשיכו את מגמת הניתוק ממנו: הצרתם של הרחובות הניצבים לקו־החוף והגבהת הבניינים יצרה מכשולים בפני הבריזה הנושבת ממערב; הקמתם של מגדלים לאורך קו־החוף הייתה הסכר האחרון שניתק את העיר מהים, מהמשאב הטבעי העיקרי שלה. כגורל העיר כך גורל שדרותיה. שדרות רוטשילד היו חסומות מלכתחילה במערב על־ידי שכונת מנשייה. שדרות בן־גוריון נחסמו במערבן על־ידי שכונת מחלול שנבנתה ללא תכנון והייתה מפגע תברואתי. בשנות ה־60 החל פינוי השכונה לטובת כיכר אתרים שנחנכה ב־1975 וזכתה בימיה הראשונים להצלחה רבה, אך לא לאורך זמן. מכל מקום, גם הכיכר יוצרת מחסום מהים, והיא חלק משרשרת המבנים שעל קו־החוף. הכיכר חולשת על שדרות בן־גוריון ומונעת את מוצאן לים. מצדן המזרחי התבצע החיבור הפיזי לשדרות ח"ן, כהוראתה של התכנית, וזאת עשרות שנים אחרי שנרקם הרעיון. באשר לשדרות נורדאו, אלה מעולם לא נבנו מראשיתן, ולראיה: תחילת המספור בגדתן הצפונית 7, ובגדתן הדרומית 8. בכל צד "חסרים" שלושה מספרים, קרי, שלושה בניינים. כבר עם סלילתן בשנות ה־30 של המאה שעברה, נחסמה הדרך על־ידי מצוק הכורכר שעליו הוקם לימים גן־העצמאות. בשנים הבאות נבנה מלון גדול מצפון למצוק כחלק מרשת מלונות שרתון, ולמעשה קיבע במודע את העובדה שהשדרות לא יישקו לקו־החוף. מסיבות שונות נהרס המבנה בתחילת שנות ה־80, ומאז תחילתה של השדרה בבור ענקי ועזוב. אפשר בהחלט לומר שתל־אביב לא חשקה בים - היא באמת הפנתה לו עורף.

וירוקות שדרותיה... ותו לא, זהו (כמעט) כל המרחב הפתוח שנותר לעיר להציע. הגינות הציבוריות היו ספורות וכה קטנות עד שלא יצלחו לטיול רגלי. במסמך שכותרתו **מתאר העיר**, מפברואר 2012, נכתב: "מסיבות היסטוריות ש[נ]ות, מרכז העיר מאופיין בשטחי ציבור מועטים יחסית. תכניות חדשות (שאינן תכניות 'עיבוי') יצטרכו לתת פתרונות לשטחי הציבור הנדרשים". נראה שהבחנה זו נכונה גם כיום. אמנם, ההחלטה על הקמתו של גן־ציבורי גדול התקבלה ב־1931, לרגל יום הולדתו של דיזינגוף, אלא שפתיחתו של גן־מאיר נדחתה עד שנת 1944. בשנה זו כבר לבלבו עצים בכל שדרות העיר. בהיבט זה, את תפקיד הגן־הציבורי מילאו זה זמן

צפונה. צירי הרחובות, שבמצב מושלם אמורים היו להיות ישרים, ניצבים זה לזה ופרישתם בהתאם לקו־החוף וגבי החולות נקבעו בפועל על־פי הקיים בשטח: סימוני גבולות בין חלקות, דרכי עפר או גדרות אבן בנויות (אליקים 1994: 15).

השדרות היו נדבך חשוב בתכניתו של גדס. כאמור, שדרות רוטשילד התארכו צפונה עד מתחם הבימה, מנקודת מפגש זו תוכנן תוואי קצר, שדרות בן־ציון, שנועד לשמש גישה - דרך עלייה לרגל תרתי־משמע - מחלקי העיר הבנויים לעבר מוקד התרבות העירוניים. מחלקו הצפוני של המתחם נמתחו שדרות ח"ן עד "גן הדסה", גן העיר בימינו. ומשם נפרשו שדרות קרן קיימת, לימים שדרות בן־גוריון, מערבה כדי לחבר את העיר לים. המטרה הייתה לייצור רצף בין ציריה הירוקים לבין המוטיב הטבעי, הדומיננטי ביותר של העיר. אך אלו נחסמו על־ידי שכונת מחלול שפינתה מקומה בשנות ה־70 של המאה ה־20 לכיכר נמיר. כמה מאות מטרים צפונה תוכננו שדרות נורדאו ללא קשר פיזי לשאר השדרות, אך מתוך כוונה לקשור בין הים לבין התוואי של רחוב אבן־גבירול שהיה בשימוש עוד לפני הגייתה של התכנית כמקשר בין יפו לכפר הערבי סומייל ומשם לעבר גדות הירקון.

התרחבותה של העיר בשנים 1932-1948 חרגה מכל הציפיות שעל־פיהן נערכה התכנית: העיר שילשה את מספר תושביה מ־52 לכ־150 אלף איש. בתנאים אלה היה הכרח להכניס שינויים: הרחובות הוצרו כדי לפנות שטחים לבנייה, לבניינים נוספו קומות למגורים, גינות הפכו למבני ציבור, ולמעט תשתית הרחובות, שונו שאר המאפיינים שאמורים היו לעשות את תל־אביב לעיר־גנים. תיקון התכנית הנציח את אחת הבעיות החשובות במתאר העירוני: מלכתחילה נבנתה תל־אביב במנותק מקו־החוף, הואיל ובינה לבין הים חצצה שכונת מנשייה היפואית שהגיעה לפאתיה הדרומיים של כרם התימנים. עקב־כך, התרחבותה של העיר, בתחילה מזרחה ובהמשך צפונה, נעשתה בליית ברירה. הפניית רחוב אלנבי לעבר הים, צפונית לכרם התימנים, הייתה לחיבור ראשון עם קו־החוף. כך תכנון השכונות, כמו השינויים בתכנית גדס, נעשו ללא התחשבות בתנאים האקלימיים שמאפיינים את הקרבה לים.

עם הגב לים, כך נבנתה תל־אביב. תכנית גדס אמורה הייתה לאפשר המשך פיתוח עירוני עם קשר ישיר

בטלה. מכל מקום, אפשר לומר בהכללה שעיקר העניין בשימור עוסק במוחשי, לכל הפחות על־פי תפיסות מערביות, ולפיכך תבחין חומרים תקף גם לשדרות. אלא שהרעיון שמבטא בראנדי אינו נותן מענה שלם לסוגיות שבדיון זה משתי סיבות: האחת, אין בו כדי לקבוע כיצד לנהוג כאשר המסגרת החומרית ממשיכה להתקיים ואיתה הלך־הרוח שהיא נושאת; מה דינם של מייצגי העבר ביחס לשינויים הנדרשים בהווה. השנייה ואף חשובה מכך, בראנדי כלל לא מתייחס למושג שימור שאינו חומרי ושנוכחותו רציפה מימי עבר, בהווה ועם מבט לעתיד. במקרה הנדון ידוע שהשדרות עברו אי־אלו שינויים לאורך השנים, חלקם אף הכרחי לנוכח ההתפתחות הדמוגרפית והווי־החיים בעיר. למעשה, אפשר לקבוע שנגישותן של השדרות לציבור התאפשרה במידה רבה כתוצאה משינויים אלו. זאת ועוד, חלק בלתי־נפרד מהשדרות היא ההווה המיוחדת להן שהתקיימה מאז ומתמיד. זו אמנם אינה חומרית אך יש לתת עליה את הדעת בכל תהליך שימור.

החיים בשדרות התל־אביביות החלו בשלב שהשדרות היו רעיון שעוד לא מומש. עם קביעתו של הקיוסק הראשון בתוואי העתידי נקבע אופיין של אלו - מקום מפגש חברתי. הקיוסק ופנס הרחוב הסמוך לו היו למוקדי משיכה בשכונה החדשה. בתמונה של ה"בולבר" מ־1910 נראה הקיוסק עומד במרכזו של מגרש חול כשברקע מפעל המים של תל־אביב. ממגרש החול יקומו ויפרחו שדרות רוטשילד (דרו־יאנוב 1936: 152). התפתחותן הגאוגרפית תאמה את התרחבותה של "אחוזת־בית", ועד מלחמת העולם הראשונה הגיעו השדרות לרחוב אלנבי. תקופת המלחמה הייתה משעותיה הפחות יפות של השדרות: ב־1915 פקדה את תל־אביב מכת ארבה שחיסלה את הצומח בעיר. באפריל 1917 גורשו התושבים בעקבות צר־פינוי שהוציא המושל התורכי ג'מאל פאשה. רק עם כיבוש הארץ בידי הבריטים התאפשרה חזרתם לעיר העזובה. מאורעות תרפ"א היו סמן להאצת התפתחותה של תל־אביב, בעקבות הגירתם של רבים מיהודי יפו לעיר והכרת ממשלת המנדט בעצמאותה המוניציפלית. זו זכתה למעמד של מועצת־עיר, אם־כי בתחומים רבים עדיין הייתה כפופה לעיריית יפו. רק ב־1934 קיבלה תל־אביב שלטון עצמי מלא (דרו־יאנוב 1936: 436-435, נאור 2009: 24). עם חזרת החיים לעיר לא נפקד

השדרות התל־אביביות. הנה־כיכך מתברר שאלה אכן שונות במהותן מאחיותיהן בארצות נכר: הן לא תוכננו מראש מפני שלא היה את מי לפאר; הן נולדו כפתרון־דחק לבעיה סביבתית שיצרו תושבי אחוזת־בית במר־ידיהם; במבנן הפיזי הן באמת בנויות במערך אופייני לשדרות, אך התפקיד שהן ממלאות מזכיר את ייעודן של גן־ציבורי רחב־ידיים. ואכן, שדרותיה של תל־אביב הצעירה היו לזמן רב המרחב הירוק היחיד שעליו יכלו להתענג תושבי העיר.

שדרות, המצאה תל־אביבית!? במובן מסוים התשובה היא כן. היות שהנסיבות להקמתן והתפקיד שמילאו שונים באופן מהותי מהמניעים שבגינן הוקמו שדרות במהלך ההיסטוריה. התפקיד שמילאו כגן־ציבורי בהווה יס־תיכונית - חיי חברה בראש חוצות - יצרו אווירה ייחודית. זו מוזנת מרב־גוניות האוכלוסייה ושלל פעילויותיה והיא אופיינית לעיר ולשדרותיה. זוהי ללא־ספק יציקת תוכן שונה מהמקובל למושג "שדרה", והוא כפי הנראה בלעדי לתל־אביב. חלק נכבד מהעדנה שלה זוכות השדרות בימינו נזקף לזכות העירייה וקורהפעולה שבחרה לשימור נכסיה ההיסטוריים. מדיניות זו הובילה להכרה של אונסקו בעיר הלבנה כאתר מורשת עולמית. עם זאת, תכניות העירייה אינן חורגות ממבנים מוגדרים; שימור מתחמים כמקשה אחת, או שימור־נוף אורבני, אינם נזכרים. עיקרן בהיבטים הניתנים לכימות ולמדדה, כפופים לחוקי המדינה ולתקנות עירוניות. יתרה מזו, תכניות השימור העירוניות מתייחסות לנכסים בבעלות פרטית, ואילו מקומם של נכסים ציבוריים אינו תופס מקום מרכזי.

שימור החומר ועיצובו האסתטי הם הפשר של תכנית עירונית, בהתאם להגותו של סיזר בראנדי שקבע ש"הכינון מחדש של המאפיינים השימושיים [של מושא השימור] מייצג בסופו של דבר היבט משני או נלווה בלבד של השחזור, לעולם לא את ההיבט העיקרי או המהותי שמבחין ביצירת אמנות ככזו" (תרגום שלי; 230: Brandi 1996). אפשר כמובן להכליל את הרעיון על כל ממצא מעשה אדם מימים עברו: שחזור מבצר מימי־הביניים עשוי להשיב למבנה אספקטים אסתטיים כביום הקמתו, אך הצורך להקמתו - הגנה מפני... או הגנה על... - לא קיים עוד. וגם אם היה קיים (בהגחכה כמובן), הרי שיכולת המבנה מבחינה הנדסית לספק הגנה מפני אמצעי לחימה מודרניים

האווירה בימינו שונה לבלי היכר מימי אחוזת־בית, אף־על־פי־כן יש בקיומה עדות לקצבן של אורחות־חיים המתאימות לתקופתן: גם אם אופיה השתנה, הרי שאווירת השדרות תמיד התקיימה.

אם כן, מה משמרים? הדחף המניע מתמקד בהיבט החומרי: בחינת מכלול המרכיבים הפיזיים בתוואי השדרה. גם בהיבט זה קיים פער בין שדרות הדקלים בעתלית או במקווה ישראל לבין שדרות העיר: שכן בשדרות התל־אביביות יש לכלול נתיבי תחבורה ומבנים, לאלה השפעה רבה על אופיין האסתטי. כריכתם של אלו כרכיב בשדרות חורג מהגדרת המבנה ותואם לערך "נוף עירוני". אלא שלא די בכך שמראה השדרות שונה במשך הזמן, בדיון עלו המושגים "אווירה" - "הלך־רוח" - מושג מטאפיזי ששימש נדבך עקיב לאפיון המיוחד של שדרות העיר. המשמעות שנוצקת למושג תלויה רבות בגורם האנושי, הודות לתהליך הפיתוח והבנייה לגובה שאפשרה העירייה. נראה אם כן שמדיניות זו לא רק שלא גרעה מתפקידן התרבותי של השדרות במציאות הישראלית בכלל והתל־אביבית בפרט, אלא שיש לה תרומה ניכרת. הקמת הבניינים ושינוי נוף השדרות מכרסם בתפיסות השימור המקובלות במערב, אך האם זהו פרדוקס? לא בהכרח, אם בראש הרשימה לשימור יתנוסס הפן התרבותי העקיב והמיוחד מכול - "אווירת השדרות" - זהו עיקר הדברים לשימור ועל כך יש לשקוד.

המסקנה המתבקשת היא כי קיים צורך במערכת שיקולים חדשה, שתאפשר שימור כדי לשמור על האיזון בין תחומים רבים: תרבות, היסטוריה, מסחר וכולי. אלה מעניקים קרקע פורייה ל"אווירת השדרות". בעבר, כשתל־אביב הייתה קטנה, היה קל יותר להבחין בתפקיד שהן ממלאות. התפתחות העיר ומורכבותה מקשים היום על זיהוי שלל המרכיבים, אך העובדות מדברות בעד עצמן: השדרות היו ונשארו כור־היתוך להוויה חברתית ייחודית, תל־אביבית במהותה.

אמנות ותקדימים בין־לאומיים הם התשתית התקינה לתהליך שימור. כבתחומים אקדמיים, בבסיס ניסוחם הניסיון הנרכש, תוצאת הניסוי והטעייה, שממנו נגזרים כללים מנחים, מענה לסוגיות שמתעוררות בכל מיזם שימור פרטני. אמנת ונציה, מ־1964, שנחתמה בידי נציגים משש־עשרה מדינות שהתהדרו בתואר "הארכיטקטים והטכנאים של אתרים היסטוריים",

מקום השדרות בפיתוח המואץ והן שבו להיות "מרכז העניינים". עד־כדי־כך הייתה חשובה השדרה בעיני פרנסי העיר עד שנהייתה למקום שמשכימים לפתחו בכל ביקור של אישיות נעלה. אל האירועים הרשמיים שהתקיימו בשדרה נוספו גם כאלה בעלי נופך תרבותי־מקומי. דוגמה לכך היא היוזמה ליריד־ספרים שנולדה ב־1926. היריד היה הנבט שממנו התפתח שבוע הספר העברי. בהמשך העניקה תכנית ג'דס לשדרות משנה חשיבות כציר המרכזי למתחם התרבות העירוני בכיכר הבימה. על המקטעים שנוספו נבנו קיוסקים בנוסח הקיוסק הראשון, והשדרות היו למקום חי ותוסס.

ביום שישי, 14 במאי 1948, נערך בבית דיזינגוף, בשדרות רוטשילד 16, האירוע הרה המשמעות בתולדות היישוב: הכרזת העצמאות של מדינת ישראל. התגודדות ההמונים לקראת הטקס ודחף השמחה שנלוו להכרזה מצאו ביטויים בחגיגות לאורך השדרה וברחובות הסמוכים. הבחירה בבניין זה להכרזה תרמה רבות למיצוב השדרות כמרכז לרוח החיה של היישוב בארץ־ישראל. העשורים הבאים התאפיינו בהזדקנות האוכלוסייה העירונית ובהגירה שלילית מהעיר. בהיבט נזנחו השדרות ומרבית הקיוסקים עמדו בשיממונם. חלק מהמבנים ההיסטוריים מימי אחוזת־בית נהרסו ופינו מקומם לבנייה חדשה. עם השינוי במדיניות העירייה, זכו השדרות לתחייה ולמלוא הדרן המוכר לנו היום.

ייחודיותן של שדרות תל־אביב מתומצתת להוויית החיים שלהן, וזו אינה מנותקת ממסגרתן הפיזית ומנופי העיר שסביבן. אלו מתקיימים זה לצד זה, ללא טשטוש האחד את מראה האחר, ומעניקים מצע פיזי ייחודי. אם ניקח בחשבון את ההיסטוריה שלהן - אילולא השימוש החלופי לגן־ציבורי והקמתם של קיוסקים לאורכן, לא הייתה נוצרת מלכתחילה אותה אווירה שמזכירה מפגשים פומביים בגנים ציבוריים - יתרון של השדרות הוא בשמירת אותה אווירה, אך ללא ניתוק משאר נופי העיר. אלה נוכחים סביב ובכל מבט, גם אם מרפרף. הפוסעים לאורכן, לעולם לא ישגו באשליה כאילו הם נמצאים במקום אחר; נהפוך הוא, המרחב העירוני יתבטא בכל חושיהם, העיר על כל רכיביה לא תיעלם מתודעתם ולו לרגע. באשר לתמהיל האנושי הפוקד את השדרות, תרומתו באווירת המרקחת, בתנועה בקצב הכרך, ובהיבט רוגע ושלווה.

לבחון את מידת האוטנטיות של נכסי התרבות ולכלול מאפיינים החורגים מהחומר והם טקסיים בטיבם, כלומר, לא ניתנים לכימות, היקשיים במהותם. המסמך שהופק בסוף הוועדה לא רק נתן מענה לסוגיות טכניות, אלא אף העמיד כלים מובחנים שמטרתם לסייע בקבלת החלטות מעשיות בכל הנוגע לשימור מורשת. במסמך סעיפים בעלי הקשר ישיר לשימור נכסי תרבות שאינם חומריים. הוא מכיר בחשיבותם של דפוסים ואמצעים בלתי מוחשיים, אשר מהווים את מורשתן של תרבויות; מצוינת בו החשיבות שיש במעורבותה של הקהילה שמתוכה צמחה התרבות המקורית, ורואה בניהול עצמי אמצעי ראשון במעלה לשימור מאפייני התרבות. מושגים כגון "רוח ורגשות" נזכרים כמקור ועדות קבילים לשיפוט האוטנטיות התרבותית. מכאן ניתן להסיק שאותם מרכיבים מופשטים יכולים להיות לא רק "מקורות מידע" ועדות ערכית, אלא גם מורשת תרבותית כשלעצמה (מסמך נארה 1994).

הואיל וכך, ההכרה בצורך לשימור המופשט, לא רק שאינה מופרכת אלא מעוגנת במסמך רשמי. הכרה עקרונית זו אין בה לחרוץ את מידת החשיבות שיש לשימור "אווירת השדרות" ביחס לשאר מאפיינים גשמיים. המאמר מראה ששימור נכסים חומריים אינו תמיד העיקר בשימור נכסי תרבות. לא זו בלבד, ייתכן שדווקא התמקדות יתרה בחומרי עלולה לפגוע במורשת תרבות חיה ומשגשגת, משמע, מצב שבו לערכים מוחשיים מעמד משני לעומת ערכים מופשטים.

בהתאם לזאת, ניתן לומר ששימור המורשת אינו תחום לבעלי מומחיות מקצועית בשימור בלבד, מקומם של אנשי הגות בין מקבלי ההחלטות נדרש ומתחייב. עיקר עניינו של השימור הוא בחומר, זהו אולי כורח המציאות, אך אל לו למשמר לשכוח שמהותה של תרבות הוא ברוח.

מטבע הדברים עוסקת בחומרי. עם זאת מספקת האמנה אות לטעם שבגיני יש לשמר: "עדות חיה למסורות קדומות" (אמנת ונציה 1964). מילת המפתח היא "עדות". זו ניתנת על-ידי מי שהשתתף, או מועברת באמצעות עצם כלשהו, בנושא מסוים. על-פי דין, העדות נדרשת כאשר משמעות הדברים אינה ברורה דיה או כאשר מקבלי העדות אינם יכולים לחוות את הדבר שבגיני היא נדרשה מלכתחילה. אלא שלדיוננו, הצורך בעדות חלקי. עליה להתרכז בטיב אווירת השדרות בעבר. ברם, אין צורך בעדות על עצם קיומה של אותה אווירה בימינו הואיל וזו שרירה ופועמת. וכפי שלעדות תפקיד מוגבל בביאור תרומת השדרות לתרבותנו, כך גם לשימור הפיזי של המבנים ההיסטוריים. זהו תנאי הכרחי אך בוודאי לא תנאי מספיק לשימור אווירת השדרות.

הניסיון לייצר מערכת ערכים אוניברסלית שתקבע כללים מנחים לשימור מורשת תרבות, נתגלה כמוגבל לאור ההבנה שערכי התרבות הם תלויי מקום וזמן, ולפיכך הם רבגוניים. ההתמקדות בנכסים גשמיים ושימורם לדורות הבאים היא תוצר של תרבות המערב, שבה לחומרי משקל רב בקביעת אורחות-חיים ומעמד חברתי. עם עליית המודעות הבינלאומית לחשיבות התרבויות המקומיות ולזיקתן לכלל האנושות, החל דיאלוג בין-תרבותי בנושא השימור. זה הורחב לדיונים בנוגע למקוריות ולשורשיות של ערכי תרבות, לקשר שבין המקום לבין התפתחות התרבות, ולאופן השיפוט של ערכים אלו. שיאו של דיאלוג זה במסמך נארה בנושא האוטנטיות. המניע לכינוס ועידת נארה היה כוונת היפנים להשיג הכרה של אונסקו במבנים ההיסטוריים של נארה העתיקה כאתר מורשת עולמית. אלא שהמנהג המסורתי של פירוק, תיקון, הרכבה ובנייה מחדש של מקדשי העץ עמד לרועץ לנוכח תפישת השימור המערבית והאמנות שהושתתו עליה. כוונת יוזמי הכנס הייתה להרחיב את המנעד, שנועד

רשימת מקורות

- אליקים צ' 1994. "התכנון העירוני בתל-אביב עד קום המדינה". בתוך מצגר-סמוק נ' 1994. בתים מן החול, אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל-אביב, 1948-1931. תל-אביב. עמ' 13-18.
- ביגר ג' 1994. התפתחותה המרחבית של תל-אביב. בתוך מצגר-סמוק נ' 1994. בתים מן החול, אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל-אביב, 1948-1931. תל-אביב. עמ' 8-12.
- בן-אריה י' 1976. השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט, קתדרה 2: 20 - 58.

דביר נ' (2012, 22 מרס). המגדלים של שדרות רוטשילד מפרים את האיזון, **עיתון הארץ**, תל־אביב.

דרויאנוב א' 1936: **ספר תל־אביב**. תל־אביב.

יעקובסון מ' (2012, יולי). מדריך לשדרה החמה במדינה, אנשי האוהלים - הרימו ראש: מדריך לטיול בשדרות רוטשילד, שהפכו מסמל העיר הלבנה לסמל המחאה. **Xnet**. אוחר מתוך <http://www.xnet.co.il/architecture/articles/0,14710,L-3085914,00.html>

מצגר־סמוק נ' 1994. בתים מן החול - אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל־אביב, 1948-1931. תל־אביב.

נאור מ' 2009. תל־אביב, תל־אביב: הסיפורים והצילומים מאז ימי יפו העתיקה ועד ל"עיר ללא הפסקה". בני־ברק.

עילם י' 2012. מה התרחש כאן. תל־אביב.

מסמך נארה בנושא האותנטיות 1994. הכנס ה־16 של ועדת המורשת העולמית 1994. (תרגום מאנגלית גיורא סולר).

אמנה בין־לאומית לשימור ושיקום מונומנטים ואתרים 1964 (אמנת ונציה). הקונגרס הבין לאומי ה II של אדריכלים ומהנדסים של מונומנטים היסטוריים 1964. (תרגום מאנגלית גיורא סולר).

ארכיון תל־אביב-יפו. מחבר לא ידוע. ראשונים בעיר: הגן הציבורי הראשון - גינת גרוזנברג. אוחר מתוך http://tel-aviv.millennium.org.il/NR/exeres/1B9D7C42-D586-404B-ACDB-BFBFC6A84075_frameless.htm

Brandi C. 1996. Theory of Restoration, I., In N. S. Price, K. Taller Jr., A. Melucco Vaccaro eds. Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage. Los Angeles

פתוח לכול - אסטרטגיית התייעוד והשימור של המורשת ההיסטורית והתרבותית בארכיון עירוני של המאה ה־21, הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני כמקרה חקר

מילות מפתח | ארכיונאות, תאוריה; ארכיונאות, הלכה למעשה; ארכיון עירוני; שימור מורשת מקומית; פתח תקוה, מוסדות תרבות ומורשת.

תקציר

החיפוש של אדם אחר שורשיו, הרצון להרגיש שייכות למקום ולמצוא את זהותו העצמית בחברה, הניעו את הארכיונאים לבקר את התאוריה המסורתית של התחום. המגמה החדשה בתאוריה הארכיונאית במאה ה־21 היא תיעוד של אופיה, של פניה ושל רוחה של הקהילה הסובבת, כדי לאפשר לכל אחד למצוא זיקה למורשת העבר שלו. הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני יצר בעשר שנות פעילותו מודל לארכיון עירוני המשלב את ייעודו הקלאסי עם התפקיד של סוכן תרבות והיסטוריה מקומית. המאמר עוסק במגמה חדשה של תיעוד חברתי במדיניות של ארכיון עירוני ומציג דוגמאות של שימור והנגשה של חומרי המורשת בארכיון פתח תקוה בהקשר זה.

מבוא

משחר קיומה של התרבות הכתובה בחברה האנושית יש עדויות על קיומם של ארכיונים. אלה היו מקומות ששמרו בהם מסמכים שנוצרו בפעילות של גורמי שלטון, חילוני ודתי, בעלי סמכויות משפטיות ובעלי קרקעות. לתעודות היה ערך מעיד, והן שימשו אסמכתאות בענייני משפט. הארכיונים הוגדרו מקומות ציבוריים אשר הקנו מהימנות חוקית למסמכים שנשמרו בהם (Duchein 1992:15).

בימי הביניים המאוחרים ובראשית העת החדשה, כאשר השלטון החילוני התחיל להתגבש ולהפוך לריכוזי, הרשויות הממלכתיות הרחיבו את פעילותן. כאשר הנייר החליף את הקלף עלה הצורך בשימור פיזי של המסמכים. הופיעו מרכזי האחסון (depository) הראשונים שבהם רוכזו תעודות של אזורים שלמים

לצורך שמירתן. התעודות החלו לעבור סידור שיטתי ושימשו לצורכי המינהל של השלטונות. אלה היו ניצנים ראשוניים של התמסדות הארכיון (Modem 1967). העידן החדש של הארכיונאות החל בימי המהפכה הצרפתית. המהפכה שהקיפה את כל היבטי החיים המדיניים והחברתיים של צרפת ושינתה את סדרי העולם, הובילה לתמורות מכריעות גם בריכוז של התייעוד הממלכתי-לאומי ברשות אחת ובמקום אחד. כתוצאה מכך נוסד המינהל הארכיוני החדש והאחיד שקיבל אחריות לכל הארכיונים והמרכזים לשמירת התייעוד הישן שהיו קיימים בממלכה לפני המהפכה. החידוש היה בכך שהמדינה קיבלה על עצמה חובה לדאוג לתיעוד של מורשת העבר שלה. במהלך המהפכה הושמד הרבה חומר מהתקופה הימי-הביניימית כעדות לעבר הפיאודלי. עם הזמן החלו שלטונות המהפכה להכיר בכך, כי לא רק דברי אמנות הם המורשת התרבותית של האומה אלא גם תעודות כתובות, וכי גם הן ראויות לשמירה. היבט מהפכני נוסף הנוגע לתפקידם של ארכיונים בשימור המורשת הייתה חקיקה המקנה לכל אזרח אפשרות לגשת לארכיון ולהשתמש בחומרים האצורים בו. קווי היסוד שנקבעו בזמן המהפכה הצרפתית אפיינו ארכיונים וארכיונאות והמשיכו להתגבש ולהתפתח ברחבי העולם במאות ה־19 וה־20. הדגש העיקרי בפעילות הארכיונאית הושם על המחקר ההיסטורי (Modem 1967).

כתוצאה מתהליכים אלו, הארכיונים ביססו את תפקידם כמוסדות מינהליים, ומקצוע הארכיונאי קיבל משמעות חדשה. ארכיונאים הפכו לחלק בלתי נפרד מקהילת עובדי הציבור הנותנת שירותים מיוחדים לחברה בארצם.

לבם של החוקרים ושל הציבור הרחב, לא פחות ממסמכים מנהליים כמו פרוטוקולים, התכתבויות ודוחות. ארכיונאים הבינו שעליהם להגיב לתמורות אלה ולהרחיב את שדה הפעילות המינהלי לשדה החברתי. כתוצאה מכך החל פיתוח של מדיניות הרואה בארכיון מקום המקנה לאדם תחושת שורשיות, זהות ושייכות למקום ולקורותיו. השיח המקצועי הביא לגיבוש תפיסה חדשה של ניהול הארכיונים, תפיסה המבוססת על זיכרון והופיעה המטפורה "ארכיון כזיכרון" (Millar 2006) (archives as memory). המטפורה הזאת הציגה תיעוד וארכיונים כשחקנים ראשיים בתהליך של הפיכת הזיכרון האינדיבידואלי של כל פרט ופרט לזיכרון קולקטיבי. מסמכים ותעודות, תצלומים וסרטים, תכניות רדיו וטלוויזיה, חפצים, תיעוד בעל פה שיצרו ארגונים לא ממשלתיים, משפחות ואנשים פרטיים, הפכו להיות עם התיעוד הרשמי, אבני דרך לעיצוב הזיכרון של החברה האנושית. נוצרה אסכולה מקצועית חדשה שהתחילה לראות גם בחומרים אלה תיעוד הראוי לשמירה בארכיונים. פונקציית ההערכה או הקביעה מהו חומר ארכיוני התרחבה מעבר לתחום של מינהל השלטון הרשמי- ממלכתי לתחום החברתי והפרטיאיש (Cook 2013).

הארכיון לתולדות פתח תקוה - מקרה מבחן

בשנת 1953 הוקם בפתח תקוה בית יד לבנים הראשון בארץ, כדי לשמש מקום להנצחת זיכרון הנופלים בני העיר והסביבה. במהלך השנים הוקם לצדו המוזאון לאמנות, מוזאון זכר ראשונים שחלק ממנו היה ארכיון. מודל זה, שזכה בפרס ישראל בשנת 1980, היה "מפעל הנצחה חי" שבו "נרקמים חיי תרבות ואמנות; השואבים ידע והשראה בנושאים של ידיעת העם והארץ, תולדות פתח תקוה" (אורן 1980). המקום היה השראה לערים רבות בארץ בהקמת מתחמי תרבות. בשנת 2002 החלו היחידות של יד לבנים - קריית המוזאונים לעבור שינוי תפיסתי עמוק, כזה המקדם ומעמיק שיח תרבותי-חברתי, בפתח תקוה בפרט ובארץ ככלל. לאור שינוי זה נדרש ארכיון המוזאון להפוך פעיל ונגיש יותר ממה שהיה עד כה.

על דרך ההתפתחות של הארכיון בפתח תקוה ניתן לקרוא במאמר של ד"ר יוסף לנג "גלגולי הארכיון לתולדות פתח תקוה" שראה אור בשנת 2012 בקובץ

התגבשות התאוריה וההתמקצעות בקרב ארכיונאי אירופה אפשרה להכין בסיס להתמודדות עם כמות החומר האדירה, אשר נוצרה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והגיעה לארכיונים לאחר סיומה. באותה תקופה, נושא הערכת החומר - הפונקציה הקובעת מה יישמר בארכיון - תפס מקום מרכזי בתאוריה הארכיונית. במשך הזמן התגבשו גישות שונות בדבר תפקידו של הארכיונאי בתהליך הערכת החומר הארכיוני. ניתנה לו הסמכות להעריך רשומות ממשלתיות רשמיות ולקבוע מה יישמר לצמיתות וישמש עדות לפעילות החברה ומוסדותיה ולאורח החיים שלה. דבר זה העלה את כוחו של המינהל הארכיוני ושם אותו במרכז המינהל הציבורי. הארכיון כמוסד המוסמך לשמר חומר שנוצר בפעילות של גוף ממשלתי, קיבל סמכות להנחות את הגוף כיצד לנהל את הרשומות מרגע היווצרותן ועד הגעתן להפקדה בארכיון. הארכיונאים הפכו מומחים ויועצים בכל הנוגע לניהולו ולהחזקתו של התיעוד הממלכתי-הלאומי, ובכך לבעלי השפעה בעיצוב של הנרטיב הרשמי של הזיכרון הקולקטיבי (Cook 1998). הארכיונים הרשמיים נוסדו על ידי המדינה ושלוחותיה (שלטון מקומי, תאגידיים) ושיקפו את המבנה הארגוני ההיררכי שלהן. הערכים העיקריים שהובאו בחשבון בתהליך הערכת המסמכים היו הערך המעיד והערך המחקרי שלהם. זו הייתה תפיסה מקצועית המבוססת על עדות ומחקר. במחצית השנייה של המאה ה-20 החלו להתגבש דעות בקרב תאורטיקנים של ארכיונאות שטענו, כי יש להביא בחשבון גם את קולו של האזרח "הפשוט". הם טענו כי לאזרח השותף לעיצוב המדיניות והתרבות של החברה זכות לביטוי מרכזי יותר בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי שלה (פירוט אצל Cook 1998). חקר ההיסטוריה חדל להיות נחלתם של אנשי אקדמיה בלבד, וכך גם השימוש בארכיונים. נוסדו חברות גנאלוגיות, ארגונים לשימור המורשת, אגודות היסטוריות, ומוזאונים להיסטוריה מקומית. במדינות בעלות חברה מגוונת מבחינה אתנית-תרבותית הופיעו התארגנויות על בסיס ארצות מוצא והיסטוריה משותפת. נוסדו קהילות חדשות על בסיס מגדרי והשקפות חברתיות. גורמים אלה התחילו לאסוף ולייצר תיעוד שונה מזה שנוצר על ידי גופי שלטון רשמיים ולהשתמש בו. תצלומים, תיעוד בעל פה, תיעוד אור-קולי ודברי פולקלור תפסו את תשומת

לפעילותו המינהלית? או הרצון להנציח את מפעלה של אם המושבות ואת תרומתן של משפחותיה להקמה ולהתפתחות של פתח תקוה? לא אדון כאן בשאלות אלה, אך אציין שכתוצאה מעשייה זו נאסף תיעוד היסטורי חשוב. חומר זה אוסף כעדות אילמת לעברה המפואר של העיר, עדות שהייתה נגישה לאנשים בודדים. כל זאת, עד להקמה מחדש של הארכיון בשנת 2002.

מה המשמעות של "הקמה מחדש" של ארכיון בראשית המאה ה-21? נוסף לתהליך מינהלי בעיריית פתח תקוה, היה זה תהליך אינטלקטואלי של המצאה מחדש של הארכיון בראש ובראשונה כרעיון. האתגר המקצועי בפני הצוות החדש עלה כשאלה האם לסדר, פיזית ולוגית, את החומר, לתאר ולמפתח אותו, ליישם ולהטמיע טכנולוגיות מחשב ולאפשר שימוש לחוקרים? או נוסף לכל האמור, לגבש מדיניות שתעניק משמעות חברתית לארכיון, שתהפוך אותו ל"בית פתוח" לקהילה המוזמנת לתרום ולהתבטא בכל תחום הקשור לחיי העיר והחברה?

העשייה החדשה של הארכיון התבססה על הרצון של החברה ה'פתוחת-קוואית' למצוא את העקבות המתועדים שלה. התפיסה שהובילה את הקמת ארכיון פתח תקוה מחדש הייתה תפיסת הזיכרון בד בבד עם התפיסה המסורתית המבוססת על עדות ומחקר. ההשראה באה מהתיאוריה של הארכיונאות הקנדית המכונה "ארכיון כולל" (Cook, Schwartz) (Total Archive) (2002). הרעיון של "ארכיון כולל" מדבר על אסטרטגיית תיעוד המתייחסת באופן שווה, מבחינת החשיבות המשפטית-ההיסטורית-החברתית, לחומר של השלטון הרשמי ולחומר שנוצר על ידי גופים פרטיים, משפחות ואנשים בודדים.

אסטרטגיה זו דרשה מצוות הארכיונאים החדש להפוך משומרי מסמכים שנמצאו בארכיון הוותיק למתעדים אקטיביים הפועלים בקרב הקהילה: לאסוף חומרים מכל הסוגים מכל הגורמים האפשריים, לראיין, לצלם, ליזום כנסים, מפגשים ותערוכות ובכך לערב את הקהל המקומי בתיעוד של חיי העיר.

במעבר מארכיון 'מסורתי' לארכיון 'מתעד' ישנן סכנות. הסוגיה התאורטית המסורתית של הערכת חומר ארכיוני, העוסקת ב"מה לשמור ומה לא", מתעצמת כאשר נדרשים להחליט מה לאסוף, מה לתעד ומה

המאמרים שלו "לפתח תקוה" (לנג 2012). לנג חקר את הניסיונות לייסד מוסד ארכיוני רשמי במושבה ואת המאמצים לאסוף תיעוד מאנשי המושבה ולשמרו במקום המיועד לכך. הוא קישר את המהלכים האלה לתקופות המכוננות בחייה של פתח תקוה כמו יובלות וחגיגות: הוצאה לאור של ספר יובל ה-50 למושבה בשנת 1928 (איור 1), חגיגות שנת 75 לייסוד פתח

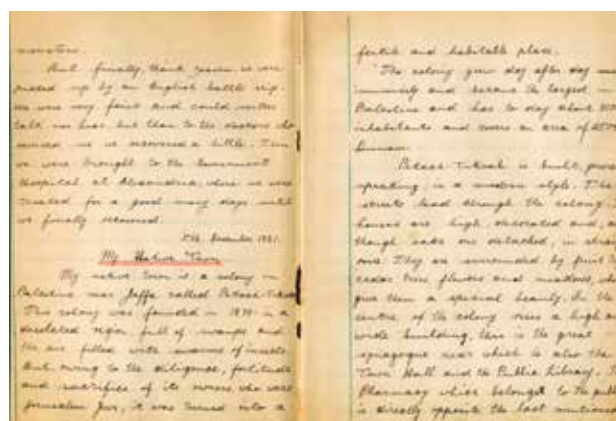


איור 1 | מודעה מטעם הנהלת המועצה המקומית פתח תקוה בדבר השלמת חומר לספר היובל ה-50 למושבה, 1929 ארכיון המועצה המקומית, 001.001.003/395

תקוה בשנת 1953, הקמת מוזאון זכר ראשונים בבית יד לבנים בשנת 1958 וכו' (לנג 2012: 52 - 57). הרצון של פרנסי המושבה והעיר "לספר" את סיפורה של פתח תקוה מסביר את הניסיון לקבע את הזיכרון הקולקטיבי שלה באמצעות לכידת התיעוד ושמירתו במקום אחד, הן המינהלי - של הוועד, של המועצה המקומית ושל העירייה - הן הפרטי של אנשים ומשפחות. מהלכים אלה היו יוזמה של "משוגעים לדבר" מקרב אנשי השלטון המקומי ואנשי החינוך. בשלבים האלה לא ליוו אותם אנשי מקצוע. מה הניע אותם? האם ההבנה שלשלטון המקומי חובה לשמר את העדויות



איור 2ב | תלמידי בית ספר פיק"א, פתח תקוה, צילום פוטו גלנר, ראשית שנות ה־50 המאה ה־20 מארכיון אישי של משפחת זלצר, 003.164/13



איור 2א - דף מתוך יומנו של אלעזר ראב, 1921 מארכיון אישי של משפחת ראב, 003.035.002/239

בארכיון חומר, שהתמזל המזל והוא לא נזרק ולא נרקב בעליית גג כי ייעודו המקורי תם מזמן. הגורם האנושי משחק תפקיד מכריע באיסוף תיעוד היסטורי אישי. אנשים מתבקשים להיפרד מחפצים ומסמכים היקרים לליבם. גם אם הוחזקו בעליית גג עשרות שנים, הם נושאים בתוכם הרבה רגש, זיכרונות אישיים, קשר עם חיים שהיו ואינם עוד.

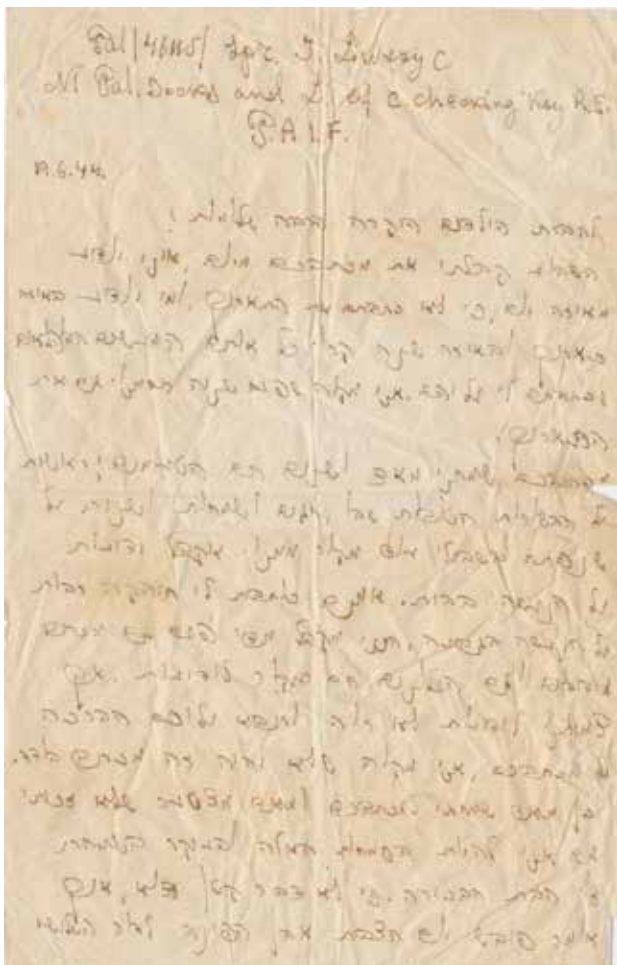
התהליך התבסס, כאמור, בעזרת מתנדבים המוכרים לאנשים רבים בעיר, וניתן היה להתרשם מהדוגמה האישית שלהם. המפקידים הוזמנו לסיורי משפחות המפקידות בארכיון וקיבלו הסברים מקצועיים מהצוות. פותח נוהל של טופסי הפקדה מיוחדים ומנגנון שמירת קשר לטווח ארוך עם התורמים. עם הזמן נוצרה תבנית של יחסים אישיים-מקצועיים בין המפקידים והארכיונאים. בתהליך זה התמודדנו עם שאלות שעלו מהציבור, לדוגמה:

"מי צריך את הנייר הישן הזה?"

שאלה זו נשאלה מרוב צניעות או מחוסר מודעות שההיסטוריה האישית נבנית מהחומרים שנשמרו בבית. חומרים אלה מאפשרים לשמר את הזיכרון האישי של האדם ולמנוע את השכחה. עדויות לחיי יכולות להיות בתוך החומרים הרשמיים של ארכיון העיר שבה הוא נולד, גר, למד, נפטר, בצורת רשימות אוכלוסין ודוחות. לתרומתם של חומרים אישיים השמורים בבית, כמו יומן, גלויות, מחברת לימודים, פתקים ועוד, לתמונה מלאה ומוחשית יותר של החיים בעבר ערך לא מבוטל. לכן, "הנייר הישן" הוצג בתשובה כפריט זיכרון, אחד מני רבים המאפשר

לא. היות שלא ניתן לצפות מה יהיה הגירוי הבא שיניע התעוררות חברתית ויגרום לאנשים להתעניין בנושאים ספציפיים, ארכיון הדוגל בתפיסת הזיכרון חייב לפעול על פי השאלה: האם אסטרטגיית התיעוד שלו משקפת את המציאות החברתית הרחבה ביותר של הקהילה שאותה הוא משרת? (Millar 2006). שאלה זו עמדה בבסיס תהליך ההקמה מחדש של ארכיון פתח תקוה. ולפיה נבנתה תכנית התיעוד של פתח תקוה על כל היבטיה וגווניה: משפחות ואנשים, גופים ומוסדות פרטיים שפעלו בעיר בתחומים שונים, ואירועים שהתרחשו.

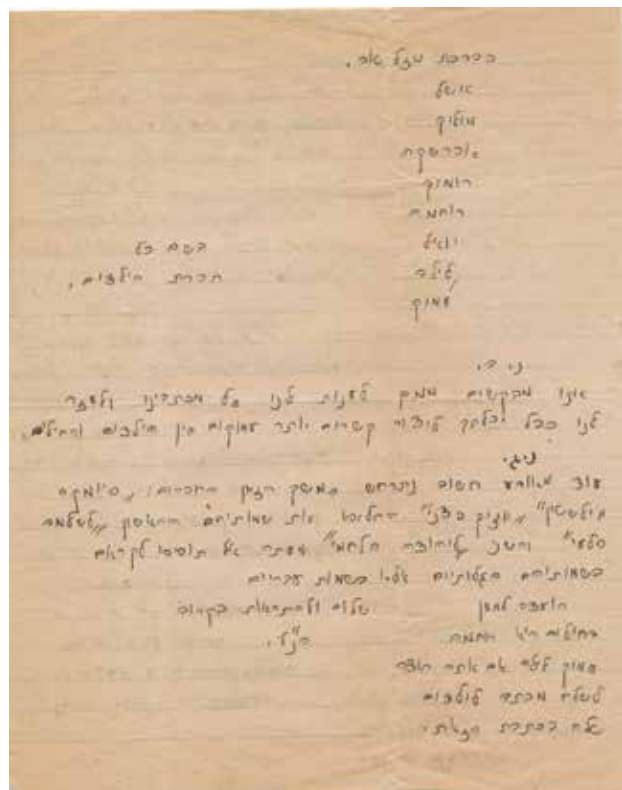
איך מגיעים לאותם אנשים שדרך זיכרונותיהם ופרטי ההיסטוריה שנשמרו בבתיהם נוכל לבנות את הזיכרון הקולקטיבי של המושבה? האמנם ההכשרה בארכיונאות ובתולדות היישוב מספיקה לצורך העניין? למשימה זו נדרש ידע "מהשטח" שאותו ניתן לקבל באמצעות שיתוף של אנשי המקום. כך, לידע התאורטי ולניסיון המעשי של הצוות המקצועי החדש באו לעזרה המתנדבים מקרב אנשי פתח תקוה שהכירו את המושבה, כילידי המקום ובזכות הוריהם שהורישו להם אוספים אישיים בעלי ערך היסטורי-תרבותי רב. האוספים האלה כללו תעודות אישיות, התכתבויות, יומנים אישיים, תצלומים, חפצים, ספרים ועוד. בצעד פורץ דרך ותקדימי הם הפקידו את האוספים האלה בארכיון המתחדש, מתוך הכרה בחשיבות של שמירת החומר במקום המיועד לכן. המתנדבים גילו דבקות במטרה לאסוף חומרים היסטוריים ולראיין אנשים (איורים 2א, 2ב). כל פנייה הייתה מלווה בהצגת הארכיון המתחדש ובהסבר מדוע חשוב לשמור



איור 33 | מכתב תשובה של החייל יענקל ליפשיץ אל ילדי חברת הילדים בקיבוץ גבעת השלושה, 1944
מארכיון אישי של משפחת ליפשיץ, 003.058/1

"מה יהיה עם החומר כאשר הוא יגיע לארכיון?"

ההסבר איך החומר נשמר, אילו תהליכים הוא עובר בארכיון, באיזה קצב, באיזה אופן הוא יועמד לעיון ולהנגשה לחוקרים חשוב לא פחות מההסבר על ערכו החברתי וחשיבות שמירתו בארכיון עם חומרי מורשת עירוניים נוספים. האנשים המבוגרים יותר מתעניינים האם החומר יוצג במוזאון, הצעירים יותר - מתי הוא יעלה לאינטרנט. לאמירת האמת ולהימנעות מהבטחות שווא חשיבות בעבודה עם הקהילה. בנוגע להצגת החומר במוזאונים: ההתחייבות של צוות הארכיון היא לכך שהחומרים יישמרו בתנאים אופטימליים ויהיו נגישים לחוקרים ולמתעניינים ולאוצרי התערוכות והמוזאונים שבהם. כמו כן, מאמץ מקצועי מרבי ייעשה בבקרה האינטלקטואלית של החומר - בסידורו ובתיאורו - שתשפוך אור על ההקשר והתוכן שלו. עם זאת, ההחלטה מה להציג בתערוכה



איור 34 | מכתב של ילדי חברת הילדים בקיבוץ גבעת השלושה אל החייל יענקל ליפשיץ, 1944
מארכיון אישי של ליליה פטר, 003.151/1

להשלים את התצרף ההיסטורי המגוון והאיך-סופי של החברה ה'פתח-תקוואית'. "כאן הנייר הזה מתחיל לחיות מחדש", הוא "נפגש" עם ניירות אחרים "דומים", "שכנים", "המדברים" אותה שפה, "מספרים" את הסיפור האישי ואת הסיפור המשותף.

דוגמה נפלאה להשלמת תמונת העבר היא סיפורם של שני מכתבים. האחד נשלח מחברת הילדים בקיבוץ גבעת השלושה אל חייל עברי, בן הקיבוץ, יענקל ליפשיץ, ששירת בצבא האנגלי בזמן מלחמת העולם השנייה. הוא שמר את המכתב, ובבוא העת הגיע האוסף האישי שלו לארכיון פתח תקוה. המכתב השני הוא התשובה של יענקל למכתב זה שאותו הוא שלח מהחזית לחברת הילדים. אחת הילדות, לילקה פטר, שמרה על המכתב, וגם הוא הגיע לארכיון כחלק מהאוסף האישי שלה. האמנם התמונה המדהימה הזאת הייתה יכולה להיווצר ללא האנשים שמבקשים לשמר את ההיסטוריה האישית שלהם וללא הארכיון שפועל כדי לשמר את ההיסטוריה החברתית הבנויה מאבני הזיכרון כאלה? (איור 34, 33)

חברתית-ציבורית, יומנים, מכתבים, קטעי עיתונות, חפצים ותצלומים - אלה הן עדויות להתרחשויות ולמהלכים שעברו האדם ומשפחתו במהלך חייהם. אך אלה אינם רק ההתרחשויות והמהלכים עצמם. קשה ולפעמים אף בלתי אפשרי להבין את החומרים האלה אחרי זמן ממושך מרגע היווצרותם ללא מידע וידע על ההקשר של ההיווצרות כמו המטרות והנסיבות. לכן, משימת התייעוד בעל פה מתחילה בעת קבלת החומר באיסוף מידע על אודות ההקשר: למי היה שייך החומר? למה התייעוד נכתב-צולם-התקבל ומתי? היא נמשכת בהקלטה ובצילום של הזיכרונות האישיים על אודות החיים, האנשים והאירועים. הדגשת ההקשר לצד תיאור התוכן מאפשרת להרכיב את התצורה ההיסטורית בהצלחה ולהתקרב לשחזור המידע על העבר באופן מלא יותר.

בד בבד עם איסוף ארכיונים אישיים מאנשי פתח תקוה נאספו גם ארכיונים של מוסדות וארגונים שפעלו בעיר. אחת הדוגמאות למדיניות מבוססת הזיכרון של הארכיון היא הפקדת הארכיון של קיבוץ גבעת השלושה. הקיבוץ נוסד בשנת 1925 על גבול המושבה פתח תקוה. בראשית שנות החמישים של המאה שעברה עבר הקיבוץ פילוג על רקע אידאולוגי ונוצרו שני קיבוצים נפרדים - עינת וגבעת השלושה. שניהם עברו למיקומם הנוכחי על יד ראש העין. מתנדבות ארכיון פתח תקוה, ילידות גבעת השלושה "ההיסטורית", ביקשו כי הארכיון של הקיבוץ עד הפילוג, שהיה שמור בספרייה של גבעת השלושה העכשווית ללא טיפול מקצועי, ייקלט בארכיון המתחדש של פתח תקוה. יוזמה זו מתאימה למדיניות החדשה של הארכיון. בין קיבוץ גבעת השלושה לבין פתח תקוה היה קשר חברתי הדוק: המתיישבים הראשונים של הקיבוץ היו מקבוצות מעבר ששכנו בפתח תקוה, אנשי הקיבוץ השתתפו בחיים החברתיים והפוליטיים של העיר, וגם קיימו איתה קשרים כלכליים. אי לכך, החומר ההיסטורי שלו נושא בתוכו חלק בלתי נפרד מהזיכרון הקולקטיבי של החברה הפתחתקוואית. בהמשך דאגו המתנדבות כי לארכיון הקיבוץ, המכיל עלונים ותצלומים, יתווספו גם ארכיונים אישיים של משפחות הקיבוץ. יחד הם מספרים את סיפורה של "הגבעה" שחייה היו קשורים בחיי המושבה פתח תקוה. במקרה זה לתייעוד ולהקשר שלו נותר גם פן מרחבי - מבנה חדר האוכל של הקיבוץ

או במוזאון נתונה בידי האוצרים בלבד. בנוגע להעלאת החומר לאינטרנט: סריקת החומר והנגשתו דרך האינטרנט הם אמנם יעדים בעלי עדיפות גבוהה, אך הדיגיטיזציה בארכיונים היא תהליך מורכב ויקר, והוא נעשה בהדרגה בהתאם לכללי השימור הדיגיטלי לטווח ארוך.¹ עם זאת, הצגת המידע והאוספים של הארכיון והנגשתם לציבור מתאפשרת באמצעות האינטרנט, וגם באמצעות הרשתות החברתיות שבו. שימוש בפייסבוק, ביטויב, בבלוג ובפלטפורמות אחרות מאפשר הצגה, שיתוף והנגשה של חומרי הארכיון במרחב הווירטואלי הדינמי והתוסס. הרשתות החברתיות מאפשרות גם שיווק ופרסום וגם שימוש בחוכמת המונים. שיתוף הקהל בפענוח ובתיאור החומרים תורם לא רק להרחבת מאגר המידע והידע של הארכיון, אלא הוא גם מעורר עניין של הציבור הרחב בעשייה המשותפת למען שימור המורשת ההיסטורית-תרבותית.

"איך יידעו שהחומר היה שייך למשפחה שלי?" אחד הכללים הבסיסיים של מדע ארכיונאות הוא 'עיקרון המוצא'. כלל זה מייחד את הארכיונאות ומבדיל אותה ממדעים אחרים בתחום הרחב של מדעי המידע המודרני. לפי עיקרון זה חומרי הארכיון מסודרים לוגית לפי הגוף שיצר אותו (או אסף, שמר והפקיד בארכיון). יחידות לוגיות אלה נקראות בשפה המקצועית חטיבות. כל חטיבה כוללת חומר של גוף יוצר אחד ללא קשר לתוכן של החומר. כך שכל אדם המפקיד בארכיון את החומר שהוא יצר, אסף או שמר בביתו לאורך שנות חייו הופך לגוף היוצר והחומר שלו נשמר כחטיבה הנושאת את שמו, או שם של הוריו, משפחתו וכו'. בדרך זו נבנה ארכיון אישי של אדם או של משפחה שלמה. הסידור הלוגי שלו מצביע על שייכות החומר, ואילו התיאור שלו חושף את ההיסטוריה השמורה בו. תיעוד בעל פה קיבל בארכיון פתח תקוה עדיפות גבוהה מאוד. ראיונות אישיים ועדויות באים להשלים חומרים כתובים ומצולמים ומקנים להם ערך מוסף, במיוחד במה שנוגע לתמונה של חיי היום-יום. מסמכים אישיים, תעודות ממוסדות לימוד, ממקומות עבודה ומפעילות

1 מסמך "עקרונות, הנחיות וסטנדרטים לדיגיטיזציה ושימור דיגיטלי של חומרי תרבות מורשת", גרסה 1.1, 2014. ראה אור מטעם הספרייה הלאומית, ארכיון המדינה והאיגוד הישראלי לארכיונאות ולמידע.

החפץ, ההקשר של יצירתו, תפקודו וכיצד נשמר. הסביבה המוזאלית שבה מתרחשת הפעילות החינוכית של המוזאון מתבססת על שתי תצוגות הבנויות מחומרי הארכיון. קיימות תכניות חינוכיות רבות שצוות מדריכים ושחקנים מציגים בצורה תיאטרלית.



איור 4ב | בניין ששימש חדר האוכל של קיבוץ גבעת השלושה, כיום רחוב ארלוזורוב בפתח תקוה
צילום נוני ירון, אוסף התצלומים הדיגיטליים, 2013

הארכיון אינו רק תשתית לבניית תערוכות ופרויקטים חינוכיים. הוא גם משמש חוליה המקשרת בין אנשי העיר, המעורבים בשימור מורשת העבר האישית והקולקטיבית שלהם, לבין צוות המוזאון. זהו תמהיל שמאפשר הנגשה של המידע והידע על תולדות המושבה בצורה מוחשית, המצליחה לרתק לא רק את צרכני התרבות המובהקים אלא גם את הילדים מגילאי גן עד התיכון. (איור 5)

נוסף לכך, מתפקד הארכיון לתולדות פתח תקוה כארכיון העירייה. הוא משמר עדויות לפעילות אגפי



איור 5 | ילדות משתתפות בתכנית חינוכית במוזאון הראשונים לתולדות פתח תקוה | צילום חני מרום, 2012

(איור 4א, 4ב). חשיבות מוסד כמו חדר האוכל בקיבוץ ידועה: זה היה המקום למפגש חברתי, ובו התרחשו אירועים שמחים ועצובים, נשמעו דיונים וויכוחים, קמו ונפלו רעיונות מרחיקי לכת. חדר האוכל הוא כאנדרטה לחיי הקיבוץ. נוסף לחשיבות החברתית



איור 4א | חדר האוכל בגבעת קיבוץ גבעת השלושה, הצלם לא ידוע, ראשית שנות ה-40 המאה ה-20
מארכיון אישי של משפחת ליפשיץ, 003.058/10

שלו, המבנה הוא יצירה מופלאה של אדריכלות הסגנון הבינלאומי שתכנן האדריכל אריה שרון. עדויות למה שהתרחש בחדר האוכל קיימות בארכיון הקיבוץ: במסמכים, בתצלומים, בראיונות ועוד. החומר מסודר, מתואר במחשב וסרוק. אך בכך אין די, הסיפור של גבעת השלושה יהיה לוקה בחסר אם חדר האוכל לא יישמר. הזמן וחוסר המודעות רבת שנים לחשיבותו כמעט הובילו להרס המבנה. הוא נמצא אמנם ברשימת השימור של המחלקה לשימור של עיריית פתח תקוה, אך נכון להיום גורלו לוט בערפל.

לצד תפקידו החדש כארכיון הקהילה, המשיך הארכיון לשמש ארכיון מוזאון הראשונים. אחת המשמעויות של הדבר היא שהארכיון קולט חפצים. אמנם חפצים היסטוריים מחיי העבר אינם חומר ארכיוני בהגדרתו אך הארכיון, שמדיניותו היא לאסוף את כל סוגי חומרי המורשת כדי ליצור תמונה מלאה ככל הניתן, קולט בין היתר גם חפצים. כאן נפגשים שני תחומים: ארכיונאות ומוזאולוגיה. הארכיון אינו מתנהל כמחסן אוסף המוזאון. הוא האוסף לפי כללי מקצוע ארכיונאות, ומזה נובע גם הטיפול בחפצים. אם החפצים מגיעים כחלק מארכיון אישי, הם מסודרים לוגית עם שאר החומרים. שיטה זאת מאפשרת לשמר את סיפורו של

סיכום

הקמה של ארכיון המבוסס על תפיסת הזיכרון וניהולו אינם רק ניסיון ארכיונאי מקצועי. הם מבטאים יכולת ומוכנות מצד הארכיונים להגיב למציאות שבה החברה מבקשת לעזור לאנשיה לטפח את תחושת השייכות. המאמץ המקצועי מכוון למנוע את השכחה וההזנחה, ובסופו של דבר, למנוע את הרס הזיכרון של קבוצה, מגדר או אינדיבידואל בחברה. הדיאלוג הפתוח עם הקהילה וההזמנה לראות בארכיון מקום שמאמן לשימור הזיכרון האישי והקולקטיבי מאפשר לארכיון במאה ה-21 להופיע בתפקיד חדש ורלוונטי בחברה.

אחרי שתיים עשרה שנות פעילות הצליח הארכיון לתולדות פתח תקוה לבנות תשתית לשמירת מורשת היסטורית-תרבותית של העיר. לבד מעבודת התייעוד, השימור וההנגשה, עומדת בפני הארכיון משימה גדולה וחשובה: הקמת המוזאון לתולדות פתח תקוה בבניין בית ספר פיק"א ההיסטורי המוכרז לשימור ונמצא ברשימת אתרי מורשת של התכנית "ציוני דרך" מטעם משרד ראש הממשלה. הבניין נמצא במרכז העיר בקרבת מבנים אחרים מימי ראשיתה של המושבה. לצד התייעוד השמור בארכיון מבנים אלה הם חלק מהמורשת הבנויה של אם המושבות. כמה מהמבנים עברו שימור, ומתקיימות בהם פעילויות תרבות ופנאי מטעם מחלקות העירייה. מבנים נוספים מיועדים לשימור ולשימוש מחדש. חיבור רעיוני בין המבנים האלה, ובמרכזם בניין בית ספר פיק"א, יאפשר הקמת מוזאון היסטורי אחד לפתח תקוה המורכב מאשכולות שכל אחד מהם יבטא חלק אחר של ההיסטוריה העירונית.

החיבור בין אוצרות המורשת שבארכיון והמורשת הבנויה של העיר, יאפשר שימור של נכסי העבר הייחודיים של פתח תקווה - אם המושבות - והנגשתם. תפקיד זה הופך את הארכיון לסוכן תרבות ומורשת בקהילה לצד המוזאונים. ערים רבות בארץ ובעולם קושרות את הפיתוח שלהן בטיפוח של ההיסטוריה המקומית. מקבלי ההחלטות רואים בתולדות העיר ובאתריה פוטנציאל כלכלי לפיתוח תרבותי ותיירותי שימשוך עסקים ומיזמים לעיר. ארכיון חברתי פעיל, המשתף פעולה עם המוזאונים ומוסדות נוספים

הארגון באמצעות המסמכים שלפי חוק הארכיונים מיועדים להישמר לצמיתות. בעירייה קיימת יחידה העוסקת בקבלת החומר ממשרדיה. היחידה דואגת שחומר זה יישמר בהתאם לחוק הארכיונים ותקנות הביעור ומעבירה את החלק המיועד לשמירה לצמיתות לארכיון לתולדות פתח תקוה. בערים מסוימות שייכת יחידה זו לארכיון העירוני. באחרות, ופתח תקוה היא הדוגמה לכך, יחידה זו וארכיון העיר נפרדים מבחינה מינהלית ומקיימים קשרים מקצועיים סדירים, אשר מבטיחים את שמירתו של החומר המינהלי לצרכים משפטיים ומחקריים.

שיתוף פעולה הדוק ופורה עם המחלקה העירונית לשימור אתרים ועם האגף לאמנות פלסטית מאפשר לארכיון לקיים אירועים כמוכנסים וימי עיון היסטוריים, תערוכות ברחבי העיר ופרויקטים חינוכיים בבתי ספר. כארכיון הפועל בתוך החברה, יש ניסיון לתעד גם את מה שמתרחש בהווה. לדוגמה, אנשי הארכיון מתעדים פרויקטים חינוכיים - חברתיים של יחידות העירייה השונות. תיעוד זה יתווסף לחומר העירוני שנוצר בפרויקטים ואשר יופקד בארכיון בבוא העת.

עיבוד חומר ארכיוני מתקיים במערכת מידע ממוחשבת. המשימה הקרובה של ארכיון פתח תקוה היא ייעול המערכת והפיכתה לידידותית ולקלה לשימוש. מתנהל תהליך של דיגיטיזציה לצורך שמירת מידע והנגשת החומרים. הארכיון, כגוף העוסק בניהול מידע, עובד לפי תקנים מקצועיים המאפשרים שיתוף פעולה עם ארכיונים ומוסדות מורשת אחרים. שיתוף מידע, הנגשתו וגם הנגשת החומרים בפורמט דיגיטלי באמצעות מאגרים וקטלוגים מקוונים, דורשים מהארכיון להשתמש בכלים טכנולוגיים חדשניים. ארכיון פתח תקוה עוסק בשימור הזיכרון הקולקטיבי של המושבה והעיר, וחשוב לו להיות חלק מקהילת המוסדות הפועלים לטובת השימור של מורשת העבר. זוהי השתתפות פעילה במיזמים לאומיים של תיעוד, שימור והנגשה של פעילות החברה האנושית. תפיסה זו של הארכיון מאפשרת לארכיון פתח תקוה להפוך למוסד השותף למשימה לאומית ואף בין-לאומית בשימור המורשת ההיסטורית והתרבותית של העיר, המדינה והעם.

העוסקים בשימור מורשת, יכול למנף את העיר כמכבדת ומשמרת את עברה, ובכך להעלות את הערך התרבותי והחינוכי שלה, שיתורגם בסופו של דבר גם לערך כלכלי. בפתח תקוה נעשה מאמץ מקצועי מרבי על מנת להגיע למטרה זו.

כל האיורים במאמר זה הם מאוספי הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני.

רשימת מקורות

- אורן ברוך. 1980. "בית יד לבנים" מפעל זכרון־מוזיאון. עיריית פתח תקוה.
 לנג יוסף. 2012. לפתח תקוה. זכרון יעקב: איתי בחור - הוצאה לאור.
 קוק טרי. תשנ"ח. ארכיונים בעולם הפוסט־משמורת, יחסי גומלין בין תיאוריה ארכיונית ועשייה, מאז פרסום המדריך ההולנדי בשנת 1898. ארכיון 9: 41-91.
- Cook T., Schwartz J.M. 2002. Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance, *Archival Science* 2:171 - 185
- Cook T. 2013. Evidence, Memory, Identity, and Community: Four Shifting Archival Paradigms, *Archival Science* (2013):95 – 120
- Duchein M. 1992. The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe. *American Archivist* 55:14-25
- Millar L. 2006. Touchstones: Considering the Relationship between Memory and Archives, *Archivaria* 61:105 – 126
- Modem K. 1967. *Archives and the Public Interest: Selected Essays by Ernst Posner*. Washington, D.C. Public Affairs Press.

בני זנד

ניהול ידע אקולוגי - תפיסה לשימור, לשימור ולהפצת ידע בקהילה

מילות מפתח | ניהול ידע, רשת, שימור, קהילה

התרבות. זאת באמצעות ידע גלוי וסמוי, יצירת ידע והנגשתו, שיתופו ושימורו באמצעות טכנולוגיית הרשת.

מטרת המאמר להציג תשתית תאורטית לאובייקטים ברשת האינטרנט, לסקור את מושג הידע האקולוגי ולהאיר פתרונות משולבי טכנולוגיה לחינוך ולשיתוף הקהילה בכל הקשור לשימור ערכי תרבות.

מבוא

הממשק הראשון בין סובייקט לאובייקט הוא תפיסתי. בשל השינויים הטכנולוגיים התכופים המשפיעים על אורחות חיינו ועל עולמות הידע החדשים ברשת, בממדי הכמות והאיכות, מתעוררת השאלה כיצד משפיעה האינטראקציה בין הסובייקט והאובייקט ברשת על הידע? האם נוצר ערבוב תחומים בין הסובייקט לאובייקט בידע, ביצירתו, בבעלות עליו ובשיוכו? וכיצד חוקי המשחק החדשים בעולם הווירטואלי משפיעים על הידע הנרכש בשדה התרבות?

במאמר זה אקשר בין אובייקטים תרבותיים, ידע ופונקציות טכנולוגיות הקשורות אליו.

זאת כדי להציג רצף היסטורי, תמונת מצב מעודכנת, ולבחון אתגרים והתייחסות למינוף של שימור הידע באמצעות רשת האינטרנט.

רשת האינטרנט ניחנת ביכולת חידוש אינסופית ובלתי מוגבלת של האובייקטים הקיימים בה. זאת הודות לטכנולוגיות מתפתחות, עלות שינויים שולית ואינטראקציה חברתית, שקונה לה מקום מרכזי בבמת הרשת. כל הוספה של רכיב חדש לאובייקט משנה את הידע בגינו. התדירות של הופעת החדש הולכת וגוברת בניסיון החיים המודרני וניתן לחשוב עליו כעל תנאי מכונן של תקופה זו (קמחי 2010: 10-12).¹

המשתנים במשוואה מגיעים מדיסיפלינות מגוונות, ממדעי הרוח וממדעי הניהול והמידע. במקרים אחדים

ניהול ידע הוא תפיסה מדעית מולטי דיסיפלינרית המשלבת פרקטיקות חברתיות וטכנולוגיות כדי ליצור, לשמר, לשתף ולהנגיש ידע. המודל האקולוגי לניהול ידע מציג, בהתאם להגדרת האקולוגיה של המידע, סביבת מידע ארגונית המורכבת ממספר רב של תת מערכות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות המצויות באינטראקציה מתמדת ומעצבות את היצירה, את הזרימה ואת השימוש במידע.

שימור ערכי מורשת תרבות הוא חוליה מרכזית בהיסטוריה האנושית, וקיימת אחריות משותפת להגן עליהם למען הדורות הבאים. שימור הערכים נעשה באמצעות שימורם של אובייקטים תרבותיים, וראוי שיסתייע בכל המדעים והטכניקות שיש בהם כדי לתרום ללימוד המורשת התרבותית ולשמירתה.

מושג הקהילה עבר שינויים דרמטיים בשנים האחרונות, ובעיקר מאז מימוש תפיסת ה-2.0. WEB. זו מאפשרת ליצור קהילות וירטואליות בהקשר לנושא, למקום, לאירוע ולמטרה, וזאת באמצעות שכלול מודל הקהילה והנגשתו לכל אדם באשר הוא. קהילת הרשת היא קהילה דינמית המייצגת אוכלוסיות רבות, בעלת יכולת השפעה גבוהה וחוצת גבולות. הדרך לעודד שיתוף ידע הוא באמצעות היפוך האחריות ומתן זכויות יוצרים לצופים ולקהילה, והפיכתם למפיקי ידע ולצרכניו, ל-Prosumer-ים.

הקניית ערכי המורשת באופן מושכל באמצעות שימוש בכלים טכנולוגיים יאיץ את יצירת הידע בקהילה, וישפר את הפצתו ואת הנגשתו לקהל צעיר המשתמש בו באופן תכוף.

האנלוגיה בין מדעי הסביבה כדיסיפלינה שחוקרת את יחסי הגומלין בין אורגניזמים לסביבה הדוממת לבין המודל האקולוגי בניהול ידע שעניינו האינטראקציה בין סביבה, אובייקט, צופה ויוצר, מציעה פלטפורמה אינטראקטיבית לקשר שבין הקהילה לבין מורשת

ידע - רקע וזיקה לתרבות

פוקו סבור שהידע היא ישות בפני עצמה, וקטור עצמאי המשתמש בפרטים, בין אם הם מלומדים או הדיוטות, כמקורות יצרניים, ולכן הוא אינו גלובלי ואחיד כי אם משתנה בהתאם לתרחישים שונים. הרצון לידע מוזן על ידי פרקטיקות חברתיות, פוליטיות, חינוכיות וטכנולוגיות, המחזקות את ההטרונגיות הקיימת בידע הגלובלי (מילס 2005: 95-97). ניתן להמחיש בנקל את סברתו של פוקו דרך מגוון תחומי ידע האצורים באינטרנט, שאינו בעל תבנית אחידה או איכויות קבועות. דוגמה נאותה היא הוויקיפדיה. זו אמנם מקבעת תבנית לכתיבה, אך בשל העובדה שהערכים נכתבים באמצעות מיקור המונים אזי כל ערך שונה ממשנהו במונחי ידע. פייר לוי, פילוסוף וחוקר המדיה החדשה, סבור כי התרומה החשובה ביותר של טכנולוגיות המחשב היא יכולתן לאפשר הרחבה של האינטליגנציה האנושית, וזאת בעיקר באמצעות יצירת מודל אינסופי של חלוקה ושיתוף בין רשתות, המאפשרים ריבוי מידע ופיצולו. דבריו של לוי מרחיבים את טענתו של אנגלברט דוגלאס, ממפתחי המחשב החשובים בשנות השישים של המאה העשרים. לפי אנגלברט למחשב יש פוטנציאל להיות אינטלקט מורחב ברמת החשיבה והידע. לוי טוען שהעידן הטכנולוגי שבו אנו חיים מעביר אותנו מהמודל הקרטיזיאני של "אני חושב" למודל של "אנחנו חושבים", המתבסס כתפיסה קולקטיבית ופולרליסטית, שאחד מתוצריה המרכזיים הוא ייצור משותף של ידע באמצעות אינטליגנציה קיבוצית (אילת ואן אסן 2002: 39-42). קת'רין הלסין מגדירה את הקשר בין ידע לרשת באמצעות המונח וירטואליות, שהיא תפיסה תרבותית שבאמצעותה אובייקטים חומריים מתבארים בתבנית של אינפורמציה. נקודת הפתיחה בתהליך החשיבה עוברת מתפיסה לאגירת ידע ועיבודו לשיטתה של הלסין עליונות החומר על האינפורמציה עברה מהעולם ואנחנו נמצאים במצב של היפוך מגמות (הילס 2002: 127-133).

הרעיון המרכזי שעליו מושתתת תפיסתו הפנומולוגית של רומן אינגרדן בדבר האמנות היא ההבחנה בין יצירת אמנות לאובייקט אסתטי. יצירת אמנות היא אחת ויחידה, היא קיימת באופן אובייקטיבי בעולם. האובייקט האסתטי הוא תולדה של יצירת אמנות

הקשתי ממצאים משדות דומים - כגון קולנוע - וניסיתי להשליך מהם לעולם הרשת החברתי ומזה הסקתי מסקנות.

ידע - הגדרות

ידע הוא מידע אשר מצוי ברשותה של ישות בעלת תודעה. הוא משאב דינמי הטרונגי, משתנה באופן תדיר במישור האיכותי ובמישור הכמותי. יצירת ידע היא חלק מתהליך היררכי שמתחיל מנתון, מסימן נטול משמעות ובעל יכולת קיום בכל פורמט. כדי שנתון יהפוך למידע עליו לעבור תהליך רפרנציאלי של הקשר או של חיבור והרכבה על מנת שיקבל משמעות. הפיכת מידע לידע מתבצעת בשני שלבים; כאשר הידע הבסיסי הוא אוסף של מידע הולם שנועד לשמש את בעליו בעת הצורך, ואילו הידע המתקדם הוא פונקציה של תהליכים קוגניטיביים המאפשרים ליצור ידע חדש באמצעות הידע האלמנטרי.

ידע עובר מניפולציות בלתי מוגבלות ברובד הטכנולוגי והחברתי, דרך תהליך ניהול הידע באמצעות גישה ניהולית העוסקת בידע המעשי של ישות, בין אם מדובר בארגון פורמלי או אפורמלי. גישה זו עוסקת בידע הקיים וביצירת ידע חדש, וזאת באמצעות תהליכי ניתוח, יצירת תכנים, אפיונם ותגובה לתרבות המשתמשים הרלבנטיים ותשתיות טכנולוגיות כגון מנועי חיפוש, פורטלים, ויקי ועוד. חלק מהותי בתהליך ניהול הידע הנוגע ורלבנטי לאינטרנט הוא "שימור ידע". במילים אחרות שימור עובדות היסטוריות, מלאכה לא פשוטה כלל ועיקר. האתגר המרכזי הניצב מול ההיסטוריונים הוא שהערכותיהם ודעותיהם מתבססות על עובדות גלויות שנמסרו לידיהם - לרוב על ידי גורמים ממשלתיים - ולא על פרטים סמויים שנעלמים מהם, בין אם בכונת מכוון ובין אם בשוגג, מה שעשוי לגרום לעיוות דרמטי בבניית תמונת מצב נכונה ואמתית (בלוך 2002: 95). יכולת אכסון, קטלוג וארכוב מידע ברשת, עם השיתוף החברתי, משדרגים באופן מהותי את הידע בכל הקשור לאובייקטים תרבותיים ברשת, בממדי איכות ובממדי כמות, מאחר שהרשת כותבת את הזיכרון של עצמה. אמנם תיתכנה הטיות מכוונות, אך החשיפה לכלל המגמות בראייה היסטורית תגדל באופן ניכר.

טכניים ברשת מפרים יצירת אובייקטים אסתטיים וכפועל יוצא מייצרים ידע נוסף, אך אליה וקוץ בה, ייתכן שריבוי האינטרסים והדעות עשוי לגרוע באופן מהותי מיצירת "יחס הולם" שהוא תנאי הכרחי לאובייקט זה.

ניתן לאפיין את מצבו של האובייקט התרבותי ברשת מתוך היקש לטקסטים הכתובים באינטרנט ולהבינו. הטקסט האינטרנטי, בניגוד לספרים שהודפסו בבתי דפוס, הוא בלתי מוגבל, אין-סופי, ניתן לשעתוק אין-ספור פעמים ומאפשר מניפולציות מגוונות על ידי הקוראים. הוא מעין חומר רך שמסרב להתקשות, ולכן יכול לשנות את צורתו בהתאם לקהל קוראיו' (קמחי 2010: 53-54) מעין "Fast Food" הדורש רק חימום במכשיר המיקרוגל. מניפולציות ביצירת אמנות ברשת הן שכיחות. האינטראקציות החברתיות כלפי האובייקט ברשת מחזקות את תאוריית החומר הרך בהקשר של פרשנות, חוות דעת וביקורת. כלומר, אם מניחים שאובייקטים אמנותיים ברשת מוצגים עם מניפולציות ויזואליות או טקסטואליות הרי שהם מפנים את מקומם לאובייקטים אסתטיים שמטבעם יוצרים ידע נוסף.

לא רק כמות הייצוגים האמנותיים ברשת עולה באופן אקספוננציאלי, גם האיכות שלהם משתנה. הגמישות של החלל הווירטואלי, היכולת להמציא ולהסתיר זהויות וחוסר המגע הפיזי, גורמים לגולשים להיחשף ולהביע את דעתם באופן שלא היה מתקיים בעולם הממשי מפאת בושה, יראה ונגישות (קמחי 2010: 74). האובייקט האינטרנטי, טקסטואלי, אמנותי או השילוב ביניהם, אינו נקודת התחלה או סיום. הוא חייב את מקומו למערכת של כוחות חיצוניים המפנים את הגולש אליו, והוא מפנה את הגולש אל אובייקטים אחרים שמערכת זו חלה עליהם. כלומר מדובר בלולאה אין-סופית של הפניות פנימיות וחינויות שיוצרות עודפות אין-סופית ברשת. ניתן להמחיש מערכת זו במהלך גלישה שמתחיל מגוגל, לדוגמא חיפוש אחר אתר מורשת מסוים שמוביל אותנו לרשימה של תוצאות, שדירוג נובע בחלק גדול מהמקרים מניסיון למניפולציה על מנוע החיפוש - לחיצה על הכותרת הרצויה מפעילה מערכת Hyperlink שמובילה אותנו לאובייקט, מאפשרת בחלק גדול מהמקרים לחוות עליו דעה בין באמצעות Talkback או FACEBOOK, לחלוק

שמומשה על ידי האדם הקולט, הצרכן של האמנות, דהיינו היא תוצר משותף של האמן ושל המממש. החידוש המרכזי לשיטתו של אינגרדן הוא שפעולת האדם הקולט אינה סבילה ואינה מסתכמת בהתבוננות בלבד. מתווספת אליה יצירה והשלמה, מימוש באמצעות פרשנות, אינטרפרטציה, תרגום וביקורת על היצירה לכדי אובייקט אסתטי שהוא עשיר ומלא יותר, הקולט ערכים אמנותיים וממיר אותם לערכים אסתטיים. התייחסותו אמורה להיות אסתטית לחלוטין, נטולת כל פניות אחרות כגון פוליטיות, דתיות וכו'. יש פתח לביקורת על התאוריה של אינגרדן, המניחה שיש יכולת לייצר מול יצירה "יחס הולם". יכולת המימוש אינה אין-סופית, בשל הפיקוח על האזורים המוגדרים ועל הלא מוגדרים ביצירה, כלומר קיים פן מודרניסטי של שליטה והשפעות הדדיות בין המוגדר לבין הלא מוגדר ולא דווקא יחסים היררכיים. ביצירות של אמנות פלסטית שכל אחת מהן ייחודית, המימוש נעשה באמצעות סינתזה. הצופה בונה אובייקט אסתטי אחר על פי פרשנותו והתבוננותו, לדוגמה הסתכלות מזוויות שונות, פרשנות שונה לסיטואציה או התייחסות לכלל ואחר כך לטכניקה. המימוש מוציא אל הפועל במקרים אלו את ההתרשמות הכללית של הצופה מקליטת היצירה על כלל מרכיביה וצדדיה (ברינקר ואינגרדן 2000: 264-276).

האם ניתן לומר כי חלק ניכר בייצוגן של יצירות אמנות - ולענייננו אובייקטים של תרבות ומורשת - ברשת הם אובייקטים אסתטיים שעברו מימוש דרך פרשנות והתבוננות, ואם כן, האם מדובר בתהליך המקנה ידע נוסף ומעשיר אותנו? אין ספק שהמצע הרך עליו שוכנת הרשת, המאפשרת שינויים אין-סופיים ברמה הטכנולוגית כלפי כל אובייקט ואולי גם דורשת זאת, בשילוב האינטראקציה והשיח החברתי המגולם בה, שינו באופן מהותי את יצירת האובייקט האסתטי לעומת התקופה הפרה-אינטרנטית. הסתכלות רטרוספקטיבית קצרת זמן תרענן את זיכרוננו במספר עובדות שימחישו את ההבדל: החל בכך שמועדון המממשים היה מועדון סגור - אליטיסטי - דרך הפצת האובייקט שנעשתה במדיה שאינה ניתנת לשינוי ואינה יוצרת רב שיח וכלה בפלטפורמת הפצה מוגבלת דוגמת אמצעי תקשורת מסורתיים כרדיו, עיתונות וטלוויזיה. לכאורה נראה שהתנאים הסוציולוגיים -

מסוימת ואין ספור משתנים נוספים, עובדה שגורמת למניפולציות על ידי בעלי עניין, שבסופו של דבר מייצרות תמונה שאינה בהכרח נאמנה למציאות, ויש להניח שהיא מוטה בשל אילוצים ותנאים אלו. מעניין לציין, כי מחקרים שנערכו במוזאונים ביחס לאמצעי הדרכה דיגיטליים גילו שהמשתנים שצוינו כחשובים על ידי קהל המבקרים בכל הקשור לשימוש בסייענים הדיגיטליים היו צבירת ידע, ידע מוסדר, מאורגן ושיטתי ויצירת אווירה מהנה שתקל על הרצינות הקיימת במוזאון (Othman Petrie & Power, 2010: 26-29). בעוד ששני המשתנים הראשונים עומדים בסתירה מסוימת לאווירה הקיימת ברשת, הרי שהפרמטר השלישי עשוי להצביע על ניואנס שקיים ברשת, בחוסר הפורמליות הקיימת בה.

ידע אקולוגי ופוטנציאל מימוש באובייקטים תרבותיים

הבסיס הטכנולוגי וכפועל יוצא הבסיס התהליכי והיישומי של הפן החברתי ברשת נוצר ב־WEB2.0. בעוד הדור הראשון של אתרי האינטרנט התמקד בתכנים שנוצרו על ידי מנהלי האתרים ואפשרו תקשורת והשתתפות מוגבלת של הגולשים, הדור השני כולל אתרים ויישומי רשת המספקים פלטפורמה טכנולוגית לתוכן, ליצירה ולשיתוף של תכנים המועלים לרשת על ידי הגולשים עצמם. החידוש של WEB2.0 הוא בהטמעת תכונות שיתוף ותקשורת ברשת. את עולם ה־WEB 2.0 ניתן לאפיין כבעל רמה גבוהה של אקטיביות ושיתופיות בין בני האדם ליצירת קשרים חברתיים, לשיתוף בחוויות אנושיות, ליצירת מידע חדש ולהפיכתו לידע, להפצתו המהירה ולשיתוף פעולה. שינוי זה בא לידי ביטוי בעשור הראשון של המאה ה־21 עם הופעתם של אמצעים טכנולוגיים ותהליכיים שמאפשרים רבי־שיח. דוגמות לכך הם רשתות חברתיות מקוונות, בלוגים, אתרי שיתוף קבצים, משחקי רשת, אתרים מבוססי טכנולוגיית ויקי, שירותים מבוססי מיקום (GPS), קהילות ואתרי תוכן. ניתן לאפיין את המעבר מ־WEB 1.0 ל־WEB 2.0 ול־WEB 3.0 בהפיכתו של המשתמש מצופה ליוצר. התפתחות היקום האינטרנטי מאפשרת לרשת לא רק לחפש את הידע, לשמור ולנהל אותו, אלא גם לייצר ידע באמצעות מערכות מומחה שמרכיבות

אותו, לבצע Like, להגיע דרכו לאובייקטים נוספים, מסע עם אין־סוף אובייקטים ואין־סוף שבילי מידע ללא התחלה וללא סוף, ביקום בלתי מוגבל. הרשת ממירה מסורת של בעלות על דברים במסורת של נגישות אליהם (הילס 2002: 143). הסביבה הווירטואלית מטשטשת את הגבולות בין הסובייקט לעולם ואיתם גבולות שמוגדרים מחדש, משפיעים באופן ישיר על קו התחום העובר בין הסובייקט לאובייקט (אילת ואן אסן 2002: 51). אם נשליך את המשמעות הגלומה במשפט זה לכל הקשור לייצוגים תרבותיים ברשת, הרי שניתן לומר שבעבר חוויית הצפייה באובייקט, בין אם נעשתה ישירות במוזאון, באתר מורשת ובין אם בספרות, הייתה מטריאליסטית בהווייתה והדרך שהובילה למפגש הייתה סדורה ומובנית, בגישה לייצוג. אמנם חוויית הצפייה באינטרנט נעשית דרך מערכת כלים מאורגנים, החל ממנועי חיפוש, דרך פורטלים ייעודיים וכלה באתרי תוכן, אולם היא דינמית, משתנה באופן תכוף בהתאם לשינויים ואילוצים טכנולוגיים ותפעוליים וניתנת להתאמה אישית לפי דפוסי מחשבה של כל צופה. נוסף לכך, המדיה החדשה מאפשרת נוכחות פעילה של הסובייקט בכל הקשור ליצירת ידע, פעולה שהייתה בגדר טאבו עבורו ברמה התפעולית מחד והחברתית מאידך.

אף שכולנו מחפשים ידע באינטרנט בתכיפות יום־יומית והמשימה נראית טבעית וטריוויאלית, חשוב לאפיין את תהליך ה־Search ברשת מאחר שהוא רכיב מרכזי בניהול הידע של כל סובייקט ובשל העובדה שהוא טומן בחובו מלכודות. מנוע חיפוש הוא מערכת המיועדת לאתר ידע דיגיטלי במערכות מחשוביות וכמובן ברשת. מנוע החיפוש מחפש במרחבי הרשת את מחרוזת החיפוש המבוקשת, בין אם הוא מאינדקס מילות מפתח, או דרך קטלוגים פנימיים, או סריקת קבצים שיטתית. קיימת משמעות רבה להצגת התוצאות, מאחר שהנטייה הטבעית היא לקרוא את התוצאות הראשונות באופן אינסטינקטיבי ומתוך הכרה שהן מדורגות על פי חשיבותן. גוגל, מנוע החיפוש הנפוץ ביותר, מפיק אין־ספור תוצאות, אך אלגוריתם החיפוש שלו מדרג תוצאות בהתאם לפרמטרים רבים כגון פופולריות של אתרים, דינמיות ופעלתנות באתרים, העדפה לאתרים בעלי סיומת

מנסה למנף את הרשת כמצע לשינוי הידע המוזיאלי ולהרחבתו כדי לממש יעד זה.

מקרה הבוחן של ה-British Museum מייצג את מערכת היחסים של מוזיאונים מול FACEBOOK. השאיפה של כל מוזיאון אמורה להיות שקהל המבקרים בדף ה-FACEBOOK שלו יהיו Pronsumers כלומר שילוב של צרכנים ומפיקים שקולטים ידע ויוצרים אותו, אך בפועל רמת האינטראקציה נמוכה ביותר וכפי שצוין הרשת החברתית היא ערוץ ידע מהותי - אך חד כיווני המשמש את המוזיאונים בעיקר למטרות שיווקיות. האם המוזיאונים מעוניינים לשנות את תפיסתם זו? כדי לשנות תפיסה, ראשית המוזיאון מחויב לבנות קשרים עם הקהילה ולא להתייחס לקשרים עמה כעול. המוזיאון כמוסד חייב לגלות פתיחות רבה לציבור, לחשוף יותר ולהסתיר פחות, ולהשתמש ברשתות ככלי ליצירת דיאלוג אינטראקטיבי עם החברה (Damejaker & Schick 2010:32-34). במילים אחרות, מקרה הבוחן של ה-British Museum אינו מעיד בהכרח על הצלחה בשימוש במדיה חברתית ובמימושה. קיים סיכוי סביר שעובדה זו נובעת מאי ניצול היכולות האינטראקטיביות הקיימות במדיה החברתית. זאת בשל אי הפתיחות של המוזיאון מול הקהילה, השזורה באי ניצול היכולות הטכנולוגיות למימוש יחסי גומלין אלו.

סיכום ומסקנות

הגלישה ברשת משלבת אקטיביות ופסיביות. הראשונה שקולה לקריאה בספר שבה לקורא יש יכולת שליטה על סדר התכנים וקצב הקריאה, בעוד שהסבילות אופיינית לצפייה בסרט קולנוע, שבה את הסדר והקצב קובע היוצר, והמרחב הנוותר לדמיון על ידי הסובייקט הוא מועט אם בכלל. הגלישה והצפייה ברשת אנלוגית לקריאה בספר, בכך שהגולש שולט בקצב הגלישה ובכיוונה, עם זאת קיימת פסיביות בכך שהתכנים הנחשפים אינם קבועים ונגזרים מתבנית הדפדוף (קמחי 2010: 85-86). אם נחזור לטענתו של אינגרדין, שטווח הפרשנות נגזר מעומק החלל הנוותר לדמיון בצפייה באובייקט, אזי נגלה שהגולש מייצר סינתזה בין תפקיד הקורא, העורך והמחבר.

אם כך האם אפשר לטעון שיצירות התרבות שבהן אנו צופים ואותן אנו חווים ברשת הן בפועל אובייקטים

ידע מפיסות קיימות בהתאם לאילוצים ולתנאים מוכתבים. היתרון בהתאמה האישית של ידע נובע מהתאמתו למשתמש, אולם הוא גורם לחשש בשל אובדן הפרטיות ובעיקר בשל הקטנת הגורם האנושי - בחלק מהמקרים לעסיסיותו של הידע - והידע מאבד מהאפיון שלעיתים קיימת בו והופך למקבץ עובדות יבש (Banner & Veluger 2010: 85-88).

מקרי בוחן

ה-British Museum - מכון ומגדיר את עצמו כ-"A museum of the world for the world". על מנת לממש את מטרותו הוא נוקט באופן קבוע פעילויות רשת חברתיות המיועדות להנגיש אותו לכלל אזרחי העולם באשר הם. המוטיבציה מאחורי סדר היום של המוזיאון היא עסקית לחלוטין ומניע אותה הרצון להגדיל את כמות המבקרים במוזיאון ובתערוכות שאליהן הוא מייצא פריטים מאוספו. המדיה החברתית ככלל ו-FACEBOOK בפרט הם כלי מרכזי באסטרטגיית הרשת החברתית של המוזיאון. מעיד על כך מספר ה-'like' בדף הפייסבוק של המוזיאון. נכון לספטמבר 2011 היו לו כמאה וחמישים אלף, וכיום הכמות היא כחצי מיליון. זהו שיעור גידול ניכר בהשוואה לשיעור הגידול בשימוש בפייסבוק באותה תקופה. לשם השוואה, מספר ה-'like' בדף הפייסבוק של מוזיאון ישראל הוא כעשרים וחמישה אלף. זאת אף-על-פי שישראל נחשבת למדינה עתירת פייסבוק שיש בה כ-3.9 מיליון משתמשים.

עובדה זו מורה על החשיבות המוקנה לפעילות זו על ידי ה-British Museum בדף ה-FACEBOOK שלו, המשמש שער למוזיאון. הוא כולל את רוב תחומי פעילותו, מעדכן על אודות אירועים חדשים, מספק ידע על אובייקטים ספציפיים, מקדם קמפיינים שיווקיים ומנסה לייצר רבי שיח.

חשוב לציין שהגוף האחראי והמתקצב את הפעילות הרשתית-חברתית של המוזיאון הוא מחלקת השיווק. אמנם קיים שיתוף פעולה עם שאר המחלקות, אך האג'נדה היא שיווקית במהותה, עובדה שמתבטאת ברצון לממש תוצרים ולעמוד ביעדים עסקיים ותפעוליים. אחת ממטרותיו של כל מוזיאון ככלל ומוזיאון בסדר גודלו ה-British Museum היא חינוך הציבור באמצעות הקניית ידע. לא נראה שהמוזיאון

והפוטנציאל הקיים בקהילה ובחברה. שנית, האובייקט התרבותי הוא חלק מאובייקט אסתטי שמאופיין ביחסי גומלין דינמיים עם הקהילה. האובייקט האסתטי ניחן ביכולות "חינוך המונים" בשל נגישותו האינסופית באמצעות הרשת לקהל הרחב ובשל התקבלותו כמרכיב מרכזי במדיה המובילה את דעת הקהל הרחב. למרות התנאים הסביבתיים הקיימים באינטרנט ברמה הטכנולוגית והחברתית, הרי שעל מנת למנף מדיה זאת לשימור תרבות ומורשת יש לפתח פתרונות טכנולוגיים ידיוותיים ויצירתיים מותאמים לסביבה המוחשית והווירטואלית ולקהל המטרה.

אסתטיים בשל האינטראקציה המתמידה בינו לבין הצופים, כאשר שלל הפרשנויות וההתייחסויות מממשים אותן למעמד החדש. ייתכן שהרשת - בהגדרה - אינה יכולה ואולי אינה רוצה להציג אובייקטים אמנותיים - תרבותיים אלא רק אובייקטים אסתטיים בשל התאמתם לאותה קרקע רכה שמשנתנה באופן תדיר ומשתמשת בידע כמקור אנרגיה למימוש מטרה זו ברמת האובייקט היחיד וברמת הכלל. ניתוח מקרי הבוחן שהוצגו מעלה מספר נקודות למחשבה. ראשית, הרשת בתצורתה האינטראקטיבית הנוכחית אינה מנוצלת כראוי, ללא מינוף הידע

רשימת מקורות

- אילת ואן אסן י' 2002. תרבות דיגיטלית מבוא. בתוך י' אילת ואן אסן (עורכת). **תרבות דיגיטלית**. בני ברק. בלוח מ' 2002, **אפולוגיה על היסטוריה או על מקצועו של ההיסטוריון**. (תרגום מצרפתית צביה זמירי). תל אביב. ברינקר מ', אינגרדין ר' 2000. ערכים אמנותיים ואסתטיים. בתוך מ' ברינקר **סובב ספרות מאמרים על גבול הפילוסופיה ותורת הספרות והאמנות** (נספח). ירושלים.
- הילס ק' ג' 2002. מצב של וירטואליות. בתוך י' אילת ואן אסן (עורכת). **תרבות דיגיטלית**. בני ברק. ולטר ב' 1996, יצירת האמנות בעידן השיעתוק הטכני, בתוך ב' ולטר **מבחר כתבים - כרך ב': הרהורים** (תרגום מגרמנית דוד זינגר). תל אביב.
- מאנביץ' ל' 2002. האוונגארד כתוכנה. בתוך י' אילת ואן אסן (עורכת). **תרבות דיגיטלית**. בני ברק. מילס ש' 2005. **פוקו מישל**. (תרגום מאנגלית אהוד זהבי). תל אביב. קמחי ע' 2010. **האינטרנט מה חדש בהופעת החדש?** תל אביב.
- Bannier S., Veluger C. 2010. How Web 3.0 combines User-Generated and Machine-Generated Content. In Aljas A., Kelomees R., Laak M., Pruulmann-Vengerfeldt P., Randviir T., Pille Runnel, Savan M., Tomberg J Viires P.' Eds. *Transforming culture in the digital age, International conference in Tartu*. Tartu, Estonia. Pp 69 – 88.
- Damejaker K., Schick L. 2010. Can you be friends with an art museum? Rethinking the art museum through FACEBOOK. In Aljas A., Kelomees R., Laak M., Pruulmann-Vengerfeldt P., Randviir T., Pille Runnel, Savan M., Tomberg J Viires P.' Eds. *Transforming culture in the digital age, International conference in Tartu*. Tartu, Estonia. Pp 30 - 36.
- Othman K., Petrie H. & Power C. 2010. Understanding Visitors' Experiences with Multimedia, Guides in Cultural Spaces. In Aljas A., Kelomees R., Laak M., Pruulmann-Vengerfeldt P., Randviir T., Pille Runnel, Savan M., Tomberg J Viires P.' Eds. *Transforming culture in the digital age, International conference in Tartu*. Tartu, Estonia. Pp. 26 – 30.

יאיר בן אורי*

שיקום בית הכנסת העתיק בפקיעין בידי אדריכל מאיר בן אורי ז"ל

מילות מפתח | פקיעין, בית הכנסת העתיק, בן אורי

מבוא

באייר ה'תשי"ד - מאי 1954, פנה סגן שר הדתות, ד"ר זרח ורהפטיג, לאדריכל האמן מאיר בן אורי, בבקשה שיברר את מצב בית הקברות היהודי בפקיעין, שסבל מהזנחה סביבתית.

לאחר עיון במקורות הספרותיים על פקיעין, ובמיוחד בחוברת "הישוב היהודי בכפר פקיעין" - (בן צבי, תרפ"ב), וקבלת מידע מהרב זילברמן מצפת, החליט בן אורי שבהזדמנות זו רצוי לברר את מצבם של ארבעה אתרים מקודשים נוספים בפקיעין, ובהם בית הכנסת העתיק שלא שופץ מאז שנת 1873.

לפי מסורת יהודי פקיעין, בית הכנסת העתיק הוקם על יסודות בית כנסת מתקופת בית שני. כוונתו של בן אורי הייתה לכלול את הממצאים וההמלצות על אודות חמשת האתרים בדוח אחד. בן אורי מדד את כל האתרים סקר אותם, וערך רישומים מפורטים של בית הכנסת מבית ומחוץ. הדוח המפורט כולל תיאור מצב בכל אתר, והוא כולל 25 איורים ו-36 המלצות מפורטות, מהן 8 על בית הכנסת העתיק בפקיעין. כעבור כשלושה שבועות שלח בן אורי הדוח לסגן השר, ואף צירף עותק נוסף עבור הנשיא בן צבי "לתשומת לבו ואולי על מנת לשמוע הערות ותגובות". כתיבת הדוח ועריכתו הובילו לתהליך מרתק של גיבוש תכנית לשימור האתרים ולשימוש בהם מחדש לצורכי הקהילה המקומית וגם לצורכי תיירות, הנחלת מורשת וביסוסה של עמדה היסטורית לאומית.

על פי מסורות ועדויות הייתה בפקיעין נוכחות רצופה של יהודים מתקופת בית שני, ולפיהן הוקם בית הכנסת העתיק על יסודות בית כנסת מתקופת בית שני. המבקר בבית הכנסת העתיק כיום ילמד מהכתוב בשלט ההקדשה שבחזית הדרומית ומדברי ההסבר הניתנים

במקום ובאתרי אינטרנט, שאת שיקום בית הכנסת העתיק בפקיעין יזם נשיא המדינה השני, יצחק בן צבי, ושהשיקום בוצע בשנות ה-50 בידי משרד הדתות.

בשנת תרפ"ב פרסם בן צבי חוברת בשם "הישוב היהודי בכפר פקיעין", ובה סקר את כל היישובים בסביבות פקיעין שלפי עדויות ישבו בהם יהודים, ותיאר בפירוט את פקיעין ואת אתריה היהודיים, המעידים על רציפות היישוב היהודי במקום. התייחסותו הרגשית של בן צבי לפקיעין ניכרת כבר במשפט הפתיחה של החוברת: "כמו אגדת קדומים וכמו הד קול העולה מנבכי מאות שנים מצלצלת באוזנינו הידיעה על דבר שיירי הפלחים היהודים, אשר נשארו מימי קדם בכפר קדומים זה ... פעם ביובל בא איזה נוסע יהודי או תייר נוכרי ומוסר לנו דרישת שלום מאחינו הנדחים הללו... אולם הפלחים היהודים אינם אגדה... אלא דברים שבמציאות. פקיעין אינה מעבר לנהרי כוש אלא בקרבנו היא, בארץ ישראל...". בן צבי כותב ומפרט כמה העדה היהודית במקום סובלת מפני מיעוט מספרה, ומזכיר את "העדים הדוממים" לקדמות היישוב היהודי בפקיעין. הוא מזכיר את בית הכנסת, בית הקברות, החרוב והמערה המיוחסים לרשב"י, ואת קבר רבי יהושע בן חנניה. (בן צבי תרפ"ב: 3)

על בית הכנסת כותב בן צבי: "ביה"כ הישן הולך ונחרב, ואין יד העדה משגת לעשות תקון יסודי, לתקן בדק הבית... הוא במצב רעוע, והבנין זקוק לתקון יסודי, הבית נמצא במקום שעמד ביה"כ הישן. על הבנין שלפנינו יש כתובת המספרת על תיקונו של הבית... תרל"ג-1873... ויש 2 ס"ת כשרים ועוד כמה פסולים. ביה"כ משמש גם כבית ספר לתינוקות (המורה מ. לוי) שבעה תלמידים... המסורת מספרת שביה"כ נבנה במקום שישד ר' יהושע בר חנניה בית מדרש." (בן צבי תרפ"ב: 17-25)

דברי הסיכום של בן צבי בסוף החוברת השפיעו מאד על בן אורי כשהכין עצמו לסיור בפקיעין. הם מנוסחים

* הכותב הוא בנו של האדריכל האמן מאיר בן אורי.

בן אורי הקפיד ללמוד על כל מקום קדוש שבו עסק מתוך המקורות שעמדו לרשותו. ידע זה שולב בתכניותיו לקימום המקומות הקדושים.² בין מקורות המידע שלו הרב דב זילברמן, מצפת, שהמשיך את פעלו של אביו בשמירה על ההקדשות של מקומות קדושים רבים, תוך ליקוט המסורות שקיבל מדורות קודמים ושמירתן, וספריהם של זאב וילנאי (תשי"א) ואיש שלום (תש"ח).

היזמה לטיפול של משרד הדתות באתר קדוש באה לעתים מהשטח, מאנשים שטיפלו באותו מקום או שנהגו לפקוד אותו לתפילה, או מפנייה של עובר אורח מזדמן שהעיר על הטעון תיקון.

למשרד הדתות הגיעה תלונה על כך שבית העלמין העתיק בפקיעין מוזנח, השכנים גוזלים נתחים משטחו, ואף לוקחים אבנים מהמצבות ומעפר המקום לצרכי בנייה, ובכך מחללים אותו (בן צבי תרפ"ב: 17, 26 לדוגמא; דהאן תש"ח).

הסיור, הסקר והדוח מאייר-סיון תשי"ד 1954

ביום י"א באייר ה'תשי"ד, פנה ד"ר ורהפטיג, סגן שר הדתות, במכתב לבן אורי³ וביקש ממנו לבדוק מה המצב בבית העלמין העתיק בפקיעין ולהגיש את המלצותיו, כפי שעשה בכפר יאסיף (1953). בן אורי שמע מהרב דב זילברמן⁴ פרטים על בית העלמין העתיק בפקיעין ועל יתר האתרים המקודשים שם, והבין שהאתר מורכב יותר מאשר בית קברות יהודי עתיק בלבד. בן אורי עיין באנציקלופדיות שברשותו ובספרים של וילנאי ואיש שלום, אשר מתמקדים בקברים. איש שלום עוסק ברבי יוסי איש טיריה ותוהה אם אין הכוונה לאושעיא איש טיריא (איש שלום תש"ח: 154). וילנאי אף מרחיב וכותב על רבי יהושע בן חנניה ועל רבי אושעיא איש טיריא, ועל רבי יוסי דפקיעין (וילנאי תשי"א: של"ד, שנ"ג, שע"ה). שני הכותבים עוסקים במסורות על קברים של דמויות מתקופת התנ"ך, התנאים, האמוראים ועוד, אך אינם מאזכרים את בית העלמין העתיק בפקיעין, את בית הכנסת העתיק ואת מערת ר' שמעון בר יוחאי והחרוב שבפתח המערה.

החוברת "הישוב היהודי בכפר פקיעין" שכתב יצחק בן צבי בשנת תרפ"ב הגיעה לידיו של בן אורי. הוא קרא והתרשם עמוקות מהחוברת, המציגה תמונה שלמה על פקיעין וכל האתרים היהודיים המקודשים המצויים

בצורה פיוטית מלאת רגש, וראוי להציג מקצת מדבריים אלו:

"כך חיים בפינתם הנדחה שיירי הישוב החקלאי היהודי, אשר נשארו מימי קדם, בודדים וגלמודים כמו החרוב הקדמון אשר בצלו יחסו... אולם עכשיו הגיעו עד משבר קשה, ושאלת "להיות או לחדול" התיצבה גם לפני המוהיקני האחרון הזה. אם לא תבוא העזרה מיד, אזי יהיה מאוחר בכלל. (בן צבי תרפ"ב: 30)

הפלחים היהודים יודעים שרעיון הישוב החקלאי, ... נעשה למרכזי בתנועת הישוב... שמעו על בשורת הבית הלאומי ועל העליה החדשה... עיניהם תלויות אלינו, הם מקווים לעזרתנו.

כל עוד הנקודה קיימת, יש לה עוד תקוה. צריך לבצרה ולאמצה, להעמיד על רגליו את הישוב הקיים ולהוסיף לו כוחות חדשים, כי משם תבוא הגאולה והפדות לחבל זה רווי המסורת של אלפי שנה, אשר נמשכה בלי הפוגות עד 200-300 שנה לפני זמננו ועקבותיה לא נמחקו - החלק המערבי של הגליל העליון."

בן צבי עסק בפקיעין כל ימיו. הוא המשיך במחקריו והוציא את הספר "שאר ישוב" בשנת תרצ"ו, ובו קבע שהקבר המיוחס לרבי יהושע בן חנניה הוא למעשה קברו של רבי אושעיא איש טיריא. (בן צבי תרצ"ב: 28-29)

בספר זה תיאר בפירוט רב ממצאים חדשים שנמצאו בבית הכנסת עצמו, והם: בשנת תרפ"ו - 1926, האבן ובה תבליט המנורה; בשנת תר"ץ - 1930, האבן ובה תבליט דלת ההיכל והאבן ובה תבליט אשכול ענבים שגילה בבית אחד הכפריים. (בן צבי תרצ"ו: 41-45)

בן צבי חיפש מידע נוסף על פקיעין, תושביה היהודים ועתיקותיה, על ידי גיוס ידידים וחברים למשימה זו, ובתוכם משה פודהורצור מצפת (בניהו תשכ"ד: תעודה מס' 36) והמורה בפקיעין בן ציון כהן.⁵ בן צבי קיבל דיווחים מוורהפטיג על התקדמות העבודות בפקיעין, ועזר בטיפול בנושאי מקרקעין הסמוכים לבית הכנסת. בספרו "לקדש ארץ" מתאר המחבר ד. בר את פעולותיו של משרד הדתות בתחום המקומות הקדושים. בר התמקד בפועלו של מנכ"ל המשרד, כהנא, ולא עסק בחלקו של בן אורי כאדריכל המעצב את המקומות הקדושים מבחינה ארכיטקטונית. ביטוי מקיף מאד לגישתו ותרומתו של בן אורי מציגות שחר ונצן שיפטן במאמר שהתפרסם בשנת תשע"ד.

הוקדש עמוד ובו שני חלקים: תיאור המצב הקיים - "מצב", וההצעות - "הצעה". הדוח כלל, לבד ממבוא וסיכום, התייחסות לכל אתר בנפרד - עמוד טקסט ועמוד איורים שרטוטים. הגדרותיו של בן אורי בפרק תיאור המצב והצעותיו לדרכי הפעולה ראויות לעיון מפורט, ולהשוואת פרקים אלה בכל אחד מחמשת האתרים. השיטה המודולרית שנקט בה, כל אתר - יחידה בפני עצמה, הכינה את הדרך להתייחסות נפרדת לכל אתר, ולקביעת סדרי עדיפויות בטיפול באתרים בהמשך. לכאורה ניתן משקל שווה לכל אחד מחמשת האתרים. אולם ניתוח כמותי של האיורים בזמן הסיוור, ושל היקף הטקסט והאיורים בדוח מגלה לנו שלא כך הדבר (טבלה 1).

טבלה 1. תמצית ניתוח כמותי של הסקיצות והדוח

ר' יהושע בן חנניה	ר' יוסי דפקיעין	ביה"כנ	מערת רשב"י והחרוב	בית קברות	
26.1%	17.4%	43.4%	4.4%	8.7%	איורים - ממוצע סקיצות ודוח
20.3%	18.3%	23.4%	19.6%	18.3%	מספר מילים בדוח

בית הכנסת זוכה להעדפה בהיקף המילולי, ובהעדפה בולטת מאד בכמות האיורים. בית הקברות העתיק, שהיה הסיבה הראשונה לנסיעתו של בן אורי לפקיעין, הפך לנושא משני. הסיבה לכך היא כנראה בן אורי ראה בטיפול בבית כנסת זה אתגר מקצועי מיוחד. באותה תקופה הוא כבר צבר ניסיון רב בנושא בתי עלמין עתיקים וישנים, מקומות קדושים ותכנון בתי כנסת, אבל טרם התנסה בשיקום בית כנסת עתיק, שכאמור לפי המסורת קם על חורבות בית כנסת מתקופת המשנה. הלשון והתיאורים הפיזיים של בן צבי (תרפ"ב: 3, 30), חיברו את בן אורי לפקיעין בכלל ולבית הכנסת באופן מיוחד. ההכרה בחלקו של בן צבי בהתעניינותו של בן אורי, הביאה אותו לרעיון לחבר את בן צבי לנושא, לדוח עצמו ולציון שמו בלוח הזיכרון שתכנן בבית הכנסת מאוחר יותר.

בה, מידע שדוגמתו לא מצא במקורות המידע האחרים שעמדו לרשותו. בן אורי שלא הכיר את ספרו של בן צבי "שאר ישוב" משנת 1936, לא נחשף למה שכתב בן צבי על האבנים העתיקות עם המנורה ועם דלת ההיכל, ועל זיהוי קברו של רבי אושעיא איש טיריא (ולא רבי יהושע בן חנניה). בעקבות כל המידע שהצטבר אצלו, החליט בן אורי על תכנית העבודה שלו, שהייתה שונה באופן מהותי מתכנית העבודה שהכתיב סגן שר הדתות, ובלשונו: "הגעתי למסקנה שבהזדמנות זו, רצוי לברר את מצבם של יתר המקומות הקדושים שבפקיעין, ולכלול את הממצאים וההצעות בדוח אחד". הסיוור התקיים ביום חמישי, כ"ד באייר ה'תשי"ד, 27 במאי 1954. בן אורי ונציגי מע"ץ, ביקרו בחמשת האתרים: בית הקברות העתיק, מערת ר' שמעון בר יוחאי והחרוב העתיק שבפתחה, בית הכנסת העתיק, קבר ר' יוסי דפקיעין וקבר רבי יהושע בן חנניה. גב' מרגלית זינאתי הדריכה את המסיירים. בן אורי הגיע כאשר בידי מפת פקיעין וסביבתה, שבה מסומנים קווי האורך והרוחב, ובה סימן בזמן הסיוור את איתורו של כל אחד מהאתרים. בתחילת הסיוור הכין רישום נוף של פקיעין כפי שנראה מהכביש הראשי, ובו סימן בחצים את איתורו של בית הכנסת העתיק בין בתי הכפר. במהלך הסיוור רשם בן אורי ומדד את שראו עיניו. במבוא לדוח הוא כתב: "רשמתי ציירתי ומדדתי את כל שנדרש לצורך תכנון ועיבוד הצעותיי". אולם פרט לכל אלו בן אורי צילם בזיכרונו החזותי את שראה. בעבודה זו מצויים כל המרכיבים של הסקר שערך לקראת הכנת תכנית השחזור והשיקום. בן אורי נהג לנסוע כאשר בכיסו סרט מדה (מטר) ומצפן, ואכן ברישומיו מצוין בדרך כלל כיוון הצפון ומידות בס"מ. במקרים רבים נהג בן אורי למדוד במיומנות רבה מרחקים קצרים בכף ידו ומרחקים ארוכים בצעדים מדודים. בשובו לביתו עיבד בן אורי את המסמכים הגולמיים מהשטח לאיורים ולתכניות חדות, בהירות וברורות, המתארות בדקדקנות את המצב הקיים ואת הנדרש לעשות, כפי שפירט בדוח כתוב מלווה באיורים.

דוח פקיעין של בן אורי

ביום ג' בסיון תשי"ד - 4 ביוני 1954 סיים בן אורי את הכנת הדוח המפורט. לכל אחד מחמשת האתרים

עבודתו של האדריכל והאמן

התבוננות מעמיקה בסקיצות וברישומים שנעשו בזמן הסיור והשוואתם לאלה המופיעים בדוח שהוגש, יש בהן כדי ללמד על דרכי עבודתו של בן אורי.

1. מפת האזור. על מפת אזור הכפר סימן בן אורי את חמשת האתרים. (איור 1)

הסימון במפה שהוכנה מראש מתאר את הביקור באתרים לפי סדר הסיור: בית הכנסת, ליד בית זינאתי, פונה לחרוב ולמערות רשב", ויורד בתוך הכפר לקברו של ר' יוסי דמן פקיעין, ולאחר מכן עולה ברגל לבית הקברות הישן-עתיק ומשם ברכב, נסיעה לקברו של ר' יהושע בן חנניה. הסיור מתחיל ממרכז הכפר ואתריו ופונה אחרי כן לאתרים המרוחקים יותר. במפה המצורפת לדוח שהוגש, הסדר כסדר פרקי הדוח. תחילה בית הקברות הישן שהיה המטרה המוצהרת של הסיור, יורד עם הכביש לכיוון החרוב והמערה, ממשיך ויורד עד לבית הכנסת, ואח"כ יורד לקבר ר' יוסי דפקיעין המצוי בחלקה התחתון של פקיעין, ומשם מטפס ועולה לקבר ר' יהושע בן חנניה המצוי כ-1.5 ק"מ ממערב למרכז הכפר.

בן אורי מדגיש במפה בחצים את כיוון צפון ואת הכיוון המהותי - במיוחד כאשר עניינו בתי כנסת וקברים - כיוון ירושלים.

2. מבט מהכביש אל פקיעין, איתור בית הכנסת בתוך הכפר, ופרטי נוף-אדם ליד הכביש משמאל, שעוד מודגשים בדוח. זהו שילוב של "צילום המצב" עם תמונת נוף, שעשויה להיווצר בהמשך. (איור 2)

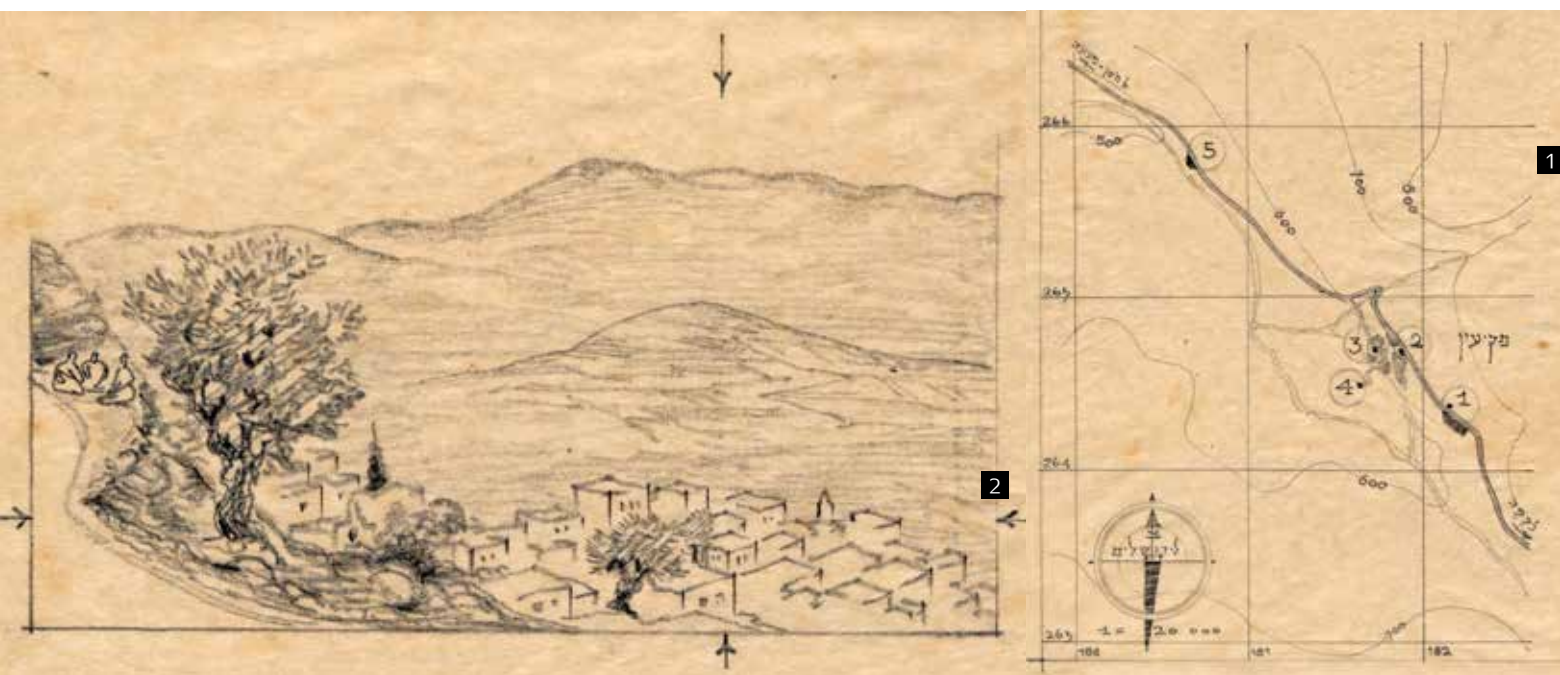
3. בית הקברות הישן-עתיק וגבולותיו. האיור כולל את הכביש והצמחייה מטעים לאורכו, ואיתור מערת הקבורה וצורתה הפנימית. (איור 3)

4. חזית הכניסה לבית הכנסת מצפון. ברישום מהסיור מצוינת שנת תרל"ג, שנת השיפוץ הגדול. המבנה ההרוס מצד שמאל זוכה להבלטה באיור שבדוח, ומצוין מקומו של שלט הזיכרון מעל דלת הכניסה. בצילומים מהשנים שלפני השיפוץ אי אפשר להבחין בספסל מצד ימין אחרי העץ. ייתכן, שיש כאן כבר רמז לתכנית בהמשך. (איור 4)

6. בית הכנסת וסביבתו (איור 5). הסקיצה מהסיור כוללת מידות ואיתור אבנים מיוחדות בביה"כ ובחצר. באיור המדויק שבדוח נוספים פרטים על בתי השכנים הגובלים בביה"כ והרפת הצמודה לקיר המערבי. (איור 6)

7. בית הכנסת, פנים המבנה ואבנים עתיקות. המידע ונתוני המידות המופיעים בסקיצות השונות בהבלעה, בצירוף זכרוננו החזותי של בן אורי, הונחו בדוח. (איור 7)

8. קבר רבי יוסי דפקיעין וקבר רבי יהושע בן חנניה, כלומר האיור השמאלי העליון בשני הדפים צוירו לפי



איור 1 | מפת פקיעין ואתריה, דוח פקיעין 1954 (אב"א)

איור 2 | פקיעין, מבט מהכביש לכפר ולבית הכנסת. מימין הסקיצה. דוח פקיעין 1954 (אב"א)

4. שיפוץ חצר ביה"כ. בניית הגדר ורצוף השטח שבין הרחוב ובין הכניסה לביה"כ, בין החלונות שמדרום ובין הרחוב.
 5. הצבת האבנים העתיקות, במקומות בולטים בקירות הפנימיים של ביה"כ, משני צדדיו של ארון הקודש, בקיר המזרחי והמערבי.
 6. חידוש ספסלי האבן בחצר ביה"כ.
 7. הוספת לוח שיש עם הקדשה מייוחדת על השיפוץ ועל קביעת המנורה בעמידה בביה"כ.
 8. העתקת לוח השיש הקיים, שהוא משנת ה'תרל"ג, למקום אחר.
 בן אורי ראה בשיפוץ ביה"כ העתיק בפקיעין פרויקט בעל חשיבות לאומית גדולה, המשתלבת בקוממיות עם ישראל במדינת ישראל, כשסמל המנורה שהיה מושפל-מושכב על צדו, מזדקף ונישא על חזית הכניסה לבית הכנסת, והצבת מנורה גדולה על גג בית הכנסת מצד דרום. בן צבי התנגד בצורה נחרצת להצבת האבן שעליה חרוטה המנורה על החזית החיצונית של בית כנסת⁵ בהיותה שריד עתיק שיש לשמור עליו מפגעי מזג האוויר, ולא להוריד מקדושת האבן על ידי הוצאתה מבית הכנסת והתקנתה בקיר החיצוני. הפתרון שהציע בן אורי ושהתקבל על דעת אנשי המקצוע⁶, היה לקבוע את אבן המנורה ואבן דלת ההיכל על שני העמודים שמימין ומשמאל למרכז בית הכנסת, בגובה שתיראנה, אך לא תהיינה בהישג ידו של כל מבקר במקום. כך הוא המצב עד היום. (איור 10, 11)

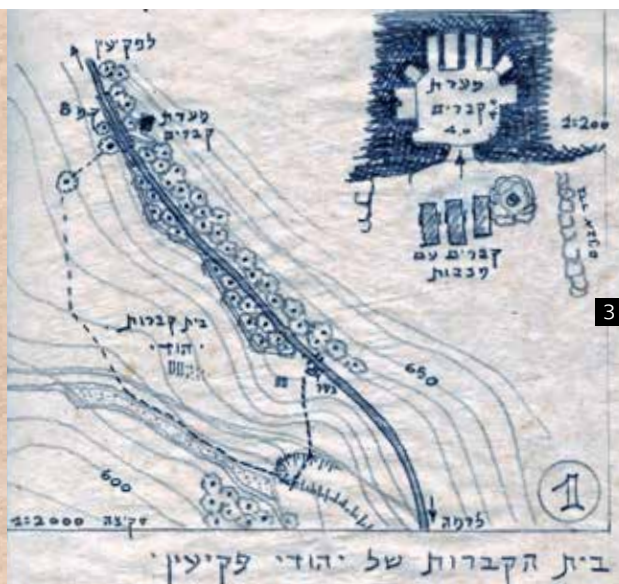
צילומים המופיעים בספרו של זאב וילנאי. (איור 8, 9) לאחר שכן אורי סיים את הסקר והכין את ההצעות בדבר ארבעת האתרים בפקיעין, שבהם הדגיש את בית הכנסת, הוא יזם את העברת הדוח לעיונו של בן צבי. הוא שלח ביום ה' בסיון תשי"ד - 6 ביוני 1954 שני עותקים מהדוח לד"ר ורהפטיג, סגן שר הדתות, ובמכתב הנלווה לדוח כתב:

הנידון: פקיעין דוח, למכתבך מס' 2/5/6040 מיום י"א אייר תשי"ד (14/5/54)

בזה אני מגיש לך את שני האקסמפלרים של הדוח על בית הקברות היהודי בפקיעין, הצעות ורעיונות פיתוח ותכנון... אקסמפלר אחד של הדוח מיועד ללשכת הנשיא ומנהלו, לתשומת לבם ואולי על מנת לשמוע הערות ותגובות.

המלצותיו של בן אורי ביחס לביה"כ נוסחו בשמונה סעיפים כדלהלן (הדגשות י. ב-א):

1. תיקון הגג, זיפות וסידוד. בניית קיר המגביה את חזית ביה"כ הן מצד הכניסה הן מצד ארון הקודש, ועל גבי הקיר, בשתי החזיתות הללו - הצבת סמל יהודי מובהק - המנורה.
2. האבן העתיקה שעליה צורת המנורה, אשר עד קום המדינה הייתה בשכיבה, תיקבע מחדש בחזית ביה"כ בעמידה, עניין זה יצוין בטכס בהשתתפות נשיא המדינה או אחד משרי הממשלה.
3. שיפוץ פנים ביה"כ. עבודות טיח וסידוד, תיקונים בחלונות ובספסלים.



איור 3 | מפת בית הקברות הישן ומערת הקברים. מימין הסקיצות. דוח פקיעין 1954 (אב"א)
 איור 4 | ביה"כ, החצר והכניסה מצפון. דוח פקיעין 1954 (אב"א)

הגידור והניקוז, ספסלי אבן בחצר, עיצוב החזית הדרומית של בית הכנסת בצורת גמלון בעל שתי קרניים, תכנון המנורה, עיצובה והצבתה בראש הג בקיר הדרומי ועיצוב כל החזית הדרומית (איור 13), כולל מקום לשלטי זיכרון והקדשה לשיפוץ שנעשה (איור 14). בן אורי היה מעורב בהמלצות ובטיפול בפנימי מבנים צמודים לבית הכנסת ממזרח וממערב, כולל פינוי רפת שהייתה צמודה לבית הכנסת, ובעיצוב הפתחים לבית הכנסת מצד צפון - הדלתות והחלונות (איור 15).

שלט ההקדשה

באדר תשט"ז (1956), לאחר שרוב העבודה הסתיימה, פנה בן אורי לרב מרדכי הכהן שהיה האחראי במשרד הדתות לניסוח שלטים ולוחות זיכרון ודברי תנאים ואמוראים במקומות הקדושים, וביקש שינסח את הכיתוב בלוח הזיכרון הגדול שתכנן בחזית הדרומית. בן אורי הציג במכתבו את הנקודות שלדעתו יש לכלול בלוח זה כדלהלן: " בשנה... לקום המדינה בתאריך... תחת היוזמה והסיוע של כב' נשיא המדינה... כשהמנורה סמל המדינה מתנוססת מחדש וקמה

לנושא זיהוי הקבר של רבי יהושע בן חנניה, היו שזיהו אותו כקברו של רבי יהושע בן חנניה, ואחרים - כקברו של רבי אושעיא איש טיריא. בן אורי התעקש לקבל את קביעתו של בן צבי בנושא זה (תרפ"ב) בניגוד לדעתו של הרב דב זילברמן. בהתאם לכך נקבעו שלטים משיש ועליהם חרוטות מימרות מהכתוב עליו ובשמו במשנה ובגמרא. בן אורי לא הכיר את ספרו של בן צבי "שאר ישוב" משנת תרצ"ו - 1936 שבו חזר בו מקביעתו בתרפ"ב, ולאחר מחקר נוסף קבע שהמקום הוא קברו של רבי אושעיא איש טיריא. לאחר התכתבות בין מנכ"ל משרד הדתות ללשכתו של בן צבי, ומכתבו המסכם של בן צבי מיום ה' אדר א' תשי"ז, הוחלט לתקן ולהחליף את לוחות השיש והשילוט והמימרות החרוטות בשיש לכאלו של רבי אושעיא איש טיריא.

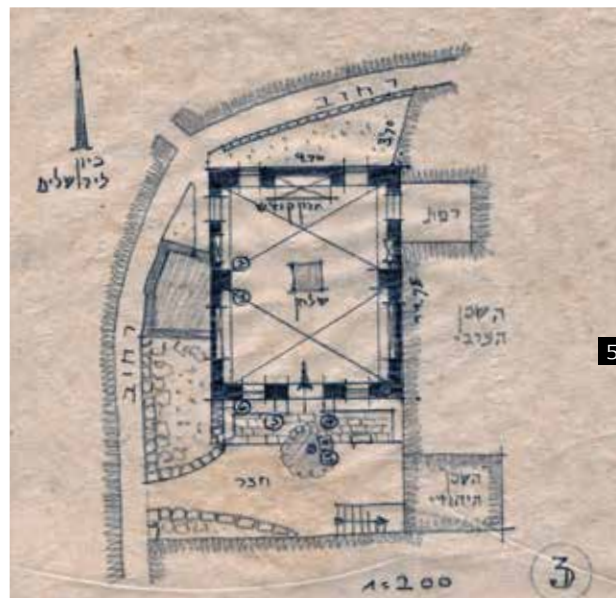
הסבר אפשרי לפער הזמנים בין תגובתו של בן צבי שנפשו הייתה קשורה בבית הכנסת, הוא שלא שם לב לפרק האחרון בדוח עד שהעלו את הנושא בפניו.

תכניות מפורטות ויישומן

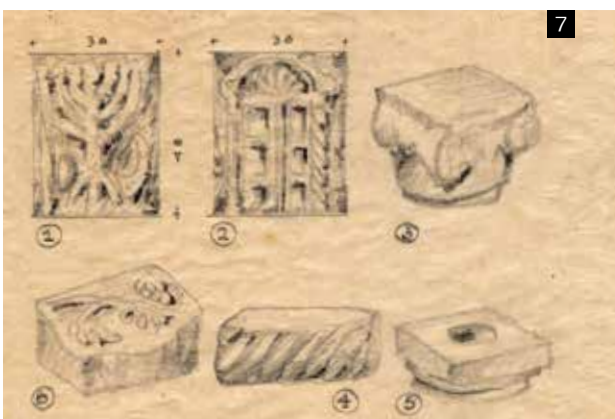
בניסן תשט"ו (אפריל 1955) ערך בן אורי תכניות מפורטות לשיקום פנים בית הכנסת (איור 12), לעיצוב



6



5



7

איור 5 | ביהכ"נ, מבט מדרום-מזרח. דוח פקיעין 1954 (אב"א)
 איור 6 | ביהכ"נ, תכנית המקום. דוח פקיעין 1954 (אב"א)
 איור 7 | בית הכנסת - האבנים העתיקות שבו ולידו. דוח פקיעין 1954 (אב"א)

בן אורי יזם, תכנן ודחף להקמת קיר הזיכרון (איור 16, 17). הייתה לו מעורבות עמוקה בתוכן ובנוסח הכתוב על לוח זיכרון זה, בעיצוב האותיות ובצורה הסופית שלו.

סוף דבר - החלפת שטרות

השנה (תשע"ה) יוחלפו שטרות הכסף של מאה שקל בשטרות בעיצוב חדש, ואני מצר על כך מאד. לא כל כך בגלל דמותו של יצחק בן צבי הנעלמת מהשטר, אלא בגלל תמונת חזית בית הכנסת, הדלתות והחלונות שעיצב בן אורי ז"ל (איור 18).

לתחיה... ביה"כ פקיעין ששמרה בקרבה מהימים ההם של התנא רשב"י הקדוש אבן מנורה הועמדה המנורה מחדש, זקופה, אחרי שהייתה מונחת, סמל לאתחלתא דגאולה - בפנים ובחוץ - על הגג של ביה"כ ששופץ ותוקן והורחב, מנורה כדמות המנורות מן הימים ההם יהי רצון שכשם שזכינו לקומם מחדש שריד קדום של מקדשי מעט, נזכה לראות במהרה בימינו בית מחדדנו, והדלקת נרות המנורה משמן הקדוש בהיכל ה".
 הנוסח המוצע על ידי בן אורי מבטא רגשות לאומיים ומשיחיים בעקבות הקמת המדינה, "ראשית צמיחת גאולתנו".
 הרב מרדכי הכהן הציע נוסח חלופי. בן אורי התייחס לנוסח המוצע במכתב מפורט.



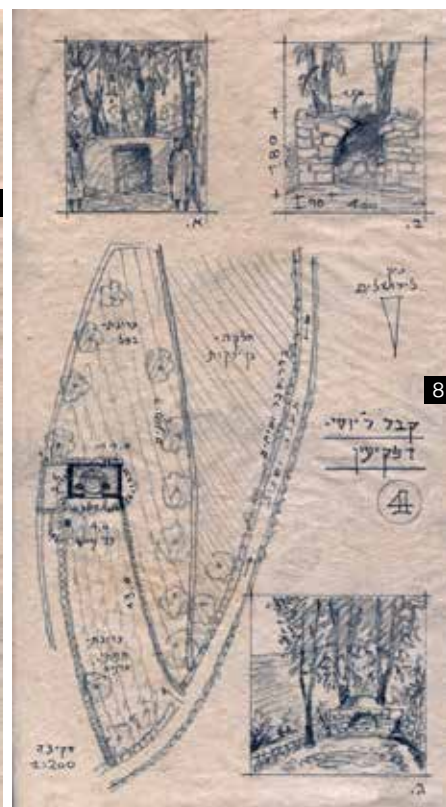
10



11

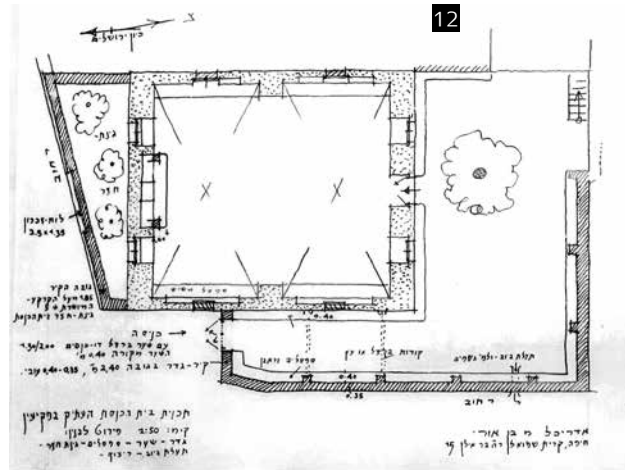
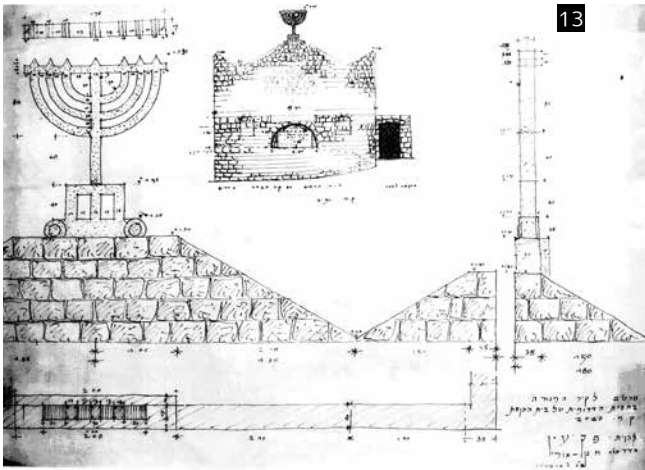


9

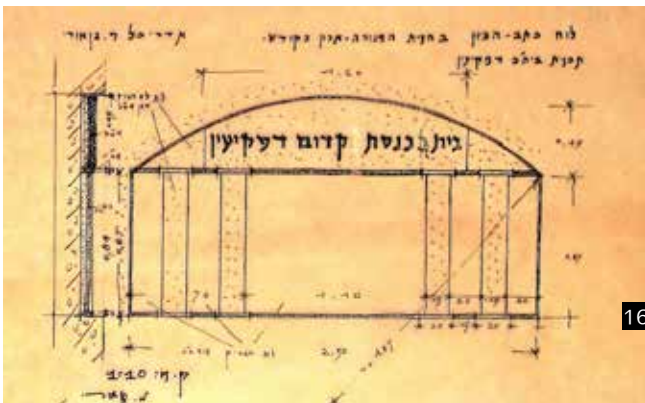
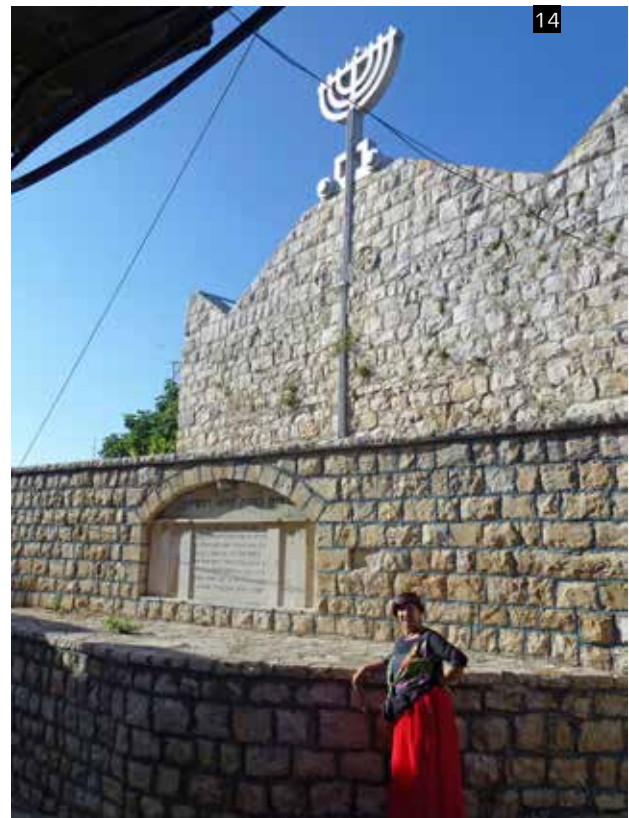
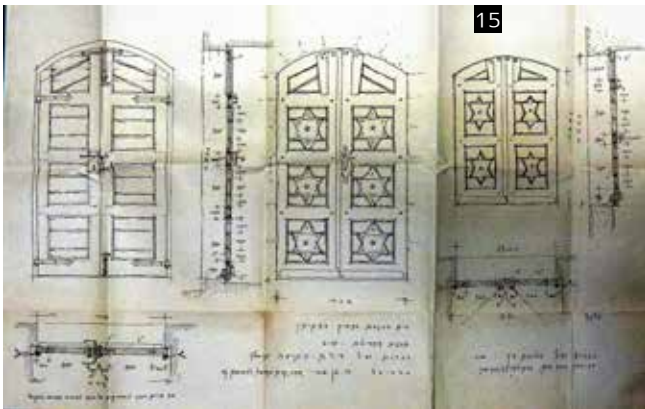


8

- איור 8 | קבר רבי יוסי דפקיעין. דוח פקיעין 1954 (אב"א)
- איור 9 | קבר רבי יהושע בן חנניה. דוח פקיעין 1954 (אב"א)
- איור 10 | אבן תבליט המנורה על העמוד המזרחי בבית הכנסת.
 צילום: י. בן אורי, 2013
- איור 11 | אבן תבליט דלת ההיכל על העמוד המערבי בבית הכנסת.
 צילום: י. בן אורי, 2013



איור 12 | תכנית בית הכנסת והחצר – תכנית שיקום ופיתוח, 1955 (אב"א)
איור 13 | תכנית תוספת הבנייה והמנורה בחזית הדרומית, 1955 (אב"א)



איור 14 | החזית הדרומית של בית הכנסת | צילום: י. בן אורי, 2013
איור 15 | תכנית החלונות והדלתות בחזית הצפונית, 1955 (אב"א)
איור 16 | תכנית לוח כתב-ציון בחזית הדרומית של בית הכנסת, 1956 (אב"א)
איור 17 | לוח הזיכרון בחזית הדרומית | צילום: י. בן אורי, 2013
איור 18 | תמונת בית הכנסת על-גבי שטר של 100 ש"ח

הערות

- 1 מכתבו של בן ציון כהן מיום י"ג אייר תרצ"ב לבן צבי על בדיקת ספרי התורה וממצאים ארכיאולוגיים. א"מ.
- 2 בתקופה זו השתמשו במונח "קימום" מקומות קדושים, בתי כנסת וכד' ולא במושגים עכשוויים של שיקום ושימור.
- 3 המכתב אינו מצוי בארכיון בן אורי, ועד כה לא מצאנוהו.
- 4 ידע אישי מפי בן אורי.
- 5 מכתביו של לביא ממשרד הדתות לבן אורי בשם בן צבי ד' שבט תשט"ז, ד' ניסן תשט"ו.
- 6 מכתבו של בן אורי לוורהפטיג מיום י"ח שבט תשי"ז. אב"א.

רשימת מקורות

- אב"א - ארכיון בן אורי
 איש-שלום מ' תש"ח. קברי אבות. לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ ישראל. ירושלים.
 א"מ - ארכיון המדינה
 בן אורי מ' תשט"ז. פקיעין של רשב"י (לשיקום המקומות הקדושים). הצופה. י"ט באייר תשט"ז (30 במרץ 1956).
 בן אורי מ' תשי"ד (1954). פקיעין, דוח היועץ האדריכלי של משרד הדתות.
 בן צבי י' תשכ"ז. שאר ישוב - כתבים. ירושלים.
 בן צבי י' תרפ"ב. הישוב היהודי בכפר פקיעין. תל אביב
 בן צבי י' תרצ"ו. כתבי יצחק בן צבי, שאר ישוב חלק א'. תל אביב
 בניהו מ' תשכ"ד. ספר זיכרון ליצחק. יצחק בן צבי הנשיא - מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן צבי. ירושלים.
 בר ד' תשס"ז. לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת 1948 - 1968. ירושלים.
 דהאן, נ' תש"ח, פקיעין ויהודה, "דבר" מיום כ"ב באדר ב' תש"ח 2/4/48.
 וילנאי ז' תשי"א. מצבות קודש בארץ-ישראל. ירושלים.
 שחר א', נצן-שיפטן. א' תשע"ד. עולם מעגלי, עולם ישר זוית: בין תל חצור לקבר חוני המעגל. זהויות - כתב עת לתרבות וזהות יהודית 130-99, 5.

חנה גריבץ

מסלול המקוואות בעופל

מילות מפתח | עופל, מקוואות, גן ארכיאולוגי, רוח המקום

תקציר

מאמר זה מתאר את פרויקט מסלול המקוואות בעופל שתכננה בשנת 2008 החברה לפיתוח מזרח ירושלים בע"מ. פרויקט זה הוא פרי של עבודת צוות רבת-חומי ובו גריבץ ווילהלם אדריכלים (חנה גריבץ ודמיאן ווילהלם), אוצרת ד"ר נירית שלו כליפא ומעצב עופר קוטלר, ליווי מטעם רשות העתיקות ד"ר יובל ברוך, ד"ר דוד עמית ז"ל, אדר' שחר פוני וייעוץ הנדסי של יעקב שפר. הדיון מתייחס לעקרונות ולשיקולים שהנחו את הצוות בקבלת ההחלטות בדבר הטיפול באתר. הדעות במאמר מייצגות את עמדותיי ואינן מתואמות עם חברי הצוות.

עלייה לרגל והיטהרות במקווה בימי בית המקדש השני

בעיר העתיקה בירושלים, סמוך לחומה הדרומית של הר הבית, אל־חַרְם אל־קַדְסִי א־שְׂרִיף, נמצא אתר ארכיאולוגי שהיה מיושב ברציפות במשך כ־3,000 שנים. עם הממצאים במקום נמנים ביצורים מתקופת הברזל, אדריכלות אורבנית מתקופת המלך הורדוס, מקבץ של מקוואות טהרה מתקופת בית המקדש השני, מנזר ובתי מגורים מהתקופה הביזנטית, יסודות של ארמון אומי וביצורים צלבניים ועות'מאניים.

עלייה לרגל לירושלים באחד משלושת הרגלים - פסח, שבועות וסוכות - היא מצווה מן התורה (דברים, ט"ז, ט"ז). העולים לרגל היו מבקרים בבית המקדש ומקריבים קרבנות. את תיאור העלייה לרגל בתקופת הבית השני, מספק פילון האלכסנדרוני, פילוסוף יהודי־הלניסטי שחי במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה: "...אלפי אנשים מאלפי ערים, אלה דרך היבשה ואלה דרך הים, ממזרח וממערב, מצפון ומדרום, מגיעים בכל חג אל בית המקדש כאל מקלט משותף, אל נמל מוגן מפני סערות החיים..."

אולם פילון האלכסנדרוני (1986: סעיפים 69-70) לא מסתפק בתיאור, אלא הוא שוזר בו גם פרשנות: "והם מבקשים למצוא בו את השקט, להיפטר מן הדאגות אשר מעיקות עליהם משחר ילדותם, לנוח מעט ולבלות את זמנם בחדווה ובגיל."

העולים לרגל טיהרו את עצמם על ידי טבילה במקווה כהכנה לכניסתם להר הבית. מצוות הרחצה מופיעה בספר ויקרא - "ורחץ בשרו במים חיים, וטהר" (ויקרא, ט"ו, י"ג). פירוט החוקים הקשורים לכשרות המקווה מופיע מאוחר יותר במשנה, במסכת מקוואות. בחוקים העיקריים נכתב, כי המקווה חייב להכיל לפחות 40 סאה מים (בין - 250 ל־1000 ליטר, תלוי בשיטת המדידה), שהיא כמות מספקת לטבילת כל הגוף בבת אחת. עוד נכתב, כי חובה שהמים יהיו "מים חיים", כגון מי גשם או מי מעיין. (איור 1)



איור 1

מנהג הטבילה לא היה נפוץ בימי הבית הראשון, והוא התרחב בימי הבית השני. התפתחות זו אירעה סמוך

דוגמאות שבהן טבילה סמוך לכניסה לבית המקדש מוסברת מבחינה הלכתית (Regev 2005, Adler 2006). אולם על ממשותם של המקוואות אין ויכוח. כך או כך, סביר להניח, כי רבים טבלו סמוך לעלייתם להר הבית. בעבר העולה לרגל נכנס לירושלים דרך אחד השערים בחומותיה, וחווה את המעבר מהדרכים החשופות לאור המוחלש שבתוך החומות. הוא נפגש ברבבות אנשים המצטופפים ברחובות העיר והתחכך בהם, ברעש וביריחות של המוני המבקרים, הנושאים קורבנות



איור 2

ומשאות שונים. כשהעולה לרגל הגיע אל אזור הכניסה לבית המקדש, לשערי חולדה שמדרום להר הבית, הוא בחר באחד המקוואות כדי להיטהר לקראת העלייה לבית המקדש. הוא נכנס לבית שבו נמצא המקווה, ואור היום התחלף באור הפנימי העמום. הוא ירד במדרגות עד למרתף, לאור הנרות ובאוויר קריר. שם, במרתף, הוא התנקה וטבל את גופו, ללא בגדים, במי המקווה. השחייה במקווה לוותה בריח הטחב, באוויר לח, בקרירות ובבדידות יחסית לעומת המולת הרחוב. הטובל יצא מהחושך היחסי, ועלה חזרה עד שנפלט שוב לרחוב הסואן, כשהוא נקי וכשגופו קריר. העולה לרגל הצטרף שוב לקהל והמשיך להעפיל לעבר שערי הר הבית. ייתכן, כי בדרכו חלף ליד גינת ורדים, כפי שמתואר במסכת בבא קמא פ"ב, ב: "אין עושין בה [בירושלים] גנות ופרדסות חוץ מגנות ורדין שהיו מימות נביאים הראשונים." קצב ההליכה שלו הוא היות שגרם המדרגות העולה לעבר השערים של הר הבית לא היה אחיד. הוא בנוי מדרגה רחבה ואחריה מדרגה צרה. העולה לרגל עבר את שער הכניסה להר

לעלייה לשלטון של בית החשמונאים ביהודה, כאשר הפרושים היו הכת הדתית המשפיעה ביותר שמרכזה היה בירושלים, ולה קשר הדוק לבית מקדש. הפרושים עמדו על חשיבות הקיום של מנהגי הטהרה שהיו נהוגים בבית המקדש, וגם מחוצה לו. כמו כן, גם לכתות דתיות נוספות כגון הצדוקים והאיסיים היו מנהגי הטהרה באמצעות מים. ממקורות מקראיים מאוחרים (עזרא, נחמיה, חגי, זכריה ומלאכי) אנו למדים שלאחר שיבת ציון, בהנהגתם של עזרא ונחמיה, התפתחו והתרחבו דיני טומאה וטהרה. התפתחות זו הביאה לשימוש במקוואות הטהרה בתקופת בית שני (רייך 2013: 19). מקוואות מעטים מתקופת הבית הראשון נתגלו בירושלים לעומת כ־174 מקוואות מתקופת הבית השני. 42 מהם נתגלו באזורים קרובים לבית המקדש (רייך 2013: 209, 211, 258).

המקוואות והרצף החווייתי של העולה לרגל בעופל

לאחר שהמלך הורדוס הרחיב את משטח הר הבית דרומה נבנו חמישה פתחים בכותל הדרומי עבור קהל עולי הרגל, השער הכפול והשער המשולש. בחלק העליון של המדרון שמחבר את בריכת השילוח בעמק עם המקום המקודש בגבעה הותוותה "דרך העופל". שמה נובע מהמילה "להעפיל" ופירוש השם הוא "הרם והנישא".

בין הנקודה הנמוכה בבריכת השילוח לבין הנקודה הגבוהה של מדרגות חולדה והשערים לבית המקדש קיים הפרש גובה. לכאורה, מדובר בהפרש גובה פיזי של עשרות מטרים. למעשה, מדובר גם בתהליך הנפשי שבו העולה לרגל מעפיל מחול לקודש. (איור 2)

דעות החוקרים חלוקות באשר לשאלת התכלית של המקוואות בקרבת בית המקדש. מחד, לא הייתה חובה לטבול סמוך לעלייה להר הבית, לא מבחינת המקום ולא מבחינת הזמן. אפשר היה לטבול גם בבית או בדרך אל העיר, ולא דווקא ביום הכניסה להר הבית. נוסף לכך, לאחר הטבילה, הטובל לא נחשב טהור עד שקיעת השמש, וממילא בית המקדש היה סגור לאחר השקיעה. דיון מעמיק בנושא מקיימים איל רגב ויונתן אדלר, מאוניברסיטת בראילן. רגב סבור שהמקוואות שימשו את העולים למעין טהרה נוספת לאחר שהם כבר היו במצב טהרה, ואילו אדלר מביא מהמקורות

העקרונות: האם לשחזר מבנים או לחפש דרך שתאפשר למבקרים במקום היום לחוות, ולו באופן חלקי, את האווירה ואת הלכי הרוח שאפיינו את העלייה לרגל.

העקרונות לשיקום האתר

באמנת ונציה לשימור ולשיקום של מונומנטים ואתרים (ICOMOS 1964, Article 9), כתוב: "מטרתו [של השיקום] לשמר ולחשוף את הערכים האסתטיים וההיסטוריים שבמונומנט, והוא מבוסס על התייחסות לחומרים מקוריים ותעודות אותנטיות. עליו להסתיים במקום שבו מתחילה ההשערה".

ברוח זאת, בחרנו להדגיש את ערכי האתר בלא שחזור של מבנים שאינו מבוסס דיו.

הערכים שמשקפים במסלול המקוואות כוללים נושאים היסטוריים, תרבותיים ודתיים הנוגעים לעלייה לרגל, ונושא ההיטהרות האישית לפני הפולחן הציבורי שבעלייה לרגל.

באמנה של איקומוס, שדנה בנושאים של פרשנות ותצוגה באתרי מורשת, מופיע העיקרון הבא: "פרשנות והמחשה [באתר] אמורות לעודד את הפרט והקהילה להרהר בתפיסתו של האתר ולסייע ביצירת קשר משמעותי אליו." (ICOMOS 2008, the Ename Charter, Principle 1: 1.2).

במפגש של המועצה הכללית של איקומוס בקוויבק, קנדה בשנת 2008, שבמהלכו דנו בעקרונות לשמירת הרוח של מקומות היסטוריים, הצהירו: "...רוחו של מקום מורכבת מאלמנטים מוחשיים (אתרים, מבנים, נופים, מסלולים וחפצים) נוסף לאלמנטים לא מוחשיים (זיכרונות, נרטיבים, טקסטים כתובים, חגים, טקסים, ריטואלים,...), שבכללם תורמים באופן משמעותי לייצור מקום ולתת לו את רוחו..." (ICOMOS 2008, Quebec Declaration, Principle 1).

אנו סבורים שניתן להעצים את חוויית המבקר ולהמחיש מאפיינים של רוח המקום בעזרת רצף חווייתי מתוכנן. רצף חווייתי מתוכנן נמצא במרחב שבין האלמנט המוחשי, דהיינו האתר, לבין האלמנט הלא מוחשי, שכולל את ההיטהרות האישית שהתבצעה במקום.

תיאור המסלול כרצף חווייתי

נשקול את הסוגיה של תכנון הרצף החווייתי המתוכנן

הבית ונכנס פנימה דרך מעבר מקורה ואפל. הוא המשיך לעלות במדרגות עד שהגיע לרחבה של בית המקדש. בהיותו ברחבה, נעלמה העיר מהעין, והוא ניצב באור היום הבוהק מול בנייה מהודרת וריח הקטורת מילא את נחיריו.

העלייה לבית המקדש לוותה אם כן ברצף של חוויות: חילופי אור בחושך, המולה ושקט, לכלוך וניקיון ומעברים בקצב ההליכה. חילוף המאמץ הפיזי ברגיעה עם ההגעה, משולה, כעלייה הפיזית, לעלייה בדרגות הקדושה. חוויות אלו משלבות אפוא בין הפיזי לבין הרוחני

העופל בימינו

מהמאה ה-19 ואילך חוקרים וארכיאולוגים חפרו וחקרו את אתר העופל. במאה התשע-עשרה היו אלו ווילסון, וורן וקונדר ובמאה העשרים ב' מזר, מ' בן דב, א' מזר, י' ברוך ור' רייך. האתר נבנה ונהרס פעמים רבות. אף בניין אחד לא נותר על תילו. האתר תלול, מפורק וחשוף, וקשה להבחין בין השכבות ההיסטוריות הרבות שנתגלו במקום. עם זאת המראה של סלע היסוד החצוב, שרידי הממצאים הארכיאולוגים וקטעי השחזור יוצרים מבין מרהיב. אפשר להשקיף ממנו צפונה לכותלי הר הבית ולמסגד אל-אקצא, דרומה לעיר דוד, לסילוואן ולנחל קדרון, ומזרחה לכיוון הר הזיתים.

באתר שרידי בנייה ציבורית מונומנטלית מתקופת בית שני, כגון רחובות מרוצפים, שערי כניסה בגובה של כשבעה מטרים, גרמי מדרגות רחבים וכותלי בית המקדש. באזור נמצאו גם מתקני מים מדורגים רבים שמוקמו במרתפים של בתי מגורים. ממדיהם הקטנים עומדים בניגוד למונומנטליות של הבנייה הציבורית.

חוויית המבקר בעופל היום שונה בתכלית מזו שהייתה בימי קדם. זהות המבקר כמובן שונה. הוא אינו אותו עולה שטבל במקווה והקריב קורבנות, אלא מבקר המתעניין בארכיאולוגיה ובהיסטוריה, או במקומות קדושים. כאמור, הבינוי הקיים היום הוא שרידים, והמבקר חווה משטחי דריכה בין חלקי מבנים, בורות וסלע היסוד שנחצב כדי לבסס את המבנים שנהרסו. המקוואות, שהיו פעם במרתפי הבתים, פתוחים כיום לשמים ללא קורת גג.

בבואנו לעסוק באתר זה ניצבה בפנינו השאלה

את טכס הטבילה. בקטע הראשון אין כמעט אפשרות להתמצא מאחר שהר הבית ומדרגות חולדה נסתרים מעיני המבקר. המבקר נכנס ויוצא מחללים סגורים למחצה ופונה מטה, שמאלה, ימינה ושוב מטה. במעברים אלה נחשף המבקר לשרידי המבנה האופייני באזור כולל מקוואות הטהרה ובורות המים. שלטי המחשה והסבר על אודות מנהגים והלכות הטבילה מעשירים את חוויית הביקור בקטע זה.

למבנה טיפוסי באזור זה, בתקופת הבית השני, היו שלושה מפלסים: מפלס המגורים, מתחתיו מרתף ובו מקווה טהרה, ומתחתיו בור מים. ככל הבתים באתר, מבנה המגורים שבו עובר המסלול לא שרד בשלמותו, ולכן הדגמנו את המפלסים בשלושה מבנים שונים ברצף.

במפלס העליון, ובו חדרי המגורים, מתוכננת תצוגה של כלי בית שהיו בשימוש בתקופת הבית השני. נראה פסיפס מקורי ביוונית שנושא את הברכה "אשרי הגרים בבית הזה" (איור 4). יורדים במדרגות למבנה הבא ופוגשים במקבץ של מקוואות ובריכות אגירה



איור 4

הפתוחים לשמים. ממשיכים בירידה ומגיעים למבנה שלישי ובו כמה בורות מים גדולים שעומקם כשמונה מטר, אשר שימשו לאגירת מים עבור התושבים ולמילוי המקוואות בהתאם להלכה (איור 5). הקטע הראשון של המסלול מסתיים כאשר המבקר מובל לתוך התחתית של בור המים.

וכן את פרשנות האתר תוך כדי תיאור מסלול המקוואות המתוכנן. (איור 3)



איור 3

צוות התכנון עם נציגי רשות העתיקות, השקיע מאמצים רבים כדי להצניע את המסלול ולא לפגום במראה הייחודי של האתר. המסלול בנוי מאלמנטים של ברזל ועץ שמבדילים אותו מסביבתו. המבקר הולך בעקבות מסלול עולי הרגל, אך הוא צופה בו, מאחר שהוא מופרד לרוב מהאבן המקורית. פרטי המסלול עשויים באופן פריק ויוצרים הפרדה משכבות האבן והטיח העתיקות.

המבקר במסלול המקוואות מגיע מכיוון מערב דרך הגן הארכיאולוגי החשוף, ועובר בתוך שער הארכיאולוגים הקטן שנפתח בחומה העות'מנית. כאן מתוכנן מבוא לאתר ובו תצפית והתמצאות בעופל על כל מרכיביו. כאמור, לא נשאר בניין אחד בשלמותו. המבקר רואה שרידי קירות צפופים, שבעזרתם הוא יכול רק לדמיין את הבתים הצפופים שירדו מטה למורדות נחל קדרון. בניגוד לדרך עולי הרגל בתקופת בית שני, שהתחילה בעיר דוד ועלתה מעלה לעופל ולמקדש, מסלול המקוואות הוא מעגלי¹ בשל אילוצים של הובלת קהל בתוך הגן הארכיאולוגי. אחרי המבואה לאתר המתואר לעיל, המבקר מודרך לרדת מהחלק המונומנטלי-היסטורי-אדריכלי שסביבו לעבר הקטע הראשון של המסלול, שהוא בעל אופי מופנם יותר. כאן חווה המבקר את קנה המידה הקטן והחלל הסגור, שאפיינו

מוקמת פרגולת צל. מקווה זה מדגים מקווה טהרה מתקופת הבית השני שעבר שימוש משני כמתקן לאגירת מים. במהלך השימוש המשני מחקו את המדרגות המקוריות של המקווה שהיו מיותרות לצורך אגירת מים. כאן ניתן לעזוב את מסלול העץ והברזל, להתקרב אל המקווה ולבוא במגע עם סלע היסוד והאזור החצוב. ממשיכים בעלייה בתוואי עקלקל, חולפים ליד גינת הוורדים (כאמור לא היו גינות או פרדסים בירושלים לבד מגינות ורדים) עד שלקראת סוף העלייה המסלול מתיישר בניצב לכותל הדרומי. מכאן ועד לרחבה של מדרגות חולדה, מערך המדרגות החדשות של המסלול מחקה את המערך של מדרגות חולדה: מדרגה גדולה ומדרגה קטנה. קצב מדרגות זה מכריח את המבקר להאט את הליכתו עד שהוא מגיע לרחבה שבתחתית מדרגות חולדה: האטה בקצה ההליכה מכינה את המבקר להגעה לשערים החסומים של הר הבית ולסיום המסלול.

סיכום

אפשר לבחון נושאים של היטהרות ועלייה לרגל מהיבטים רבים: היסטוריים, חברתיים, פוליטיים, פסיכולוגיים ודתיים. בחרנו להתמקד בהיבט של החוויה האישית שעבר העולה לרגל. לעולה לרגל בימי בית שני ולמבקר במסלול המקוואות בעופל היום מכנה משותף: שניהם עוברים רצף חווייתי מתוכנן שמטרתו העצמה של חוויית הביקור והגברת הקשר למקום. כמובן, הרצף החווייתי של שניהם שונה לחלוטין. חוויית העולה לרגל בימי בית שני הייתה חוויה בזמן אמת, עם עולים רבים שעברו איתו את החוויה הדתית והתרבותית, עם עיר חיה מסביב ובית מקדש קיים מעליו, כשביקורו במקום היה סיום של תהליך ארוך ומייגע. לעומת זאת, חוויית המבקר היום במסלול המקוואות היא חוויה מלאכותית ומובנית, בין שרידים ארכיאולוגיים.

המבקר באתר עתיקות חולף בדרך כלל מעל הממצאים ונחשף לשלטי הסבר, אך לא במקרה דנן. צוות התכנון הרב-תחומי שפעל במסלול המקוואות בעופל עמל כדי להפוך את הביקור לחווייתי תוך נאמנות לעקרונות איקומוס, דהיינו, לגלות מהו ערך המקום הראוי לשימור, לפירוש ולהמחשה, כדי לסייע ביצירת זיקה בין המבקר לאתר, ולהבליט את האלמנטים המוחשיים



איור 5

ההחלטה להוריד את הקהל במדרגות לתחתית בור המים, למקום שלא היה מתוכנן במקור עבור אנשים, לא הייתה מובנת מאליה. ההזדמנות להביא את המבקר למקום מקורה, סגור וקריר יחסית, שבו יוכל לעמוד סמוך לטיח עתיק ומקורי ולהריח את הטחב שהריח גם העולה לרגל בתקופת הבית השני, הכריעה בעניין. גרם המדרגות יורד ונכרך סביב עמוד תמיכה מסיבי. תוכננו במקום שלטי מישוש שיאפשרו להתרשם מסוגי הטיח השונים.

קנה המידה הקטן של המקוואות העתיקים והדרישות הבטיחותיות של היום אינם מאפשרים כניסה של קהל למקווה עתיק באתר. לעומת זאת, אפשר להכניס קהל לבורות המים הגדולים שבהם אפשר ליהנות מהחוויה החושית, לפי דרישות הבטיחות.

אחרי הביקור בתחתית בור המים, המבקרים יוצאים לאור היום וחולפים על יסוד של קיר מהתקופה האומיית ופונים צפונה לכיוון הכותל הדרומי. כאן אפשר לצפות לעבר מקום הכניסות להר הבית, השער הכפול והשער המשולש. הפרש הגובה כאמור ניכר ומתחילים להעפיל. מכאן והלאה מחקה המבקר את דרכו של עולה הרגל בתקופת בית שני, לאחר שסיים את ההיטהרות במקווה הסמוך והמשיך לעלות לשערי המקדש.

אופי המסלול משתנה, ועתה אפשר להתמצא במקום ולתצפת על הקטע הראשון של המסלול, זאת כאשר המבקר נושא איתו את זכר המקום הסגור, הקריר והבודד. עוצרים בתחנה של "המקווה הקטוע" שמעליו

שלו תהא מהימנה. כמו כן, שחזור של חוויה היסטורית הוא בלתי אפשרי בגלל השונות בין זהות המבקרים והסביבה אז והיום. אולם כאמור, רצף חוויתי מתוכנן מגשר בין המרכיב המוחשי, דהיינו האתר, לבין המרכיב הלא מוחשי, הוא ההיטהרות שהתבצעה במקום. היטהרות אישית במים חיים היא מנהג חשוב בדתות רבות גם בימינו. אנו סבורים שרצף חווייתי המבוסס על מנהג או על ערך אוניברסלי עתיק יומין, מעמיק את החוויה של קהל המבקרים בעופל ומעשיר אותה.

והלא מוחשיים של רוח המקום. זאת בתקווה שהמבקר ירגיש רוח זו ויתחבר אפילו מעט לחוויה האישית-ההיסטורית של הפרט בעבר. כדי להשיג זאת, השתמשנו במרכיבים שתוארו לעיל ובהם מעברים מאור לחושך יחסי, שינויים בעריכת המדרגות, יצירת מקומות במסלול שבהם יוכל המבקר להביט על האתר ולעומתם מקומות שבהם יהיה המבקר שרוי בחוויית המקום.

בחרנו לתכנן מסלול חווייתי עבור המבקר באתר ולא לשחזר את המקום הפיזי או את חוויית הטבילה במקווה. שחזור פיזי דורש מידע רב, כדי שרמת הדיק

הערות

1. מתוכנן גם מסלול מקוצר לנכים וכבדי ראייה, ובו מודל מישוש ומסלול מונגש נוסף סמוך לכביש העופל, המאפשר גם קיום אירועים.

רשימת מקורות

- פילון האלכסדרוני 1986. **על החוקים לפרטיהם, כך א'** (תרגום מיוונית, ס' דניאל-נטף). ירושלים.
רייך ר. 2013. **מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופות המשנה והתלמוד**. ירושלים.
- ICOMOS 2008. *Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*. 16th General Assembly of ICOMOS.
- Adler, Y. 2006. The Ritual Baths Near the Temple Mount and Extra-Purification Before Entering the Temple Courts: A Reply to Eyal Regev. *Israel Exploration Journal* 56: 209-215.
- ICOMOS 2008. *The Ename Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*. <http://www.enamecharter.org/>
- ICOMOS 1964. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites -The Venice Charter*.
- Regev E. 2005. The Ritual Baths Near the Temple Mount and Extra-Purification Before Entering the Temple Courts. *Israel Exploration Journal* 55, No. 2: 194-204.

ערן מרדכוביץ, מרדכי אביעם

יודפת, רוחות העבר ורוח המקום

מילות מפתח | יודפת, רוח המקום, שימור, פרשנות והמחשה

תקציר

עד שנות התשעים של המאה הקודמת סיפורה של יודפת היה מוכר בעיקר מתיאוריו של יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס), בחיבורו ההיסטורי "מלחמות היהודים". משנת 1992 נחשפו בשבע עונות חפירה שרידים פיזיים לסיפורו של המקום, השופכים אור על החיבור ההיסטורי ועל המיתוס שצמח ממנו.

שלושה רבדים עיקריים של הסיפור באים לידי ביטוי בממצא הארכאולוגי: חיי היום יום בעיירה גלילית של המאה הראשונה לספירה, ההכנות למרד והשפעתן על חיי האנשים וסביבתם וסיפור הקרב על העיר שהביא לסופה הטרגי.

עם הפיכתו של אתר יודפת העתיקה לגן לאומי, נדרשים המתכננים ובעלי עניין נוספים לסוגיית רוח המקום. מהי "רוחה" של יודפת? מה מקרין נוף המורשת כיום? האם אורחות החיים ואופטימיות אנושית בסיסית הם לב העניין? או דווקא סיפור ההקרבה והסוף הטרגי - המוות וההרס - הם הנוכחים בעוצמה במקום? את שניהם מאתגרים הטבע והנוף על הגבעה וסביבה, ואולי בהם שורה רוח המקום בהווה?

סיפורי הגבורה, המרד וההקרבה שמובאים בכתבי יוספוס, אומצו אל האתוס הציוני, ומתוכו פועלים כיום בעלי העניין בשימור האתר ובהצגתו. כפי שהדבר קורה באתרי המרד המרכזיים למיתוס, במצדה ובגמלא, כך גם ביודפת, הארכאולוגיה יכולה להצביע על מורכבותו של הסיפור ועל ריבוי המשמעויות הטמונות בו, כמו ברוח המקום.

עבודות שימור, פיתוח, המחשה ושילוט מציגות סוגיות הנוגעות לרבדים השונים ומחדדות את השאלה מהי רוח המקום שאותה מבקשים בעלי העניין לשמר. במאמר זה אנו מבקשים להציג בקצרה את רובדי הסיפור של יודפת, את ביטויים הפיסי באתר ואת השפעותיהם על סוגיית רוח המקום, וכפועל יוצא

על תכנונו של האתר. כמו כן, נבחן אותו מול עקרונות הצהרת קוויבק (איקומוס 2008) העוסקת בשימור רוח המקום.

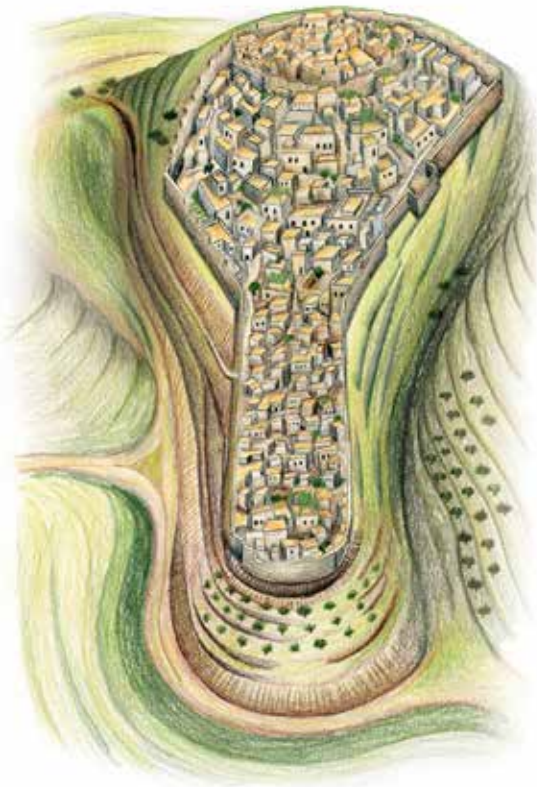
רקע היסטורי

בסוף המאה ה־2 לפסה"נ כבשו את הגליל מלכי בית חשמונאי והחל בו תהליך של אכלוס יהודי מהיר. ממצאים ארכאולוגיים מצביעים על נטישה, הרס ושינוי של יישובים קודמים, נוכרים כנראה, שהפכו להיות יישובים יהודיים. כך היה גם גורלה של יודפת, כפר קטן בראש גבעה מבודדת בלב הרי הגליל התחתון. מקור השם, ככל הנראה משלב קודם של היישוב, הוא שמה של נסיכה סלבקית - יוטפה - שהפך בעברית ליודפת. מאז עד שנת 67 לסה"נ התפתחה במקום עיירה יהודית שתושביה היו רובם חקלאים, אך היו בה גם בעלי מלאכה ובעלי מקצועות נוספים.

בחודש אייר של שנת גתתכ"ז (יוני 67 לסה"נ) נאספו מול הגבעה שעליה ישבה העיירה יודפת, 60 אלף חיילים רומאים. שלושה לגיונות, קוהרטות מלגיון נוסף ויחידות עזר של מלכים מסוריה ומערב כולל אלו של המלך היהודי אגריפס השני שמלך על אוכלוסייה נוכרית בגולן ובבשן. את הצבא הגדול הזה שלח הקיסר הרומי נירון לדכא את המרד היהודי שפרץ בסוף שנת 66 לספירה ועליו פיקד אחד מבכירי הגנרלים הרומים - אספסיאנוס, ולצדו בנו טיטוס.

שני אירועים שהתרחשו מספר חודשים קודם לכן היו בבחינת הכרזה על המרד. האחד, הפסקת קורבנות הנכרים במקדש שבהם היה גם הקורבן לשלום הקיסר. השני, "ממשלת המרד", ובה חנן הכהן הגדול, יוסף בן גוריון מהאליטה הירושלמית ושמעון בן אלעזר ממנהיגי קבוצות הקנאים, קיבלה החלטה למנות מושלים יהודיים על המחוזות היהודיים בארץ ישראל ולבטל את סמכותו של הנציב הרומי, על ידי הפסקת

מטרות החפירה היו לבדוק את תולדות האתר, לזהות מערכת ביצור שנראתה בחלקה על פני הקרקע ולתארך אותה, ולאסוף נתונים על חיי היום של העיירה. כל זאת כדי לבחון האם הממצא תומך בזיהויו של האתר עם יודפת הקדומה ואם אכן נערך בה קרב ומתי. החומות. מצפון, כמעט בראש הגבעה, נחשפה מערכת ביצורים שהוקמה על שרידי יישוב מן המאות ג-ב לפסה"נ. הממצאים תארכו את החומה הקדומה, שהקיפה רק את הכיפה, בשטח של כ-10 דונם, לתקופת מלכי בית חשמונאי, שלהי המאה הא' לפסה"נ. על גבי ביצור זה שכלל חומה מלאה ומגדלים, הוקם בתקופה הרומית הקדומה ביצור חדש שהשתמש כנראה בין השאר בשרידים הקודמים, אך הפעם בחרו הבונים להקים במקומו חומת סוגרים. בתקופה זו העיירה השתרעה על שטח של 47 דונם לערך ואורכה של החומה היה למעלה מק"מ וחצי (איור 1). היא נבנתה



איור 1 | שחזור העיירה לאחר בניית החומה
 ציור: תכלת רום, סטודיו Y

לעתים כחומה מלאה ולעתים כחומת סוגרים, כנראה בהתאם לשטח הפנוי שנותר בין הבתים למדרון. בצד המערבי התגלה בחפירות בית ששניים מחדריו נהרסו כדי לבנות עליהם את החומה. סמוך לשם התגלה

תשלום המיסים והקמת חומות ברחבי הארץ. מאז הגלייתו של הורדוס אנטיפס, בשנת 39 לסה"נ, לא היה צבא יהודי על אדמת ארץ ישראל. יוסף בן מתתיהו, צאצא למשפחת כוהנים מצד אמו, נשלח אל הגליל בהיותו כבן 30. כמו יתר מושלי החבלים הוא היה חסר הכשרה צבאית. עם הגעתו למחוז שליטתו פעל יוסף בשני מישורים. האחד הוא המישור הפוליטי שבו היה צריך לברר מי בעדו ומי נגדו ולמנות את אנשיו לתפקידים בכירים. השני, הכנת יסוד צבאי שכלל לדבריו את ביצורם של 19 יישובים ברחבי הגליל והגולן והקמת "צבא עם". למעשה הייתה זו מיליציה חמושה המורכבת מיושבי הגליל.¹

עם הגעת הצבא הרומי לגליל נכנעה ציפורי, בירת הגליל המערבי, ללא קרב. הצבא הרומי המשיך מערבה, ולפני שנערך קרב כלשהו בינו לבין צבא יוסף בן מתתיהו, התפזר הצבא היהודי למראה עוצמת היריב. העיירה גפרה ששכנה בבקעת סכנין (עראבה של ימינו) נכבשה ללא קרב והועלתה באש והתושבים שנותרו בה נטבחו. כעת נמצא הצבא הרומי מול חומת יודפת, בקרב הראשון במרד הגדול.

בארבעים ושבעה ימי לחימה - שכללו הסתערות על החומות, מצור פסיבי ומצור אקטיבי שבו נבנתה סוללה ועליה הועלו מגדל מצור ואיל ניגוח - נפגעו חיילים רומאים רבים ובהם גם אספסיאנוס. סביר להניח, שכעסם של המפקד וחייליו היה רב באשר לא צפו את עוצמת ההתנגדות היהודית. הדבר בא לידי ביטוי בסופה של המערכה ב־20 ביולי שנת 67, שבה פשטו הרומאים עם שחר על העיירה. הם כבשו אותה במהירות, וביצעו טבח נרחב בתושביה ובפליטים הרבים שהתקבצו אליה.²

החפירות וממצאיהן

עד שנת 1992 לא נערכה חפירה בשרידי העיירה, אף שהחוקרים הסכימו להצעה משנת 1847 לזהות את יודפת של יוסף בן מתתיהו בגבעה שנשאה את השם חירבת ג'יפאת. על פני השטח נאספו חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה. עד שנת 2000 נערכו במקום 7 עונות חפירה בראשות מ' אביעם מטעם רשות העתיקות ואוניברסיטת רוצ'סטר, ניו יורק.³ בחפירות נחשפו כ־5% משטח האתר.



איור 3 | מקווה מטיח | צילום: מוטי אביעם

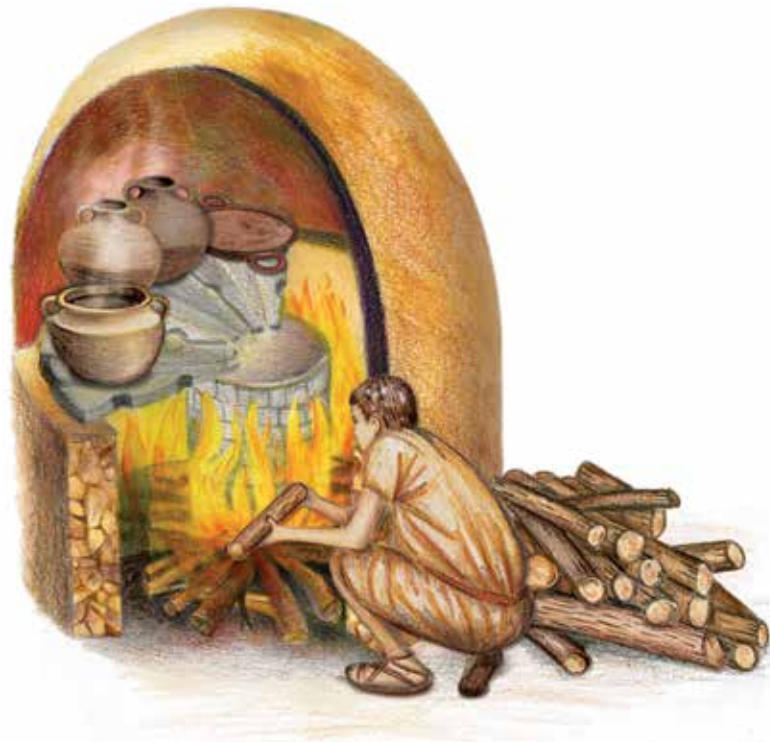
טבונים בחצר היו מקום הבישול. התושבים השתמשו בכלי חרס מקומיים ללא כל חרסי יבוא, למעט נרות שמן "מקורצפים" תוצרת ירושלים.

ברבים מן הבתים נמצאו משקולות נול עשויות חרס, גודלן כ 10 ס"מ, צורתן פירמידלית ובחלק העליון יש חור לקשירתן אל חוטי השתי של הנול האנכי. המספר הגדול של המשקולות שהתגלו מעיד על תעשייה ענפה של בדי צמר, מה שעולה גם מהמספר הרב של עצמות כבשים בוגרות.

הפתעה גדולה הייתה עם גילויו של בית אמידים בקצה הצפוני מזרחי של העיירה. הבניינים בחלק הזה של היישוב בנויים אבנים גדולות ומסותתות יותר על טרסות רחבות וחזקות. באחד הבתים התגלו באתרם קירות המכוסים בציורי קיר בסגנון ה"פומפיאני השני" כמו ארמונות הורדוס במצדה ובהרודיון או בתי האמידים בירושלים ובקיסריה. למרבה ההפתעה הייתה גם הרצפה צבועה בפרסקו בדגם של אריחים בצבעי שחור ואדום. הממצא מעיד, כי גם בעיירות שדה קטנות הייתה האוכלוסייה מורכבת בין השאר גם מ"אלפיונים עליונים" ולא רק דלים ואביונים וחקלאים עניים, כפי שניסו להציע חוקרים רבים שעסקו בגליל של ימי ישו.

עדויות מהקרב⁴ על המדרון הצפוני של הגבעה, למרגלות הביצורים, התגלו בשפכי עפר ומלט ראשי חיצים מברזל. אין ספק, כי אלו הם השרידים של סוללת המצור

הרומית המתוארת אצל יוסף בן מתתיהו. (איור 4) בכל שטחי החפירה התגלו אבני בליסטרה, ראשי חיצים של קשתות וראשי חיצים של מכונות ירי (קטפולטות). אלו מעידים על הקרב הכבד שהתחולל במקום בזמן המצור ובכיבוש הסופי.



איור 2 | הכבשן, הצעת שחזור | ציור: תכלת רום, סטודיו Y

בתוך אחד הסוגרים פתח של מחילת מסתור שהובילה לשלושה חללים תת־קרקעיים בשני מפלסים שנחצבו ביד אדם. באחד מהם התגלו קנקני חרס וכן מטמון מטבעות קטן ובו מספר מטבעות כסף המתוארכים לשנת 64, שנתיים לפני פרוץ המרד.

בשני מקומות בצד המזרחי של החומה התברר, כי החומה ביטלה או מנעה את הקשר בין שני מתקני ייצור לבין בעליהם. בדרום מזרח העיירה התגלה כבשן (איור 2) לצריפת כלי חרס שהחומה הרסה וביטלה אותו בעת הקמתה. חשיפתו הזזה הירה של המתקן אפשרה לתארך באופן מדויק את הקמת החומה לפרק הזמן הקצר שלפני חורבן העיירה. סביב הכבשן ובתוכו התגלו שברים של כלי חרס שיוצרו בו, והם גם הכלים המאוחרים ביותר שנתגלו על רצפות הבתים ההרוסים. במקום אחר ניתקה החומה את המעבר שבין בתים פרטיים שיש בהם מקוואות (איור 3) לבין בית בד סמוך שהוקם בתוך מערה. סביר להניח, כי אלה בתיהם של יצרני השמן אשר ייצרו שמן בטהרה לאחר טבילה במקווה.

בתים פרטיים. בארבעה שטחי חפירה התגלו מקטעים של בתי מגורים שמהם ניתן ללמוד הרבה על חיי היום־יום של יהודי הגליל בשלהי ימי הבית השני. כמעט כל הבתים נבנו בפשטות רבה מאבני שדה, במלט ובטיח עשויים בוץ. הרצפות היו סלע מיושר או עפר מהודק,

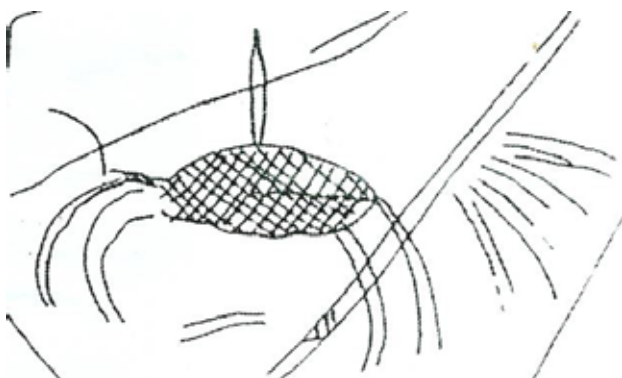
וכאות וכדוגמה למה שייעשה לכל היישובים האחרים שיעמדו במריים. הסברה היא כי לאחר מספר שנים חזרו יהודי הסביבה, אספו את העצמות וקברו אותן בקברי אחים בבורות המים.

האבן עם החרות. במרכז העיירה, התגלתה אבן טבעית שטוחה בגודל של כ-15x15 ס"מ ובעובי סנטימטר ובשני צדדיה חריתות שנעשו במכשיר חד. בצד האחד ניתן להבחין בתיאור של מאוזוליאום, בדומה לקבר זכריה שבנחל קדרון. בצד השני יש תיאור של סרטן (איור 5, 6). ככל הנראה, אחד הנצורים המיואשים בחודש סיוון הביע בחריתה זו את תחושת החידלון והמוות, חרת בצד אחד את המאוזוליאום שהוא סמל המוות בתקופה הרומית ובצד שני את הסרטן שהוא סמלו של חודש תמוז. לדברי יוסף בן מתתיהו נפלה יודפת ב-א' בתמוז.

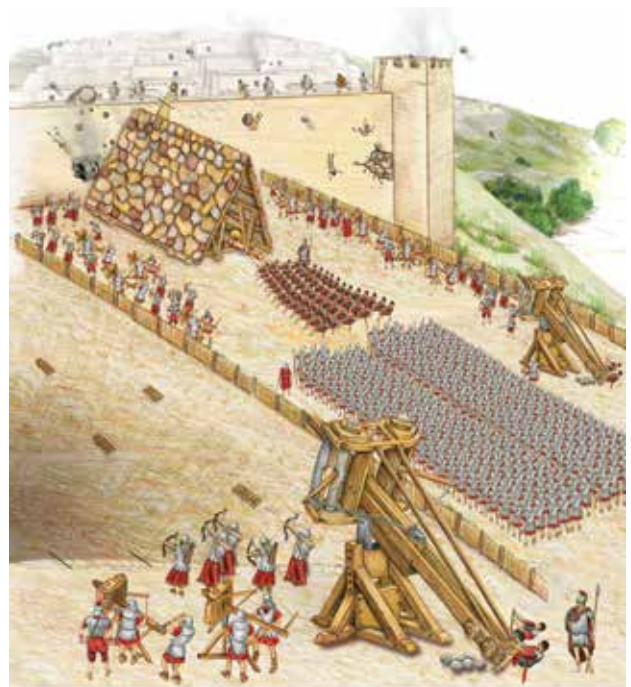
יעדי תכנית הפיתוח של אתר יודפת

על אף הידע הארכאולוגי הרב שנצבר על יודפת וסיפורו של המקום, המתואר בדרמטיות בספר "מלחמות היהודים" של יוסף בן מתתיהו, האתר אינו יעד תירות מוכר. תושבי האזור, ובייחוד תושבי יודפת המודרנית (יישוב שנוסד בשנת 1960) נוהגים לטייל באתר, אך עיקר משיכתם אליו נובעת מערכי הטבע והנוף שלו ומהאפשרות לשכשך בימים לווהטים בבורות המים המלאים. חלקם מספרים על תחושת "אנרגיות" שהמקום מקרין.

בד בבד עם תהליך הפיכת האתר לגן לאומי, קידמו מספר גופים את פיתוח האתר כדי להגדיל את מספר המבקרים בו. לפעולה זו חברו רשות הטבע והגנים, תכנית ציוני דרך במשרד ראש הממשלה, המועצה האזורית משגב, מכון כנרת לארכאולוגיה גלילית



איור 6 | החרותה - סרטן (חודש יולי) | ציור: חגית טחנירזון



איור 4 | שחזור הקרב | ציור: תכלת רום, סטודיו Y

ההפתעה הגדולה ביותר הייתה גילויין של מאות עצמות אדם בכל שטחי החפירה, בבתים, ברחובות ובעיקר קבורות בתוך בורות המים. בשניים מבורות המים גילו הארכאולוגים קבורה משנית של עצמות אסופות מאחורי קירות פשוטים. העצמות זוהו כעצמות של גברים, נשים וילדים, והסימנים שהיו על חלקן העידו ללא צל של ספק שהאנשים מתו מוות אלים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם תיאור הטבח בעת כיבוש העיר, כפי שתיאר יוסף בן מתתיהו. סביר להניח, כי הרומאים לא אפשרו לשבויים ולניצולים לקבור את המתים כעונש על עמידתם בקרב הראשון של המרד,



איור 5 | החרותה - מאוזוליאום | ציור: חגית טחנירזון

נושאי סימבוליקה ברורה (קרן שפע, 'צלחת משחות' PATERA). הם ללא ספק חמקמים לראייה ואינם גשמיים. דימוי זה, של דבר קיים שלא ניתן לאחוז בו, מתאים לדיון על רוח המקום ובשאלה האם ניתן להגדירה, ואף לשמרה, בכלים כמותיים או כאלו הניתנים להגדרה מדויקת.

בשל אותה חמקמקות ומורכבות של רוח המקום, כל מבקר חווה רוח זו על פי מטען הערכים והתרבות שעמם הוא מגיע למקום. בזמן פריחת החצבים יש שיבחינו רק בהם, על אף שכדי לעלות אל ראש הגבעה, יצעדו על גבי סוללת העפר המלאכותית שבנו חיילים רומיים לצורך כיבוש העיר לפני כאלפיים שנה. אחרים יעקבו אחר מהלך החומה שהוקמה בחיפזון ואשר סובבת את הגבעה כולה ומייצגת יכולות בנייה ותכנון. אולי יהיו כאלה שיחפשו את תיאוריו של בן מתתיהו וינסו לחוות את רוח המקום דרך עיניו של מי שביקש להגן על שמו בהיסטוריה היהודית והרומית, ובאותה עת יתעלמו ממשמעותם של חיי היום יום של עיירה גלילית בתחילת המילניום הראשון.

באתרים שחיים בהם אנשים כיום, תפקידה של הקהילה בשימור רוח זו ברור, בהיותה חלק מרוח המקום. במצב זה על המשמרים לראות בקהילה גורם משמר ולא רק "משומר". יודפת העתיקה אינה נתפסת באופן ישיר כמקום שבו חיה קהילה - אך אין הדבר כך. האתר נמצא ממש בעיבוריו של היישוב יודפת החדשה, הנושא את השם הקדום, והוא חלק מן המרחב הפתוח הישיר העוטף את היישוב. סביב הגבעה חיים חקלאים בדווים המעבדים את שדותיהם ורועים את צאנם סמוך לגבעה או ממש עליה (כך היה למעשה במשך מאות ואלפי שנים מאז חורבנה של העיירה). המועצה האזורית משגב נושאת את כינויו של היישוב הקדום בספרו של בן מתתיהו, ובעבור כל אלה יודפת היא יותר מסיפור היסטורי או אתר טבע מרהיב, היא חלק מחייהם של התושבים בכל יום ובכל עונה. אוכלוסיות אלו והדרך שבה הן חוות את יודפת הן חלק מרוח המקום כיום, שהרי רוח המקום היא דבר דינמי ומשתנה בהתאם לחברות המגדירות אותה. בו בזמן, בעלי העניין האחרים באתר, רואים לנגד עיניהם אתר המשקף את הערכים שאותם היו רוצים לחזק ולחשוף לקהלים רחבים יותר ויותר.

פרויקט השימור והפיתוח הוא הזדמנות לתת לכל

ורשות העתיקות. הגדלת מספר המבקרים ייעשה על ידי שיפור הנגישות (הן לרכב עד מרגלות האתר הן למטייל ברגל באתר עצמו) והמחשת סיפורה ההיסטורי של העיר, באמצעות שילוט חדש, שימור השרידים והבלטתם.

המכלולים הארכאולוגיים והקשר הפיזי ביניהם הם השלד הבסיסי של התכנון, הן של הנוף הן של האדריכלות. השילוט החדש נועד להמחיש את המכלולים השונים ואת מקומם בסיפור יודפת, בהתבסס על ממצאי החפירה לצד מובאות מספרו של יוסף בן מתתיהו, הממחישות מעדות ראשונה את אשר התחולל במקום.

רוח המקום

מהי רוח המקום של יודפת? האם זו רוח "אחת" או מספר "רוחות"? על שאלות אלו ואחרות ניתן אולי יהיה להשיב אם נוכל להבין יותר מהו אותו מושג חמקמק הנקרא רוח המקום. בדרך כלל מושג זה בא לתאר את העובדה כי כל "מקום" הוא סך כל המשמעויות הטמונות בו והיחסים המתקיימים בין רכיביו, המוחשיים והבלתי מוחשיים.

בהצהרת קוויבק (ICOMOS 2008) נכתב, כי רוח המקום היא "המרכיבים הפיזיים והרוחניים שמעניקים משמעות, ערכים, רגשות ומסתוריות למקום"⁵. רוח המקום על פי הגדרה זו היא דינמית ונוצרת על ידי האדם לאורך דורות, בתקופות שונות. עובדה זו מעשירה את המורשת הבנויה והנופית ומעניקה קשר בעל נופך עמוק לקהילות, למסורות ולאירועים היסטוריים שהתרחשו ב"מקום".

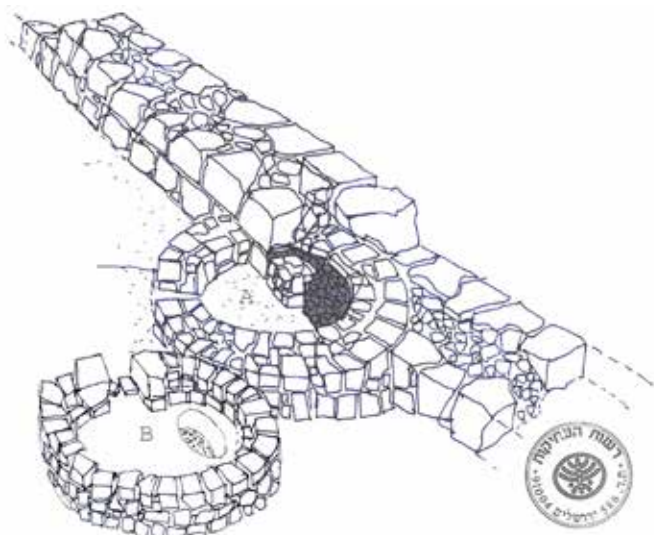
בשנת 66 לספירה בעקבות תמורות פוליטיות אזוריות הפכה יודפת לעיר מבוצרת וזירה לסיפור האנושי הטרגי שאותו תיאר יוסף בן מתתיהו. אדם שקרא את כתביו חווה את שרידיה של יודפת העתיקה באופן שונה מאדם שלא נחשף אליהם.

הטבע, המקום מעשה ידי אדם, הסיפור ההיסטורי והאתוס הפוליטי הפכו ביודפת ל"רוח המקום", ל"גניוס לוקי" (GENIUS LOCI). מושג זה, המושאל מלטינית, בא לתאר את המגן הרוחני של מקום (בית או מבנה אחר או אזור). אותן "רוחות מגנות" יכולות להיות פאון, פיה, נימפה, אל או חיה. יצורים אלו הם, על פי האמונה הרומית, בעלי נוכחות ולעתים גם

בן מתתיהו, מאפשרים לנו להדגיש את הממדים האנושיים של המקום. חיי היומיום והאירועים יתוארו מנקודת מבטו של הפרט. סיפור היסטורי זה הממוקם במרחב הזמן שאירע בו הוא חלק מאתוס לאומי עכשווי.

נוסף לפעולות שמתבקשות כדי לחדד רבדים אלו ולהציגם באמצעות הממד הארכאולוגי, נדרש לשמר גם את אופי האתר, את רוח המקום, כפי שהתגבשו במהלך מאות השנים שחלפו מאז נבנתה העיירה וחרבה. אותו חיפוש אחר איזון נדרש כדי למצוא מקום גם לדרמה טרגית מצד אחד, ומן הצד השני - לדממה ולפסטורליות הנוף המאפיינת את המקום כיום. השימור האדריכלי של השרידים הארכאולוגיים, וגם פעולת ההמחשה שבשילוט, מנציחים פרק זמן קצר בתולדות האתר, שהותיר בו חותם עמוק אך דומם, ומבליט אותו על רקע המרחב הפתוח והפראי.

המרחב הפתוח, הצמחייה, המבטים הפנורמיים הנפרשים והטופוגרפיה הדרמטית הם רכיבים בחוויית המקום וברוחו. הנקודות שבהן מובא הסיפור ההיסטורי באמצעות הממצא הארכאולוגי פרושות על פני המרחב ולכאורה מנותקות פיזית זו מזו. חומת העיר שנבנתה סמוך לחורבן העיירה, היא קו מקשר - פיזי וסיפורי - בין הנקודות הפזורות. שימורו של קו זה מסמל אולי יותר מכל את הגישה שניסתה לתפוס את רוחו של האתר. חלק מקטעי החומה מספרים יותר מרובד אחד של הסיפור ההיסטורי. שימורם של קטעים אלו (איור 7-9) חשוב כדי להסביר את המורכבות של ההתרחשות ההיסטורית שהתחוללה



איור 7 | הצעת שימור לכבש | תכנון: אדר' ערן מרדכוביץ, 2013

בעלי העניין ביטוי לרוח המקום שלהם, ולחפש את האיזון בין הערכים השונים שהאתר מבטא. ערכים אלו הם מכלול של נושאים המייחדים את יודפת והמביאים לידי ביטוי את רוחו של האתר כמו את ה"פיזיות" שלו. בין היתר אפשר למנות ערכי טבע (צמחייה ייחודית - פריחת חצבים בקנה מדה גדול במיוחד, טופוגרפיה), ערכים היסטוריים (סיפור המרד בגליל, סיפור המצור והקרב, סיפורם וגורלם של תושבי העיירה), ערכים ארכאולוגיים (עדויות לחיי עיירה יהודית בגליל, לאופיה ולכלכלתה), ערכים אדריכליים (חומת העיר ובנייתה) ועוד. הצגתם של הערכים היא חלק מפעולת השימור המתבקשת בכל אתר ומרחב היסטורי, כל שכן באתר יודפת.

תכנית השימור⁶

שאלת שימור רוח המקום ואופיים של אתרים עולה בכל פרויקט שימור המורשת. שאלה זו מתחדדת כאשר עוסקים באתרים ארכאולוגיים רחבי היקף כיודפת. אתרים אלו הם נופי תרבות. מצד אחד יש בהם עדויות לפעילות בנייה אנושית (מונומנטלית או דומסטית) ומצד שני, בשל מיקומם המיוחד ובעקבות הזמן החולף, נוצר אתר פתוח, בעיקרו נוף, ובו משולבים שרידים ארכאולוגיים ברמות השתמרות שונות. הנוף מקבל אם כן משקל רב במערכת הערכים וברגישות שיש לפעול בה בעת התערבות במקום כדי שלא לפגוע בערך הנופי-תרבותי.

ביודפת מתקיימים סיפור היסטורי דרמטי, ממצא ארכאולוגי המעניק לו נופך ממשי וגשמי ונוף קדומים ייחודי. החפירה הארכאולוגית מאפשרת לנו להבין את פרישתה המרחבית של העיירה לפני המרד, את אופי המגורים בה ואת אמצעי המחיה של תושביה (מתקנים תעשייתיים ומלאכות). אפשר לזהות בה בבירור חלקים נרחבים מחומת המגן שבנו תושבי העיירה כחלק מההכנות למרד.

הממצא הארכאולוגי שנחשף ביודפת מציג שלושה רבדים עיקריים של הסיפור ההיסטורי שבאים לידי ביטוי באתר: חיי היום יום בעיירה גלילית של המאה הראשונה לספירה; ההכנות למרד והשפעתן על חיי האנשים וסביבתם; וסיפור הקרב על העיר וסופה הטרגי.

הממצא בשטח עם הטקסט ההיסטורי שכתב יוסף



איור 9 | קטע חומה לאחר שימור | צילום: אדר' ערן מרדכוביץ, 2014



איור 8 | קטע חומה לפני שימור | צילום: אדר' ערן מרדכוביץ, 2014



איור 10 | קהילת יודפת בסיור באתר | צילום: אורי ארליך, 2014

או קטעי קירות התמוטטו ונמצאו סמוך לקיר המקורי. במקרים אלו נדרשנו להציבם מחדש. במקומות מסוימים הוספנו נדבך אבן כדי לחזק את הנוכחות הפיזית של הממצא (איור 11). במקרים אלה הוטמנה תגית מנירוסטה ובה ציון השנה "2014" מעל האבנים המקוריות כדי להבחין בין ההתערבות בשימור לבין השחזור.

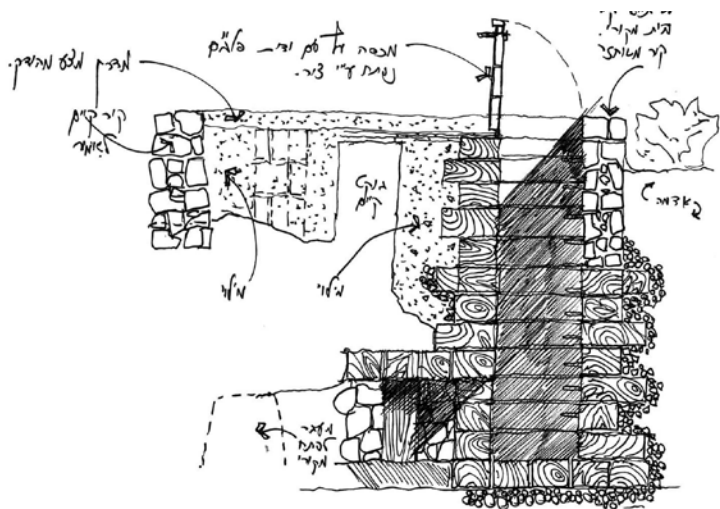
כדי להעצים את רוח המקום במערכת המסתור ובבית שהיה מעליה (מוזכר ברקע הארכאולוגי לעיל), הוחלט באופן יוצא דופן להוסיף התערבות מודרנית. בשנים שחלפו מאז החפירה, התמוטטה מערת המסתור ונשארה חשופה. הוחלט למלא את המערה כדי למנוע התמוטטות נוספת, וליצור בתוכה פיר מאדני

כאן. נקודות אלו מספרות על חיי יום־יום המשתנים בעקבות התרחשויות גאופוליטיות הנקבעות הרחק, ועל סיומם של חיים אלו באופן הדרמטי ביותר.

תקציב הפיתוח של האתר לא אפשר לשמר את כל קטעי החומה שנחשפו ולהדגיש אותם, ולכן הודגשו רק כמה קטעי חומה כדי לחדד את משמעות מפעל הבנייה, את גבולותיו ואת הדרמה של בנייתה ערב המלחמה תוך כדי ביטול מבני מגורים ומתקני תעשייה. רוב קטעי החומה נשארו בשלב זה כסימון ליניארי ודו ממדי של קו הבנייה, או שהושארו כפי שנמצאו כמחווה לזמן שעשה (עם חקלאי האזור) את פעולתו וטשטש את הגבול בין הבנוי לטבעי.

סוגיית התקציב ושימורן של החומות, שימשו זרז לשילוב הקהילה בפעולת שימור האתר. הדגשת תוואי החומה היא פעולה שאינה מורכבת מבחינת השימור וההנדסה, והיא יכולה להיעשות בשיתוף הקהילה בהנחיה של ארכאולוג ומשמר. הפעולה כוללת היכרות עם האתר והחומות, החזרת אבני חומה למקומן, הוספת אבנים בודדות במקומות שניתן להוסיף וחיזוקן באמצעות חומרי מליטה דומים לאלה שהשתמשו בהם בונה המקוריים של החומה. פעולות אלו בביצוע משותף עם אנשי היישובים ובתי הספר בסביבה, בפרויקט רב שנתי ורב גילי, יגבירו את הזדהות הקהילה עם האתר ויתרמו לתחזוקתו הסדירה לאורך זמן. (איור 10)

עבודות השימור כללו: ניקוי של מפולות אבן ועפר, ייצוב קירות רופפים והשלמה מזערית של אבנים. זאת כדי שהמשמעות המרחבית תהיה ברורה יותר כמו הסיפור של המקום. בכמה נקודות אבני החומה



איור 12 | חתך עקרוני בפיר שהותקן במערת המסתור
תכנון: אדר' ערן מרדכוביץ, 2014



איור 11 | הוספת נדבך אבן | צילום: אדר' ערן מרדכוביץ, 2014



איור 13 | דוגמת שלט | עיצוב: סטודיו Y

מספרו של בן מתתיהו עם הצעות שחזור גרפיות. הבחירה בשילוט ברזל נפחות משמר מסורת קדומה ועיצובו רומז על כלי הנשק (איור 13). כל זאת, כדי ליצור חוויה המחברת אל העבר.

עץ המקושר אל הפתח הקיים. בכך ביקשנו לאפשר למבקר לחוות את מערכת המסתור של הבית שהיה מעל למערה (איור 12).

יודפת היא דוגמה לניסיון של העוסקים בפיתוח המורשת ובהנחלתה ליצור אתר המשלב בין רכיבי השונים, ומשמר את רוח המקום. ההתערבות בנוף האתר הייתה מזערית. בשימור הממצא הארכאולוגי, בפרשנות ובהמחשה שלו, ביקשנו להדגיש את חיי היומיום, את ההכנות למלחמה ואת המערכה הכבדה שהסתיימה בטבח; בשילוט מוצגים קטעי תיאורים

הערות

- 1 על הגישה הרואה במעשיו של יוסף בגליל הנחיה של "ממשלת המרד" בירושלים, כפי שעשו שאר המושלים, ראו אביעם מ. 'היישובים המבוצרים של יוסף בן מתתיהו בגליל לקראת המרד ובמהלכו, ומשמעותם על רקע ממצאי חפירות יודפת וגמלא'. בתוך: המרד הגדול בגליל. חיפה תשס"ח. 59-72.
 - 2 בתום מערכה זו נשבה יוסף בן מתתיהו. מאוחר יותר הפך יועץ והיסטוריון של אספסיאנוס, מפקד צבא המשלוח.
 - 3 בעונה הראשונה היה שותף גם ד. אדווארד מאוניברסיטת פיוג'ט סאונד במדינת וושינגטון. בעונה הראשונה ובעונה השנייה היה שותף גם א. אוברמן מאוניברסיטת רוצ'סטר. בעונות הראשונה עד השלישית היה שותף גם ד. אדן-ביוביץ' מאוניברסיטת בראילן.
- לקריאה מפורטת על תוצאות החפירה ראו: אביעם מ. 'יודפת חשיפתה של עיר יהודית בגליל מימי הבית השני והמרד הגדול', קדמוניות 118, תש"ס. 102-107.

- 4 תיאור מפורט של הקרב שעליו פיקד בן מתתיהו נמצא בפרקים השביעי והשמיני של הספר השלישי בספרו של בן מתתיהו "תולדות מלחמת היהודים ברומאים".
- 5 את הצהרת קוויבק, 2008 על השימור של רוח המקום, ניסח פורום של חוקרים ואנשי מקצוע צעירים, אשר התכנס לראשונה באספה של ארגון איקומוס העולמי, בעת דיוני האספה הכללית ה־16 של הארגון. כותרת הכנס המדעי שליווה אספה זו הייתה: "בחיפוש אחר רוח המקום" (IN SEARCH FOR THE SPIRIT OF PLACE).
- 6 יוזמי התכנית: רשות הטבע והגנים, תכנית "ציוני דרך" של אגף מורשת במשרד ראש הממשלה, מועצה אזורית משגב; תכנון וביצוע שימור: מינהל שימור ברשות העתיקות (אדריכל אחראי ערן מרדכוביץ, משמר ג'וני פטרסון); ארכאולוג מלווה: ד"ר מרדכי אביעם, מכון כנרת לארכאולוגיה גלילית; תכנון נוף: אדריכל נוף ערן געש, יעד; ניהול פרויקט: גילעד דיאמנט, נתיב לנוף; תכנון השילוט: סטודיו Y

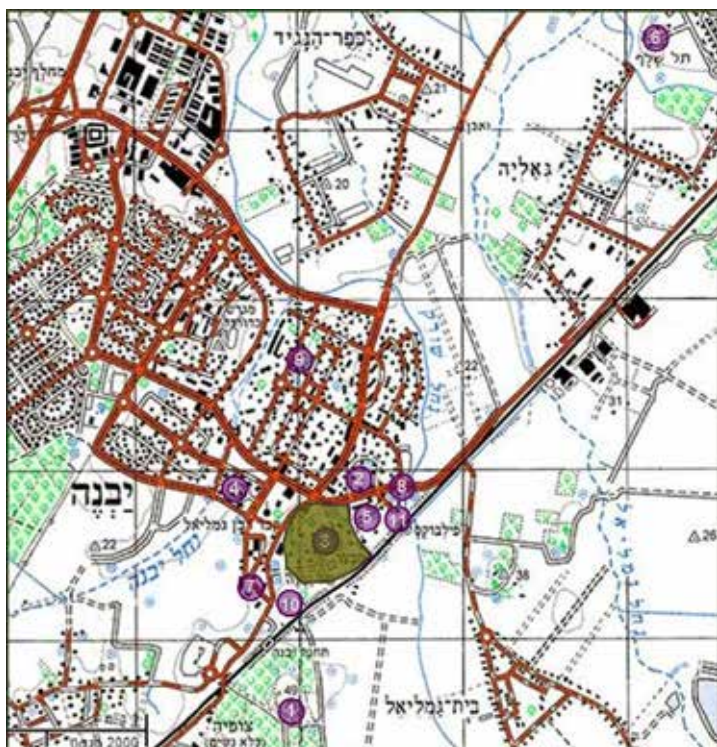
רשימת מקורות

- אביעם מ' 2000. יודפת - חפירת עיירה יהודית בגליל בימי הבית השני והמרד הגדול. **קדמוניות 118**: 92-101.
- אביעם מ' 2005. יודפת - מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בימי בית שני. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.
- יוסף בן מתתיהו. **מלחמת היהודים** (תרגום: י"נ שמחוני). רמת גן, 1968.
- Schultz C. N., Loci G. 1980. *Towards a phenomenology of Architecture*. Rizzoli.
- ICOMOS 2008. *Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*.
- אוחזר מתוך <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>

יהונתן צחור

סיפורים גדולים כמנוף לפיתוח אתר ארכיאולוגי - מקרה תל יבנה

מילות מפתח | יבנה, יבנא, איבלין, המחשת אתרים



איור 1 | אתרים ארכאולוגיים בסביבת תל יבנה

הקדמה

לפוסע כיום בשבילי תל יבנה קשה להבחין בתפארת עברו של המקום. התל אמנם טומן בחובו סיפורים רבים ומגוונים, אך השרידים והממצאים בו מועטים ודלים.

ממורשתו הנרחבת של התל ביבנה, ובה ארבע תקופות זוהר, שגשוג ופריחה, כמעט לא נותר שריד, למעט גלי אבנים ומינארט ממלוכי. דלותו החומרית של התל החשוף מנוגדת לעושר הרוחני ולמשמעות המקום בתרבויות שאכלסו אותו בעבר. הפער בין המשמעות הרוחנית של המקום לביטוי הפיזי הדל מאפיין לא רק את התל ביבנה, אלא משמש דוגמה מובהקת לאתרים רבים נוספים שמשמעותם התרבותית עצומה, אולם הם נעדרים כמעט כל ביטוי, רושם או חותם פיזי באתר. במאמר זה אציג עקרונות שפותחו בתהליך התכנון ושימשו אותנו כדי להביא לידי ביטוי את "רוח המקום". עקרונות אלה ניתנים ליישום בתהליכי תכנון לאתרים נוספים, שבהם הממצאים הפיזיים דלים יחסית למשמעותם התרבותית, והם יכולים לשמש כלי לשימור מיטבי של אתרים אלה ולמתן ביטוי פיזי לסיפורים ולנרטיבים מופשטים.

רקע היסטורי

תל יבנה ממוקם בחלקה הדרומי-מזרחי של העיר יבנה המודרנית (איור 1) ובלב אזור עירוני גדול המיועד לפיתוח עתידי נרחב. בשל כך התבקשנו לפתח תפיסת תכנון ראשונית לתל יבנה ולסביבתו, שתשתלב בתכניות פיתוח ובהן בין היתר: הקמת שכונת מגורים מצפון לתל ובמורדותיו, פיתוח תחנת הרכבת ושכונות מגורים חדשות מדרום לתל ומזרח לו, הקמה של אמפיפארק עירוני במורד הדרומי-מערבי של התל ופיתוחו ועוד.

האתר משתרע על פני שטח של כ־80 דונם. בשל מיקומו הסמוך לדרך הים ששימשה ציר מסחר חשוב בין מצרים לסוריה ומסופוטמיה, התקיים במקום יישוב מתקופת הברונזה התיכונה II ונמשך בתקופות הברונזה המאוחרת, הברזל I והברזל II. היישוב במקום נזכר במקרא בשם "יבנאל" והוא שכן בגבול נחלת שבט יהודה¹. בתקופה ההלניסטית שגשג היישוב ביבנה. עדויות לכך קיימות בעיקר במקורות היסטוריים² ופחות בממצא הפיזי. בתקופה זו הפכה העיר לפוליס בשם "ימניה".

לאחר חורבן ירושלים בידי הרומאים הייתה יבנה, כשבעים שנה, מקום מושב הסנהדרין בנשיאות רבן יוחנן בן זכאי וממשיכו רבן גמליאל. בתקופה קצרה זו יבנה הייתה המקום החשוב ביותר ליהודים ומעמדה הרם היה משני בחשיבותו רק לירושלים (החרבה).



איור 2 | יבנה בסוף המאה ה־19 מסגד הכפר הבנוי אבן ברקע בקתות קש ובוץ.
מקור: ארכיון רשות העתיקות, צילום: לא ידוע, שנה: לא ידוע

סיפורים מרכזיים

התל, שטרם נחפר באופן יסודי, הוא היום גבעת חורבות וצמחיית בר בולטת בלב העיר המודרנית. יש ממנו תצפית על כל אזור השפלה הדרומית, חופי פלשת והרי יהודה. ערכו התרבותי וההיסטורי אינו נוכח פיזית באתר.

כדילהכיר את חשיבות המקום צריך להתוודע לנרטיבים התרבותיים השונים שלו. לשם כך בררנו מתוך המחקר ההיסטורי על תולדות האתר שלושה סיפורים מרכזיים עבור שלוש התרבויות והדתות היהודית, הנוצרית והמוסלמית. על אף שסיפורים אלה חקוקים ושמורים בזיכרון התרבותי־ספרותי של המקום, אין להם עדויות פיזיות במקום.

יבנה התלמודית. לאחר חורבן ירושלים בשנת 70 לסה"נ, הייתה יבנה כשבעים שנה למרכז היהודי הרוחני החשוב ביותר. ההנהגה היהודית, בראשות רבן יוחנן בן זכאי, התיישבה במקום והחלה בפעולות השיקום הפיזי והרוחני של העם לאחר החורבן. רבן יוחנן בן זכאי הקים במקום בית מדרש־ישיבה בשם "כרם דיבנה", ובו

בתקופה הביזנטית הגיעה יבנה לשיא גודלה ולאחר כיבושה בתקופה האסלאמית הקדומה היא הלכה והצטמצמה.

בתקופה הצלבנית נקראה העיר **איבלין**, ונבנו בה מבצר וכנסייה מרשימים. הממלוכים הסבו כנסייה צלבנית זו למסגד גדול ושם המקום השתרש **כיבנא**. המינארט של המסגד שרד עד ימינו³. נוסף למינארט נבנו בתקופה הממלוכית גשר רחב מעל נחל שורק הסמוך לתל וכן מאוזוליאום לציון קברו של אבו־הוריירה⁴, המשמש כיום ציון מקום קבורתו של רבן גמליאל דיבנה.

במהלך התקופה העות'מאנית ירד המקום מגדולתו. תיעוד מסוף המאה ה־19 מראה כפר בנוי בקתות בוץ וקש על־גבי התל ובמרכזו מבנה האבן של המסגד (איור 2). בשלהי תקופה זו ובתקופת המנדט הבריטי הפך הכפר **יבנא** לעיירה, בעיקר בשל קרבתו למסילת הרכבת שבין עזה ללוד וליפו. ב־1948 ננטשה עיירה זו במהלך מלחמת העצמאות. יבנה המודרנית הוקמה ממערב לתל ומצפון לו בשטח חולי שלא היה מעובד או מיושב קודם לכן.

איבלין קיבלה את שמה ממקום מוצאה־יבנה, שבה נבנו מבצר וכנסייה. משפחת האצולה ביססה מעמד משפיע בממלכה הצלבנית בכלל ובמשפחת המלוכה בפרט ונכסיה התרחבו והשתרעו מיבנה במערב עד לבקעת הירדן במזרח.⁸

יבנא הממלוכית־עות'מאנית. סיפורה של יבנא הממלוכית החל לאחר כיבוש הארץ מידי הצלבנים. חותמם של הממלוכים נותר ביבנה בדמות 3 מונומנטים מרשימים: מינארט מאסיבי וגבוה שנבנה צמוד לכנסייה הצלבנית כאשר זו הוסבה למסגד במרכזו של ראש התל (איור 3), גשר רחב מעל נחל שורק ומבנה קבר (מאוזוליאום מרשים לציון קברו של אבו־הוריירה (איור 4). רוב בתי העיירה ומבנה המסגד

עוצבו מחדש דפוסי החיים היהודיים המתבססים על תפילות ולימוד תורה במקום הקרבת קורבנות ופולחן המקדש שחרב. מהפך זה שהחלו אותו רבן יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל דיבנה, הביא ליצירה היהודית הרוחנית הגדולה של המשנה והתלמוד (העלאת ה"תורה שבעל פה" על הכתב) ולהנצחת יבנה ובית מדרשה כמודל ללמדנות ולסדרי ישיבות בעולם היהודי. "חכמי יבנה" היו במשך דורות שם נרדף לאינטלקטואליות יהודית, מודל לחיקוי ושאיפה להמשכות.⁵

איבלין הצלבנית. לאחר קרב קרני חיטין בשנת 1187, שבו הובס הצבא הצלבני, נפלו ערי הארץ בקלות יחסית לידי של השליט האיובי צאלח א־דין. העיר ירושלים עמדה במצור קצר (21 ימים) אך אינטנסיבי



איור 4 | מאוזוליאום לציון קבר אבו־הוריירה ורבן גמליאל ממערב לתל יבנה | צילום: לא ידוע, 2014

פוצצו בשנת 1953 וכל שנותר מהם אלה גלי אבנים והמינארט בראש התל. יבנא נחקקה בזיכרון תושביה ובצאצאיהם, המשמרים את זכרה עד היום.

האתגר התכנוני

מטרת התכנון הייתה לפתח את התל למוקד של ביקור ופעילות ולשלב במערך השטחים הפתוחים בעיר ובסביבתה, בין פארק נחל שורק ממזרח לפארק הסנהדרין ממערב ולשטחים פתוחים עירוניים נוספים. החזון התכנוני של השימור והפיתוח בתל ובסביבתו הוא חיזוק הזיקה בין התושבים והמבקרים לבין ערכי המקום. זאת באמצעות שילוב של פעילויות פנאי,



איור 3 | המינארט הממלוכי בראש התל לאחר שימורו ב־2010
צילום: אדר' יהונתן צחור, 2014

ואלים מאד, עד שנכנעה בהסכם שבו הורשו הצלבנים לפדות עצמם ולסגת לעכו ללא פגע. בראש המגינים הצלבנים עמד אחד האבירים הבולטים בממלכה הצלבנית באותה התקופה ושמו באליאן מאיבלין (היא יבנה). הצלחתו לשאת ולתת עם הכובש על תנאי הכניעה⁶ וסיפורו המרתק, השזור בסיפור ממלכת ירושלים הצלבנית, מסופר בסרט ההוליוודי 'ממלכת גן עדן' שהופק בשנת 2005.⁷ משפחת האבירים של

ומצויות בשימוש כיום. בתל השתמרו גם שרידים של טכנולוגיות בנייה והשקיה היסטוריות. ערכיו הסביבתיים והנופיים לא נעלמו מעינינו. לתל חשיבות אסטרטגית המתבטאת בתצפית מרשימה ממנו לאזור יהודה ולחוף פלשת. נוסף לתצפית על מקומות שבהם נערכו קרבות במלחמת העולם הראשונה.¹⁰ סמיכותו של התל לנחל שורק ולאתריו מקשרת אותו לרצף גאוגרפי־נושאי מיוחד ומדגישה את ההקשר הסביבתי האקולוגי שלו. לתל נוכחות מרשימה ובשל בולטותו הטופוגרפית הוא נצפה כמעט מכל מרחבי העיר. איכותו האקולוגית של התל היא בצמחייה ובפריחות העונתיות שיש בו המעניקות למקום גם ערכי טבע. בראש התל ובסביבתו הקרובה מספר מבנים בעלי פוטנציאל לשימוש מידי, ללא צורך בבנייה חדשה על גבי התל.

עקרונות התכנון בתל

עקרונות התכנון נקבעו כדי לחזק את ערכי המקום המרכזיים¹¹, באופן שיביא לידי ביטוי את ההיסטוריה שלו. לכל סיפור משלושת הסיפורים שבחרנו להדגיש הוגדר מוקד בתל שבו הוא יסופר. הסיפורים מוקמו ברצף על־פי סדר כרונולוגי, לאורך הדרך הראשית העולה מצפון, עוברת בראש התל ויורדת דרומה. כך הפכה דרך זו לציר זמן (איור 5).

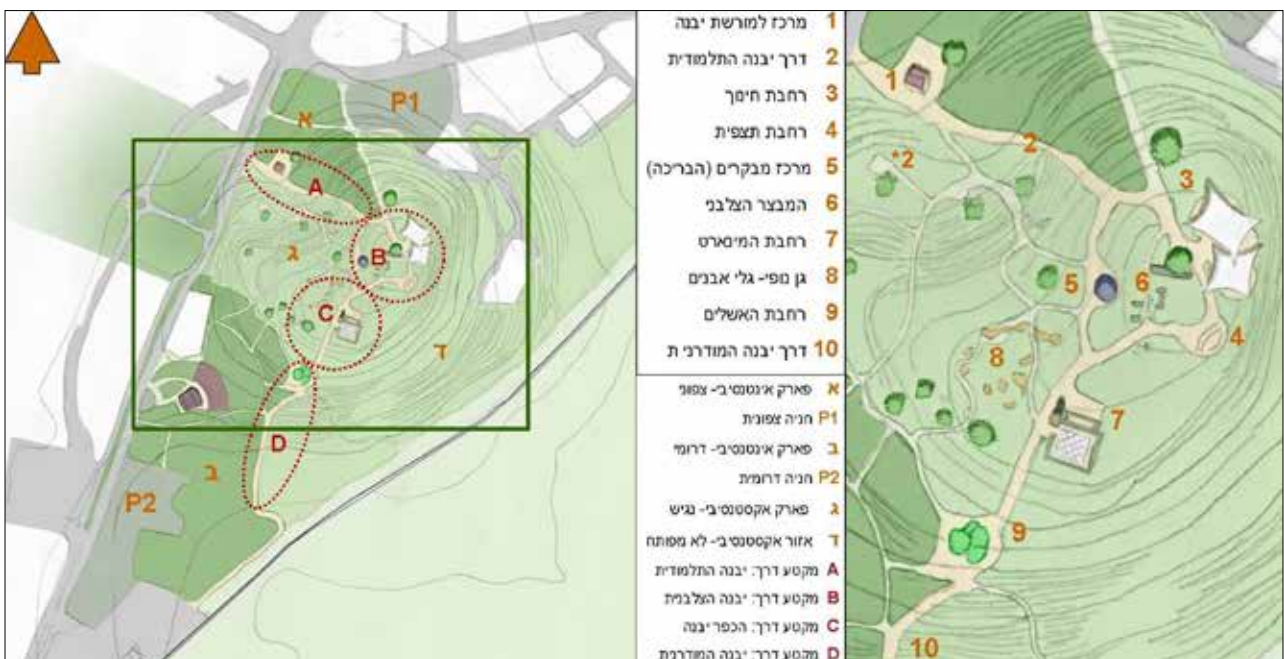
נופש, ספורט ותרבות ושימור אתרי התל ופיתוחם כמוקדי פעילות, תצוגה והדרכה.¹²

האתגר התכנוני הגדול שעמד בפנינו היה לתת ביטוי מוחשי באתר לסיפורים הרב־גוניים ורב תרבותיים העשירים שלמדנו על אף מצבו הפיזי הדליל. נוסף לאתגר מהותי זה הוטל עלינו לאזן בין לחצי הפיתוח של העיר המודרנית לבין הצורך לבטא את רוח המקום.

ערכי המקום

ערכיו ההיסטוריים והארכיאולוגיים של התל כוללים את עובדת היותו מיושב ברצף אלפי שנים, ובהן תקופות זוהר בולטות המקנות למקום את חשיבותו התרבותית. ערך נוסף הוא הפוטנציאל המחקרי המצוי בתל, שחפירתו הארכיאולוגית טרם מוצתה.

לתל יבנה ערכים אדריכליים ואורבניים. היות התל שטח פתוח בסביבה אורבנית מבליטה את נוכחותו כ"ריאה ירוקה" בעיר בת ימינו. בתל ובסביבתו נותר מספר מצומצם של שרידי מבנים עתיקים והיסטוריים מרשימים: מונומנטים ממלוכיים, מבנים ואלמנטים מנדטוריים ועוד. מיקומו של התל בצומת דרכים ארצי חשוב וסמיכותו למסילת הברזל מדגישים את חשיבותו במרחב הכולל. נוסף לכך, מצאנו כי שלד המרקם האורבני של הכפר השתמר במספר היבטים־בפרצלציה ובחלוקת השטח אז והיום, בצירי תנועה־רחובות, כיכרות, דרכים בשולי התל הניכרות



איור 5 | תכנית פיתוח מוצעת לתל יבנה | תכנון: אדר' יהונתן צחור, 2014

עות'מאנית ואילו המקטע הרביעי - מקטע D פונה מסיפורי העבר להווה ולעתיד של יבנה החדשה. מקטע־דרך A ואזור "יבנה התלמודית": (איור 6) תחילתו של קטע הדרך הראשון בכניסה הצפונית הראשית לתל, והוא נמשך ומגיע עד לראש התל מצפון.



איור 6 | מקטע יבנה התלמודית | תכנון: אדר' יהונתן צחור, 2014

בקטע דרך זו שזורים ארבעה מוקדים. האמצעים המגוונים שבהם השתמשנו להציג את נושא מקטע דרך זו - יבנה התלמודית, באים לידי ביטוי בטיפול השונה בכל אחד ממוקדי הדרך במקטע זה. לנושא התלמודי משויך גם האזור שמדרום לדרך ראשית זו. כך למשל הצריף, הממוקם בכניסה הצפונית ובמורד התל, יועד, כמוקד הביקור הראשון בתל, לשמש מרכז תירות ושלוחת מכון מחקר ולימוד תלמודי. המרכז בכניסה לתל יספק שירותי מזון, מזכרות ועוד למבקרים בתל. שלוחת מרכז המחקר התלמודי תאפשר חקר של המקורות התלמודיים השונים ולימוד פעיל על־ידי הפעלת מרכז למידה פתוח לציבור.

אמצעי נוסף במקטע זה הוא הפיכתו של קטע דרך זו לציר זמן כפול - תלמודי ותקופתי: הדרך העולה לראש התל תעוצב כ"ציר זמן" הממחיש את היצירה היהודית בתקופה התלמודית, ומציג את האירועים ההיסטוריים שהתרחשו בו בזמן במהלך תקופה זו (הרומית והביזנטית). ציר הזמן יעוצב ע"י שוליו: מחד גיסא תוצג יבנה על חשיבותה ודמויותיה בעולם המשנה והתלמוד (רבן יוחנן בן זכאי, רבן גמליאל, "תקנות

עיקרון נוסף הוא שהתכנון יתחשב ברקמה האורבנית של הכפר שחרב, וכי התל יתחבר לסביבתו בתוואי הדרכים ההיסטוריות שלמרגלותיו. למוקד מרכזי נבחרה רחבת המינארט (בשטח המסגד) שבראש התל. במוקד זו יובאו לידי ביטוי כלל ערכי המקום השונים, המשולבים זה בזה.

עקרונות תכנון נוספים קובעים את אופי הכניסות הראשיות לתל, המנתבות את התנועה העירונית מהשכונות הקיימות מצפון וממערב לתל והעתידות לקום מדרום לתל וממזרח לו, ובעיקר את היררכיית הצירים, הדרכים והשבילים. אלו כוללים דרך ראשית, החוצה את התל בקו הרכס ומחברת בין המוקדים השונים. דרך זו תוגש ברוחב ובשיפוע מתאימים לכול. כן נקבעו כללי תכנון לדרכי המשנה, המחברות את מוקדי התל לשטחים בפיתוח אינטנסיבי המאפשרות תנועה משנית ברחבי התל־שטח, שהייה ומנוחה בין מוקדי התל.

העקרונות שנקבעו לתכנון התל מייעדים את שימושי הקרקע בתל לשטח ציבורי פתוח, ואינם מאפשרים בנייה בתחום התל. עקרונות אלה מחלקים את תחום התל בין ראשו ומרכזו לבין שוליו ומורדותיו הצפוניים והדרומיים לעומת המזרחיים והמערביים. בכל אזור הוגדרה רמת ההתערבות והפיתוח: מורדות התל לכיוון צפון ולכיוון דרום אופיינו בפיתוח אינטנסיבי ויועדו לשמש פארקים עירוניים הכוללים שימושי נופש, ספורט, תרבות ופנאי, בעוד שמרכזו של התל ומורדותיו המערביים, הפונים לעיר המודרנית, אופיינו בפיתוח אקסטנסיבי הממשיך את השטח הציבורי הפתוח העירוני שממערב לתל. המורדות המזרחיים של התל יועדו להישאר "ריאה ירוקה", שטח טבעי ללא פיתוח.

רצף סיפורים על ציר זמן

הפיכתה של הדרך הראשית העוברת בראש התל לציר זמן, הכולל לאורכו את סיפורה של יבנה לתקופותיה וסיפורה המרכזיים, נעשתה כאמור באמצעות חלוקת הדרך לארבעה מקטעים נושאים אשר סומנו D-A. כל מקטע עוסק בסיפור תקופה מרכזית של האתר: מקטע A עוסק ביבנה התלמודית, מקטע B עוסק באיבלין הצלבנית, מקטע C עוסק ביבנא הממלוכית



איור 7 | ציר זמן תלמודי בעלייה לראש התל | איור: אדר' יהונתן צחור, 2014

הצלבנית שהפכה למסגד. רחבת התצפית תשמש מוקד התכנסות לאחר העלייה לראש התל (מצפון). מנקודה זו יש תצפית לצפון, שמתאימה לציון סיפורה של ממלכת הצלבנים וחשיבותה של איבלין. רחבה זו ממוקמת סמוך לקטע קיר צפוני של המבצר, שהוא השריד הפיזי היחיד מתקופה זו בתל, ותאפשר גישה אליו והסבר עליו. רחבה גדולה זו תשמש קבוצות

יבנה", "כרם דיבנה" וחכמי יבנה) ומאידך גיסא יוצגו מאורעות התקופה שהתרחשו בו בזמן בעולם הרומי-ביזנטי והבבלי. (איור 7)

שני מוקדים נוספים במקטע "יבנה תלמודית" משותפים גם למקטע הדרך הבא של "איבלין הצלבנית", והם: תצפית מוצלת ומרכז מולטימדיה חדשני. במוקדים אלה יעסקו בנושאים המופשטים



איור 8 | רחבת תצפית מערבה | איור: אדר' יהונתן צחור, 2014

וכיתות לימוד כמקום התכנסות ולימוד בראש התל. רחבת תצפית נוספת הפונה למערב (איור 8), תשמש לסיפור הקרבות ההיסטוריים שהתרחשו למרגלות התל בתקופה הצלבנית ולתיאור תפקידה של איבלין בגבול הממלכה הדרומי, נוכח החיכוך והקרבות עם הפאטימים שישבו באשקלון. במקטע זה, המספר את סיפור איבלין הצלבנית, קיים

יותר של תקופה זו, ובהם התחלתה המחודשת של היהדות, נוכח תצפית על יבנה המתחדשת וכן המחשת חשיבותה של יבנה האינטלקטואלית כ"אוקספורד" עברית.

מקטע דרך B ואזור "איבלין הצלבנית": מקטע זה של הדרך מתחיל ברחבות תצפית בחלקו הצפוני של ראש התל, ונמשך עד למינארט - מיקום הכנסייה

של הכפר. (איור 11)

מקטע דרך D ואזור "יבנה המודרנית": מקטע הדרך האחרון נמשך מהמינארט עד ליציאה הדרומית למרגלות התל. כאמור לעיל, נושא מקטע רביעי זה הוא התחדשותה של יבנה ובנייתה של עיר מודרנית.



איור 10 | רחבת המסגד והמינארט כמוקד מרכזי בראש התל
איור: אדר' יהונתן צחור, 2014

מבנה בטון עגול, ששימש בריכת מים, אותו ייעדנו (לאחר שיפוצו והסבתו) לתפקד כמרכז מולטימדיה (איור 9), המנצל את מיקומו ואופיו העגול והאטום להקרנת סרטים שונים העוסקים בתל ובתכניו ולהקרנת הסרט "ממלכת גן עדן" העוסק בסיפור איבלין והאביר



איור 9 | מרכז מולטימדיה חדשני במבנה בריכת הבטון העגולה
איור: אדר' יהונתן צחור, 2014



איור 11 | גן נושאי בין גלי האבנים בראש התל.
איור: אדר' יהונתן צחור, 2014

במקטע זה מוקד הצללה טבעית - רחבת עצי האשל הגדולים בדרום התל. התכנית מציעה, כי מקום זה ישמש גן משחק, בתווך שבין אזור הפיתוח האינטנסיבי הדרומי, הנבנה כאמפי־פארק עירוני, למרכז התל.

באליאן. המוקד העיקרי של מקטע זה הוא המבצר הצלבני. מתחם המבצר טרם נחפר ונחקר כראוי, ונותרו בו שרידים מועטים הגלויים לעין. מוקד זה יהפוך למרכז החפירה והמחקר הארכיאולוגי העתידי בתל. זו תתבצע בשיתוף הקהילה והתושבים כחפירה ארכיאולוגית חינוכית־קהילתית. מוקד נוסף, המשותף גם למקטע הדרך הבא, הוא רחבת הכנסייה הצלבנית שתשמש רחבת הסבר ושהייה למבקרים בתל.

מקטע דרך C ואזור "יבנה הממלוכית־עות'מאנית": המקטע השלישי כולל את מרכז התל, בין רחבת המינארט לגלי האבנים ממערב לו. במרכזו מצוי המינארט, הרכיב הבולט ביותר בתל. מקום זה יהפוך למוקד מרכזי, המאגד את כל ערכי התל המגוונים. במוקד זה תמוקם רחבה מוצלת במתאר מבנה המסגד ההרוס ותתאפשר גישה לתצפית וביקור במינארט. (איור 10)

אלמנט נוסף הבולט בראש התל הוא גלי האבנים, שרידי בתי העיירה שנהרסו הם כיום רכיב נופי בולט במרכז התל. אזור זה יפותח כגן נופי שיכלול שבילים סביב גלי אבנים אלה וחיבורם בשבילי משנה למוקדי התל, תוך שימור זיכרון המבנים ושימוש בשלד הרחובות המקורי

הלכתית לכאורה, בדיני טומאה וטהרה, מתפתחת לדיון ולעימות אמוצינולי ועקרוני בין החכמים והיא מוכרעת בנידויו של רבי אליעזר בן הורקנוס, מבכירי תלמידי של רבן יוחנן בן זכאי, שסירב לקבל את הכרעת הרוב. חשיבותו של הסיפור היא ברבדים השונים שהוא

כן ייעדנו את המשך הדרך דרומה להמחשת נושא המים בתקופה המודרנית ואת שלל טכניקות השאיבה המגוונות (בורות, בארות, תעלות השקיה, בתי באר ובתי משאבה מנדטוריים) שנמצאו בתל. באמצעות נושא זה תוצג התפתחות העיר המודרנית מתקופת המנדט עד ימינו.

המחשת הסיפור התלמודי

הסיפור המופשט של יבנה התלמודית, על אף היותו גורם מרכזי ומכריע ברצון לפיתוח התל ושימורו, היה גם הקשה ביותר להמחשה באופן פיזי באתר. התלבטנו כיצד נוכל לתת ביטוי לערכים כמו אינטלקטואליות, למדנות ורוחניות מתחדשת בעלת מסורת עבר שמורה היטב, איך להעביר את מסר המקום ורוח המקום. לשם כך נדרשנו לזקק עוד יותר את הסיפור התלמודי של יבנה כדי לקבל סכמה רעיונית ברורה ופשוטה.

הגענו לסכמה זו כאשר הבנו לעומק את מהותו של מושג ה"תלמוד" - שיטת לימוד עתיקה וייחודית המתבססת על מושג ה"מחלוקת" כאמצעי הלימוד והחידוד המוביל. דרך המשא והמתן האינטלקטואלי ("שקלא וטריא") היא הבאת "סוגיה": הצגת דילמה ופריסת דעות ודרכים לפתרונה. משהגענו לתובנה זו קל היה לנו לתרגם אותה לסכמה פיזית: ההולך בדרך חייו נתקל תדיר בצומתי החלטה, ועליו להכריע האם פניו לכאן או לשם, משבחר האדם את בחירתו והלך לדרכו, ימשיך עד שייתקל בצומת ההכרעה הבא וכך הלאה.

על פי סכמה זו יצרנו מערכת שבילים ובה התפצלויות ומפגשים רבים. בכל מפגש ופרשת דרכים הנחנו סוגיה תלמודית מימי יבנה, על שילוט המחשה בעיצוב מותאם. הסוגיות שנבחרו ממחישות לא רק את אופן הלימוד והבחירה בדרך זו או אחרת, אלא גם מדגישות ומציגות דילמות עקרוניות העולות מהדיון התלמודי. הרעיון שהתגבש היה להשתמש בדילמות העתיקות הרלוונטיות גם לימינו אלה בסוגיות העוסקות בנושאי לאום וחברה, יחסי מיעוט ורוב, גלות וגאולה וכד' ולהציף אותן. (איור 12)

דוגמה מובהקת לסוגיה תלמודית לדיון באחד מצומתי השבילים במערכת שיצרנו, הוא "מעשה תנורו של עכנאי", המתרחש ביבנה התלמודית ומופיע בתלמוד (בבא מציעא נט ע"ב). סיפור זה מספר כיצד מחלוקת



- ① יציאת רבן יוחנן בן זכאי מ-ים בעיצומו של המרד הגדול (כתובות ס)
- ② מחלוקת רבן יוחנן והצדוקים: כתיב הקודש ביהדות (משנה י"ד ד)
- ③ מחלוקת רבן יוחנן והצדוקים: מסגרת פסיקה אחידה לכל זרמי היהדות (בבא בתרא קטו)
- ④ מפגש רבן יוחנן ואספסינוס ובחירתו ביבנה (גיטין נו)
- ⑤ רבן יוחנן כממשיך בית הלל (מכילתא דר' ישמעאל יתרו)
- ⑥ תקנות רבן יוחנן לאחר החורבן: המקדש והמדינה (משנה ר"ה ד)
- ⑦ מחלוקת התקנה התשיעית (ראש השנה לא)
- ⑧ פולמוס קידוש החודש: רבן גמליאל-ר' עקיבא ור' יהושע (משנה ר"ה ב)
- ⑨ תנורו של עכנאי מחלוקת ר' יהושע ור' אליעזר בן הורקנוס (בבא מציעא נט)
- ⑩ מחלוקת הגדה של פסח וקורבן פסח (רבן גמליאל וחכמים)
- ⑪ הדחת רבן גמליאל מהנשיאות (משנה ברכות ד)

איור 12 | מערכת השבילים התלמודיים | תכנון: אדר' יהונתן צחור, 2014

מכיל. הסוגיה התלמודית עוסקת ביחס העדין בין רוב ומיעוט, בצדק ובחסד ובסמכות הפסיקה והחקיקה. הכרעת הסיפור, כקביעת חז"ל בדבר הכרעת רוב קובעת, הגוברת אף על הוכחות שמימיות, תומצתה בביטוי "לא בשמים היא".

קביעה זו הכריעה סופית מחלוקת היסטורית בין בית הלל לבית שמאי בדבר הסמכות לקבוע את ההלכה על פי רוב מחכמי הסנהדרין, כפי שנקטו בית הלל (ולא ע"פ דעת גדולי הדור כדעת בית שמאי). כישלון המרד הגדול שניהלו בעיקר בידי קנאים מבית שמאי, והצלחתם של הפרושים כרבן יוחנן בן זכאי מממשיכי בית הלל, להקים מחדש את הסנהדרין בעיר יבנה לאחר החורבן ולהרכיב רוב מוצק של חכמי הסנהדרין, קבעה את אופיה של ההלכה לדורות.

סיכום

פעיל ומרכז למידה מתפקד הפתוחים לציבור. התכנון הראשוני לתל יבנה מאפשר לאתר להיות בעל אופי מגוון ושימושים רבים: הפארק מרובה האזורים אינו רק אתר יומימי לגרים בעיר, הוא יתפקד גם כאתר חינוכי לימודי. מורכבות התכנון בתל הובילה ליצירת שלבים בפיתוח, בהתאם לתקציב, לצרכים המיידים והאפשריים ובהתאם לממצאי החפירה הארכיאולוגית העתידית בתחום המבצר הצלבני. מיקומו של האתר בלב העיר הוא גורם מדרבן למעורבות הקהילה והתושבים - תלמידים כבוגרים יחדיו - להיות שותפים בעיצוב, בפיתוח ובחשיפת המקום. המסקנה העיקרית והמפתיעה שהגענו אליה בתהליך זה מעלה, כי הצגתו של אתר ארכיאולוגי אינה מחייבת את חפירתו וממצא פיזי ש"יוכיח" את סיפורו של המקום. הצגת רוח המקום ושחזור אינם תלויים דווקא במצבו הפיזי של המקום, אלא בסיפור שהוא מכיל ודרך החוויות שניתן להעניק למבקרים באתר באמצעות יצירת חוויה מלמדת.

הקושי התכנוני הגדול שעמד בפנינו כיצד להביע באופן פיזי את ערכי המקום וסיפוריו הגדולים, שאינם מגובים בממצאים נראים לעין נפתר באמצעות זיקוק הסיפור לסכמה גרפית עקרונית. סכמה זו תורגמה לתכנון פיזי. במקרה תל יבנה, הסיפור התלמודי, על אודות ידע ואינטלקטואליות המושגים בשיטת לימוד ייחודית ("תלמוד"), הפך למושגים ברורים ומוכחנים (סוגיה, מחלוקת, משא ומתן, דרך-חיים) אשר קיבלו ביטויים בתל בצורת צומתי החלטות.

את הדילמה, כיצד ניתן לחבר ולתווך בין המבקר המודרני בהווה לסיפורי העבר, פתרנו במגוון דרכים וטכניקות: באמצעות העברת סוגיות מפתח באופן מוחשי, באמצעות "חיבור דרך הרגליים" דוגמת מערכת "שבילים תלמודיים" או הקמת גן נושאי סביב גלי האבנים, בהנגשת תכנים במרכז מולטימדיה והמחשה מודרני; ביצירת מרחבים להדרכות חופשיות ברחבות פעילות מוצלות ובתצפיות; ובהצעה להקים מכון חקר

הערות

- 1 ספר יהושע טו.
- 2 מקבים א' ד, טו. מקבים א' י, סט-פט. מקבים ב' יב, ח-ט.
- 3 המינארט הממלוכי עבר שימור בשנת 2010. תכנון: אדר' דניאל אבוחצירה, ביצוע: צגאי אסמאין וצוות ממינהל השימור ברשות העתיקות.
- 4 על פי המסופר בקוראן ובמסורת האיסלאם אבו-הוריירה היה חברו הקרוב של הנביא מוחמד.
- 5 בן גוריון השווה את יבנה לאוקספורד של תקופתה. בשנת 1932 הקים יהושע בורנשטיין הוצאת ספרי לימוד בשם "יבנה".
- 6 האביר מאליאן מאיבלין השתתף בקרב קרני חטיין, והיה מהבודדים שהצליחו להימלט ולהציל עצמם בקרב זה. הגעתו לירושלים הייתה במקרה בעת שחיפש את בני משפחתו.
- 7 הסרט מתאר נאמנה את המהלכים ההיסטוריים ואת הדמויות המרכזיות בתקופה זו.
- 8 משפחת איבלין שלטה בין היתר בסניוריות של רמלה, לוד ושכם.
- 9 תל יבנה - תכנון ראשוני לאתר וסביבתו, מינהל השימור רשות העתיקות, עמ' 76.
- 10 קרב עיון קרה למרגלות תל יבנה ומצפון-מזרח לו.
- 11 תל יבנה - תכנון ראשוני לאתר וסביבתו, מינהל השימור רשות העתיקות, עמ' 77-79.

רשימת מקורות

- טקסל א' 2004. **יבנה - היסטוריה וארכיאולוגיה**. בתוך מ. פישר עורך. יבנה, יבנה ים וסביבתו, מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה. תל-אביב. עמ' 63 - 91.
- משיח א', צחור, י' 2013. **תל יבנה - תכנון ראשוני לאתר וסביבתו, מינהל שימור רשות העתיקות** (דוח תכנון).
- ספרן י' 2008. **יבנה ברוק - סיפורה של עיר**. יבנה.
- פלדשטיין, א'. שמואלי, א' 2011. **תל יבנה - דוח סופי**. חדשות ארכיאולוגיות, **חפירות וסקרים בישראל 123: 91-95**.
- קפלן י' 1957. **סקר ארכיאולוגי של אזור יבנה**. ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כא: 91 - 95.
- מידע גרפי והיסטורי**
- אדר' דניאל אבוחצירה - ארכיון תמונות, תכניות ומסמכים.
- אדר' לבנה שואף - ארכיון תמונות, תכניות ומסמכים.
- ארכיון רשות העתיקות, צילומים מתקופת המנדט הבריטי 1920-1948.

מיכל בראור

ציורי פרסקאות מ"בית איתמר" בקיבוץ אפיקים - שכבות של תקופה

מילות מפתח | פרסקו, בית איתמר, קיבוץ אפיקים, שימור

של שונברג - האחד ב"בית צילה" שבמעלה החמישה והשני, שצויר ב־1955, ב"בית ארדשטיין" שבחיפה. תעלומת היוצר של הציורים מציפה דילמות סגנוניות ופוליטיות המשקפות תקופה. היא מאפשרת לטעון,



איור 1 | ציוריו של שלדון שונברג, שני ציורים בבית איתמר בקיבוץ אפיקים | צילום: מיכל בראור

כפי שהיטיב לנסח זאת יואל קאס, כי הציורים הם תוצר של תקופה ולא של אינדיבידואל, תערובת של סבא, שונברג ורוט שציירו כולם יחד. שני ציורים מונומנטליים של שונברג מצויים על הקיר המערבי של המבנה משני צדי הבמה. משמאל לבמה מצויר איתמר גולני. הנחיית הוועדה, שמונתה לשם כך מטעם הקיבוץ, הייתה שפניו של גולני יהיו לקוחים מתצלום בעוד ש"גופו של איתמר יהיה חסון ושזוף, הוא ילבש גופייה נטולת שרוולים ומכנסיים קצרים, יעמוד בשדה ויאחז חרמש". מימין לבמה מצויר יוגב מצרי "שלבש רק חצאית וגהר לקצור שיבולים במגל" (ענברי 2009: 168). שני הציורים המרשימים מתנשאים לגובה 5 מטרים. ציורו של גולני מזכיר במידה רבה כרזות בולשביקיות.

כחוקרי עבר, אין לנו אלא לבלוש אחריו בתקווה שיוביל אותנו לגילוי מחדש של מחוזות ישנים. יש מקרים, וכזה הוא סיפורם של ציורי הקיר ב"בית איתמר", אולם הספורט של קיבוץ אפיקים, שבהם זיכרון אחד פותח צוהר לאחר ומרתק ממנו. 'יצאנו לחפש אתונות ומצאנו מלוכה', כך נדמה היה לנו בסוף יום העבודה בעודנו נוהגים חזרה לתל אביב מותשים מיום של חשיפת קירות. הייתה זו ראשיתו של מחקר על אודות ציורי הקיר, על תעלומה שפתרונה עדיין לוט בערפל. בחודש פברואר 2014, חשפנו - מתעדים ומשמרים מסטודיו "תכלת" - ב"בית איתמר" סדרה של ששה ציורי קיר נסתרים המתארים סצנות מחיי הקיבוץ. ממדיו של כל ציור כשלושה מטרים על מטר אחד, והם מצוירים בסגנון אחד: קו שחור התוחם משטחי צבע. חשיפת הציורים, שאיש מבני הקיבוץ לא זכר ולא ידע מי צייר אותם, העלתה בפנינו שאלות בנוגע לזהות הציורים ולסיבה שבגינה הם נמחקו. סברה ראשונה שעלתה הייתה, כי האמן שצייר אותם הוא ליאו רוט, צייר וחבר הקיבוץ, שסגנונו מתאים לציורים. אם סברה זו נכונה, יש להניח כי הציורים נמחקו בהסכמתו, שכן למרות הצהרותיו על פגיעה בציוריו בקיבוץ, הוא לא קבל על מחיקת הללו. סברה אחרת, של אלו הטוענים כי רוט מעולם לא צייר ב"בית איתמר", היא שהצייר שלום סבא, ששהה בקיבוץ מספר שנים, צייר אותם. אולם יש מומחים שפוסלים גם סברה זו.

יונתן פורת, חבר קיבוץ אפיקים, סיפר לנו כי ב"בית איתמר" התנסו בציורי קיר כמה מתלמידיו של שלדון (שה) שונברג (Sheldon Schoenberg, 2012-1926), מומחה אמריקאי לציורי פרסקו. שונברג הוזמן בתחילת שנות ה־50 למאה העשרים לצייר ב"בית איתמר", את דיוקנו של איתמר גולני שנהרג בתאונת צניחה במלחמת 1948, על שמו קרוי הבית (איור 1). פרט לציורים באפיקים, בארץ שני פרסקאות נוספים

וקווים החלו לבצבץ מבעד לצבע הלבן, אט אט חשפנו את הסצנות המצוירות שהתגלו לבסוף במלוא הדרן. ילדי הקיבוץ, אשר הגיעו להתעמל באולם הספורט מצאו את פעולת החשיפה מרתקת ונרתמו לעזרתנו (איורים 2, 3). כך גילינו, תחת ארבע שכבות של צבע, סדרה של שישה ציורים מסוג סקו (Fresco-secco), טכניקה שבה נוסף על הפיגמנט והטיח מעורבב חומר מאגד, כגון ביצה. הציורים ממוקמים בגובה ארבעה מטרים, משני צדדיו של כל חלון. הם צוירו על שכבת הצבע הראשונה של הבית, כך שגם הם מתוארכים לתחילת שנות ה־50. שני ציורים נוספים נהרסו, ככל הנראה, בשיפוץ האחרון שנערך ב־2013, כשהותקנה דלת גדולה במרכז הקיר (איור 4). ברור, כי הציורים שחשפנו לא היו הסקיצות שבאנו לחפש. הציורים כולם צוירו בסגנון אחיד, קו שחור (קונטור) על גבי כתמי צבע בסיס (צהוב, כחול ואדום),



איור 2 | חשיפת הציורים בבית איתמר, 2014
צילום: מיכל בראור



איור 4 | הקיר שעליו ששת הציורים החשופים בבית איתמר
צילום: מיכל בראור, 2014

ומתארים סצנות שונות מחיי הקיבוץ, ובהן - הנגר, החרש, הסוסים והמטפלת בבית הילדים. הנחנו כי צייר אותן אותו אמן. סגנונם שונה מאוד מזה של שונברג, הפרספקטיבות בהם דרמטיות ולמרות היותם פיגורטיביים הם רחוקים מלהיות ריאליסטיים. חשיפתם של הציורים הבלתי צפויים הובילה לתפנית במחקר, שכן לאור הגילוי החדש לא הסקיצות היו במוקד המחקר אלא הציורים שנחשפו. ההתרשמות שעלתה מההתבוננות בציורים הייתה



איור 3 | חשיפת הציורים בבית איתמר, 2014.
צילום: מיכל בראור

מומחיותו של שונברג כצייר פרסקאות הכתה גלים, וציירים צעירים בני הקיבוצים הגיעו כדי לסייע לו במלאכת הציור וללמוד ממנו תוך כדי כך. לטענתנו של יונתן פורת, תלמידיו של שונברג ציירו סקיצות על קירות "בית איתמר". את הסקיצות האלו הגענו לחשוף כאשר אין בידינו עדות למה שאנו עתידים למצוא. יונתן פורת הצביע על הקיר הצפוני של "בית איתמר" כקיר שנערכו עליו הניסיונות. עמדנו מול הקיר הלבן והתחלנו לקלף שכבות של צבע בסכין מנתחים ובפטיש. המלאכה העדינה ארכה זמן רב. כתמי צבע

מתאר את רוט כמי שהיה לו חזון למלא את הארץ באמנות ציבורית בטכניקות אלה. במהלך הסדנה הגיע שונברג לצייר את ציורי הקיר בבית איתמר. רוט שלח את תלמידיו לשמש שוליות לשונברג, כך שבבוקר הם יעזרו לו ובערב יתאמנו על ציורי הפרסקאות שלהם, תחת עיניו של המומחה שונברג.

שיש כאן השפעה מובהקת של האמן פרננד לג'ר (Fernand Léger 1881-1955). לג'ר שאף לייצר פרקטיקה אמנותית מתקדמת ומודעת, שאינה נשענת על הצורות הדידקטיות שאפיינו את הריאליזם הסוציאליסטי. הוא ניסה עד שנותיו האחרונות, למצוא דרך שתגרום לאמנות המודרנית להגיע אל האדם הפשוט ולהשפיע



איור 5 | 5-10. תקריב - הציורים החשופים בבית איתמר | צילום: מיכל בראור, 2014

בשיחות עם הציירים התוודענו לתצלומים של המתלמידים עובדים על הסקיצות שאותן באנו לחפש מלכתחילה (איורים 11-13), אולם אף אחד לא ידע לומר בוודאות מי צייר אותן. בנוגע לשאלת זהות הצייר עלו שתי סברות עיקריות. הראשונה, שמדובר בליאו רוט, הצייר מאפיקים, והשנייה שמדובר בשלום סבא,

עליו. לג'ר פיתח תאוריות הנוגעות לשימוש בצבע באמנות הקיר. הוא האמין כי הצבע הוא מרכיב חיוני בחיים, אשר בשחרורו מהצורה ובחוויה שלו כחלק מהחלל, מאפשר להמונים לרכוש מודעות מרחבית ובכך להשתחרר מדוגמות מחשבתיות.

שתי שאלות עיקריות ניצבו בפנינו בתיעוד שערכנו. הראשונה, מי צייר את הסדרה הזו? (איורים 5-10) והשנייה, מדוע כוסו ציורים אלו בצבע, בעוד אלה של שונברג נותרו על כנם? למרות עזרתה הנדיבה של רות ענברי מנהלת ארכיון אפיקים, הניסיון לחלץ מידע ארכיוני ועדות מצולמת של הציורים שנחשפו לא הוביל לתשובה. בהיעדר מקור אחר, המחקר התמקד בראיונות אישיים עם תלמידיו של שונברג, הציירים עודד ישראלי, יואל קאס ושמעון קפלן. שלושתם תיארו איך הצטרפו לסדנה עם שונברג בהיותם תלמידיו של ליאו רוט (1914 - 2002). לדבריהם, בשנות החמישים אסף רוט חמישה נערים-ציירים לסדנה בת חצי שנה באפיקים, שבה הם למדו רישום לצד טכניקות אחרות כגון פרסקו, ויטרז' ומוזאיקה. עודד ישראלי



איור 11 | עודד ישראלי ושמעון קפלן, 1953. צלם לא ידוע באדיבות ארכיון אפיקים (אוסף עודד ישראלי).



איור 13 | שמעון קפלן, 1953, צלם לא ידוע
באדיבות ארכיון אפיקים (אוסף עווד ישראלי)

גולני, וכף רגלו מעולם לא דרכה בבית איתמר. בשל כך הוזמן שונברג לצייר את איתמר. הטענה כי שלום סבא צייר את הציורים הללו נראית הולמת מאוד בהתחשב בסגנון. סבא אמנם לא גר בקיבוץ, אולם הוא שהה בו בשנים 1945-1946 ובמהלך רשמ בין היתר סצנות מחיי הקיבוץ. בעבודות הקיר של סבא ובסקיצות שהוא ערך בתקופה זו אנו רואים קו דרמטי ונפחי הרבה יותר מזה המופיע בציורים שחשפנו. באותן שנים הוא עסק יותר בסיפורי התנ"ך ופחות בסצנות מחיי היומיום. (בר אור ועפרת 1994)

בשנת 1953 התקיימה בבית איתמר הוועידה השנייה של איחוד הקבוצות והקיבוצים (איור 14). ייתכן, שהציורים צוירו לקראת הוועידה לשם עיטור הקירות. אם סברה זו נכונה היא אולי מספקת הסבר מדוע היו הציורים חשופים זמן קצר כל כך.

ייתכן, כי בתום פעולת החשיפה תתגלה חתימתו של הצייר והתעלומה תיפתר. עם זאת אני סבורה שאי הוודאות הקיימת בדבר זהות הצייר מרתקת כשלעצמה, שכן היא מציפה את הדילמות של התקופה, סגנוניות ופוליטיות כאחת. התוודעות זו לקונפליקטים בחיי היומיום הקיבוציים, לבית הספר של ליאו רוט וליחסים בין רוט לסבא, חושפת בפנינו רוח וחוויה של תקופה רחבה ומקיפה. אי הוודאות מעלה בפנינו את האפשרות שאותה היטיב לנסח יואל קאס, כי הציורים הם תוצר של תקופה ולא של אינדיבידואל, תערובת



איור 12 | שמעון קפלן ושלדון שונברג, 1953. צלם לא ידוע
באדיבות ארכיון אפיקים

מורהו של רוט ששהה גם הוא זמן מה בקיבוץ אפיקים. הטענה, כי מדובר ברוט שימשה בררת מחדל. ישנם ציורים שלו בקו דומה, עם זאת לא איתרנו ציורים בסגנון זהה לאלו שצוירו על הקיר. בשנת 1951 עבר רוט השתלמות בציורי פרסקו בפריז. את הטכניקה הזו הוא ניסה לשלב בציוריו בארץ, כשהוא "מניח בסיס של משטחי צבע נפרדים ומעניק אופי מונומנטלי באמצעות עיוות פרספקטיבי, בין השאר בהשפעת הציור המקסיקני" (בר אור 2000: 28).

במכתב משנת 1953 כתב שלום סבא ליוסף אופיין כך: "אני מבין כי ליאו (רוט) ניסה להבטיח לעצמו את ההצלחה לה קיווה זמן רב, והזמין לעצמו את הקירות הגדולים". איננו יודעים באילו קירות גדולים מדובר, אך ייתכן שהכוונה היא לקירות של בית איתמר.

רוט היה רגיש מאוד לפגיעה בציוריו, ויש עדויות בארכיון למחאותיו בנוגע למחיקת ציורים אחרים שלו בקיבוץ. אם הוא צייר את הציורים האלו, סביר להניח שמחיקתם התבצעה באישורו ובידיעתו.

הסברה כי רוט צייר את הציורים נשללה מכול וכול על ידי עווד ישראלי, בטענה כי רוט רב עם אמו של איתמר



איור 15 | ציורי הקיר של הצייר ליאו רוט עם סיום עבודת השימור, 2017



איור 14 | פרסום הוועידה בעיתון "דבר", 28 באוקטובר 1953

על עבר בעל פנים רבים וסגנונות רבים, בלי לוותר על תפקודו כאולם ספורט.

סוף דבר

בעבודות השימור שערכו משמרים מסטודיו תכלת, נחשפו בשנת 2017 קטעים עליונים של שני ציור קיר נוספים. שמונה ציורים צוירו על הקיר הצפוני בבית איתמר. גם חידת זהותו של הצייר נפתרה. בכתבה בעיתון דבר מ-5 בנובמבר 1953 צוין: "תמונות קיר שעיטרו את בית איתמר ואת חדר האוכל בעת ועידת איחוד הקיבוצים, אותם ציירו החבר ליאו רוט ותלמידי האולפן לציור". זאת ועוד, זלי רוט בנו של הצייר המנוח מצא בסטודיו של אביו סקיצה של אחד הציורים. הצייר אם כן הוא חבר הקיבוץ ליאו רוט.

של סבא, שונברג ורוט, שציירו כולם יחד, בשיתוף התלמידים.

מסע איסוף המידע באמצעות ראיונות עם הציירים, אמנם לא הביא לפתרון תעלומת הציורים, אך הוא היה מסע מרתק אל גישה לאמנות המתמקדת במהלך אידאולוגי-קולקטיבי, שאינה ממקמת במרכז את האמן היחיד. אני סבורה, כי לבית איתמר יש פוטנציאל להפוך למעבדת מחקר על אודות ציורי קיר קיבוציים. אני מציעה שהשלמת החשיפה של הציורים תבוצע בשיתוף הקהילה המקומית, בעיקר עם ילדים ובני נוער. לצד הציורים שגילינו תיחשפנה ודאי הסקיצות, שמופיעות בתצלומים ההיסטוריים. בבית איתמר יוצגו אז מספר סגנונות ציור ובהם: סגנונו הסובייטי של שונברג, סקיצות של תלמידי, והסגנון הצרפתי-איורי של הציורים האלמוניים. כך ישלב המקום מחשבה

רשימת מקורות

- בר אור ג' 2000. בתים נצבו כטופפות. בתוך רוט ל', רועה געגועים. קרית ביאליק.
- בר אור ג', עפרת ג' 1994. שלום סבא. עין חרוד.
- ענברי א' 2009. הביתה. תל-אביב.
- ענברי א' 2000. החיים מגיעים אלי כאילו מבעד למחיצה. בתוך רוט ל' רועה געגועים. קרית ביאליק.
- רוט ל' 1950. שלושים וחמישה רישומי עט ועיפרון. תל אביב.

ראיונות

- רות ענברי, מנהלת ארכיון אפיקים, התכתבות ושיחות חוזרות מרס-מאי, 2014.
- גליה בר אור, חוקרת, פברואר 2014.
- עודד ישראלי, צייר, 16.03.2014
- יואל קאס, צייר, 16.03.2014
- שמעון קפלן, צייר, 18.03.2014

רעיה זומר־טל

ציורי הקיר בסטודיו של מרסל ינקו - חשיפה ושימור

מילות מפתח | ציורי קיר, מרסל ינקו, עין הוד, שימור

הרס לשכבות הסיד ולבליית הציורים שהיו עליהם.

מבוא

הקמת כפר האמנים עין הוד ב־1953 הייתה בשביל מרסל ינקו הגשמת חלום. אמון על הרוח הקונסטרוקטיביסטית, המיזוג בין האמנות והאומנות היה קרוב מאוד ללב. הוא האמין שאמן אמור להתפרנס מכישרונו, ליצור בסדנתו יצירות מוזאליות, אך לצדן לטפח את האומנויות. את המודל שניסה להנחיל של "אמן ארטיזן", אמן שהוא גם בעל מלאכה, ביסס בעין הוד מתוך רצון לשלב את האמנות הגבוהה בזו השימושית, וליצור בסופו של דבר אמנות ישראלית עממית (זומר־טל 2008: 8). ביתו של ינקו בעין הוד היה סמוך לכיכר המרכזית והיה בו חדר מבוא; חדר מרכזי - בין חלקו הצפוני, ששימש סטודיו, לחלקו הדרומי, ששימש חדר אירוח ושינה - קשת מרכזית מפרידה, וכן מטבח ופטיו (איור 1). בראשית שנת 2009 לקחנו על עצמנו, כחלק מפעילות המוזאון, לשמר את הסטודיו של מרסל ינקו, כשבידינו תצלומים אחדים שלו. התחלנו לתור אחרי החפצים המקוריים שהיו בסטודיו, בעיזבון האמן, והזמנו את שי פרקש ואלי שאלתיאל המומחים לשימור ציורי קיר לבדוק את קירות הבית. כבר בביקור הראשון חשפו המשמרים את העובדה שקיימים שרידי ציורים על הקירות הפנימיים בשני החדרים. נוסף לכך, התברר שהקירות החיצוניים, שסבלו מבעיית רטיבות, עברו טיפול בחומרים שגרמו

ממצאים ראשונים

שרידי הציורים הראשונים שנחשפו לא אפשרו לקבל תמונה כוללת שלהם. בזמן ערכנו מחקר היסטורי כדי למצוא תיעוד שיסייע בידינו לשמר את הסטודיו של האמן ולשחזר אותו. סרט של יהודה טרמו "עין הוד" שהופק ב־1959 (טרמו 1959), סיפק לנו את המידע המבוקש. בקטע המתייחס למרסל ינקו בסטודיו, דקה 7:48 בסרט, סוקרת המצלמה את קירותיו של החלל המרכזי. בסרט נראה בבירור חיפוי של הקירות בצבע כחול כהה, שייצר צללית בהירה של דמות ציפור־אדם גדולה על הקיר המזרחי, וכמין קשתות או גלים על הקיר הדרומי, על הקיר הצפוני מתחת לחלון, ועל הקיר המערבי והמזרחי בפינת המגורים. צבע העיטור ב־1959 היה כחול כהה. מאוחר יותר, בראשית שנות ה־60 (על פי תצלומים בשחור לבן), נוספה דוגמת כתמים בגוון בהיר על הצבע הכחול. במהלך השחזור התגלה בבירור החיפוי הכחול, אך לא נמצא כל שריד לדוגמה ולצבעה. המשטחים הגובלים בעיטור הכחול היו צבועים בגוון קרם בהיר, ועל רובם היו ציורים. על הקיר המזרחי בפינת המגורים נמצא ציור של שלוש נשים עירומות - האחת שוכבת, השנייה מוצגת פשוטת רגליים, והשלישית מצוירת מאחור (איור 2).



איור 2 | קיר ציורי הנשים, 2010. צילום: יקיר גרשון



איור 1 | הסטודיו המשוחזר של מרסל ינקו, 2010. צילום: יקיר גרשון



איור 5 | אלי שאלתיאל משחזר את ציור הציפור בסטודיו של ינקו, 2012 | צילום: גלית בן־עמי



איור 6 | הציור "ראשי־שבן" בסטודיו של ינקו, 2012. צילום: גלית בן־עמי

הנסמך אל הקשת (איור 5). מעברה השני של הקשת התגלה ציור דמוי "ראשי־שבן" (איור 6). בשלב זה התחיל תהליך חשיפת הציורים במבואה. על שני הקירות הפנימיים, שנצבעו בירקרק בחלקם העליון ובצהוב־אוקר בחלקם התחתון, התגלו ציורים במצב השתמרות טוב. על הקיר הצפוני, בצד אחד של הדלת מצוירת מעין שבשבת ובצד השני, שני כלבים המרחחים זה את ישבן רעהו (איור 7). על הקיר הניצב



איור 7 | ציור הכלבים במבואה, 2012 | צילום: גלית בן עמי



איור 3 | פינה בסטודיו של מרסל ינקו, ראשית שנות ה־60 של המאה העשרים | באדיבות ארכיון משפחת ינקו



איור 4 | אלי שאלתיאל משחזר את קיר הנשים בסטודיו של ינקו, 2010 | צילום: גלית בן־עמי

מימין לציור הנשים, על הרקע הכהה, יש קומפוזיציה המציגה מלבנים ומשולש בצהוב, כתום ושחור. בתצלום נוסף של החדר שנעשה בראשית שנות ה־60 של המאה העשרים נראים ציורים נוספים על הקיר המערבי ועל הקיר הדרומי (איור 3). הקשת המרכזית החוצה את החדר נצבעה בצהוב־אוקר; על הקשת צוירה ציפור נוספת על רקע כתום, ומתחתיה על רקע כחול נכתב Dada בכתב ראי (איור 4).

חשיפת הציורים ושחזורם

החומר שנמצא בשלב זה סיפק אותנו, והזמנו את אלי שאלתיאל להתחיל במלאכת החשיפה. בעבודת נמלים דקדקנית הוסרו בסכין מנתחים סנטימטר אחר סנטימטר של שכבת הסיד העליונה. ציור הנשים השתמר ברובו, ובעזרת הדמיות מחשב והכנת מצע טיח מיוחד לאזורים הפגועים והחסרים הוא שוחזר במלואו. ב־2012, הודות לתקציב שהתקבל מהמועצה לשימור אתרים, שוחזר במלואו ציור הציפור על הקיר

לראות וללמוד את טכניקת ציורי הקיר. ציורים אלו, הנמצאים בחלק המשמש את משפחת ינקו ומופרדים מהסטודיו, עדיין לא נבדקו.

משמעות הציורים ותיארוכם

אמנות ציורי הקיר בחללים ציבוריים ידועה מאז ימיה הקדומים של התרבות. בארץ לא קיימת מסורת של ציורי קיר (גלי 1959: 66). בשנות ה־30 של המאה העשרים החלה התעוררות עולמית בתחום, לרוב למטרות תעמולה. בארץ החלה תנופה של ציורי קיר בחדרי האוכל של הקיבוצים בראשית שנות החמישים (תמר גיספאן־גרינברג 2010: 150). נשאלת כמובן השאלה, מדוע ציורי הקיר בבית ינקו בערך באותה תקופה ולאילו מטרות. הציורים שהתגלו בבית ינקו נעשו במשך שנים אחדות. מצאנו שהם חלק ממכלול ציורי קיר שנעשו בבתי התושבים במרכז הכפר ובמבני הציבור לכבוד נשפי פורים, מאמצע שנות ה־50 למאה העשרים. אלו מתועדים באלבומי תצלומים של הכפר בשנותיו הראשונות. היוזמה לצייר על קירות הבתים הייתה של מרסל ינקו, שהעריץ מסורת זו, ועודד את המתיישבים החדשים לעטר את הקירות.

נשף פורים הראשון. במרס 1955, שנתיים לאחר העלייה לקרקע, נערך הנשף הראשון בעין הוד. בתצלום של בית גרטרוד קראוס מנשף פורים בשנה זו (איור 10),



איור 10 | ינקו וחברים בנשף פורים, 1955. צילום: באדיבות ארכיון משפחת ינקו

נראים ציורי קיר מאחורי קבוצת אנשים ובה מרסל ינקו וגרטרוד קראוס. פרופסור רות בן ישראל המצולמת במרכז לצד ינקו, שנהגה להגיע לכפר בסופי שבוע, מספרת על התכונה שהייתה אז בעין הוד: "כולם התגייסו למלאכה. כחודש לפני הנשף החלו ההכנות בכפר. במבני הציבור במרכז - הגלריה, המסעדה או כפי



איור 8 | ציור ראשי תנועת דאדא במבואה, 2012. צילום: גלית בן־עמי



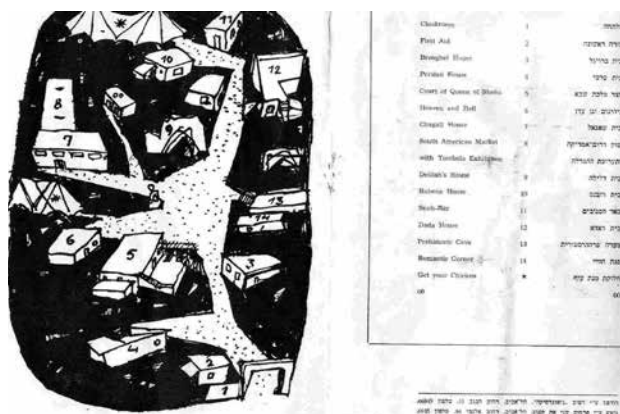
איור 9 | מרסל ינקו מצייר על הקירות, שנות ה־50 של המאה העשרים, מתוך: הרמן וידין תש"ח

לו התגלה ציור של ארבעה ראשים מוטים או מסכות תלויות, ולצד שלושה מהם כתובת לועזית בעיפרון, המזהה אותם לפי הסדר מימין לשמאל: טריסטן צארה, ז'אן ארפ ופיקביה (איור 8). מעל לראשים מופיעה הכתובת: Dada Revolution.

בסרט על עין הוד המצוי בארכיון בית גרטרוד קראוס, שצולם כנראה בשנות ה־60 של המאה העשרים, נראה ינקו בפטיו בביתו, כשהוא מצייר על הקירות את הצללים שיוצרים הזרדים המכסים את הגג החשוף, תחילה באופן חופשי בגירי שמן כהים ואחר כך בעזרת המכחול הוסיף עליהם משולשים ויצר קומפוזיציות על גבי הקיר הלבן (איור 9). צבעי המשולשים בירוק ואוקר נראים זהים לצבעים בחדר המבואה בביתו. פעולת העיטור הסוערת והנמרצת מעידה על אהבתו של ינקו לציור חופשי על קירות חשופים. לפי דבריה של בתו, דדי (ריאיון, פברואר 2010), נהג ינקו לנסוע לאיטליה

מהפרוטוקול עולה כי לנשף בשנת 1955 הגיעו כאלפיים איש. בפרוטוקול נרשם כי "תאריך האפס להתחלת העבודה... בכל שבת צריכים החברים להופיע לכפר בקשר להכנות הקשורות בנשף". פרויקט ציורי הקיר כונה "תכנית קישוטי המבנים", ובה פורט האופן שבו יקושטו הבתים. על בית גרטרוד נאמר ש"ישאר באותו נוסח אלא יש לרענן ולחדש את הציורים. האחראי - מוקדי". האם מכך יש להסיק כי ציורי הקיר

שהיא כונתה 'בית האוכל', ובבית התרבות, וגם במספר בתים פרטיים ששכנו סמוך למבני הציבור, ובהם ביתו של ינקו ובית גרטרוד קראוס שגויסו לפרויקט. בבתים אלו התקיימו חלק מאירועי הנשף, וקירות הבתים עוטרו לצורך זה בציורים גדולים" (ריאיון, ינואר 2010). בתצלום נוסף מאותה תקופה, המתעד את גרטרוד קראוס בסטודיו שלה (איור 11), נראים בבירור דגם דמוי נוצות טווס שעיטר קיר אחר ולצדו ציורי חיות.



איור 12 | מפת התמצאות בכפר, הופקה לרגל הנשף השני 1956 | באדיבות ארכיון מוזיאון ינקו־דאדא, עין הוד



איור 11 | גרטרוד קראוס בסטודיו, שנות ה־50 של המאה העשרים | באדיבות ארכיון בית גרטרוד קראוס

בבית כפי שנראה גם בתצלומים הם מעשי ידי מוקדי? לגבי "הבית של ינקו" נאמר: "יקושט על ידו ועל ידי מידי [כך במקור] - מהמאה ה־16 ועד היום הזה". לנשף השני בשנת 1956 הופקה חוברת ובה טקסט קצר על הכפר, רפרודוקציות של מספר עבודות, ומפה של הכפר עם מקרא (איור 12). בית מס' 12 הוא בית ינקו, מכונה "בית דאדא". מכאן, אפשר אולי לשער, כי דיוקנאות אבות התנועה - צארה, ארפופיקביה, שצוירו בחדר הקדמי בבית ינקו נעשו בשנה זו, 1956. בעיתון "דבר" מ־1 במרס 1956 נמצא תיאור של ההכנות לנשף וקישוט 19 חדרים בבתי הכפר: "ע"י 'כיסוי' קירותיהם בציורי הווי... החדרים השונים, ששימשו פעם חדרי מגורים לפלחים, הפכו במחולם של האמנים לחדרי פאר ותצוגה... אולם זכרון לתנועה הדדאיסטית ועוד..." (דבר 1.3.56: 2).

נשפי הפורים בעין הוד היו ידועים בארץ בשנות ה־50 וה־60 של המאה העשרים. הבוהמה התל אביבית העפילה צפונה לכפר להשתתף באירוע. אנשי ציבור ופוליטיקאים קיבלו כרטיסי כניסה ללא תשלום. העתק מסמך מ־24.2.56, מעיד על פנייה לנשיא המדינה יצחק בן צבי, לראש הממשלה דוד בן־גוריון ולכל שרי הממשלה: "עשינו כמיטב יכולתנו כדי לתרום את תרומתנו הצנועה להיווצרות סגנון מקורי של נשף מסכות ישראלי...", נכתב במסמך. ההבטחה האמנותית מפורטת: "עשרות תושבי הכפר שעליהם נמנים טובי הציירים... שוקדים לשוות לנשף צורה מקורית של קרבנל. ב־13 בתים יכוסו הקירות ציורי קיר ענקיים מעשי ידיהם של אמנים ידועי שם. כל בית וסגנונו המיוחד..." (ארכיון בית גרטרוד קראוס: 24.2.56).

האם שאר הציורים בבית נעשו באותה שנה? מסרטו של יהודה טרמו שהופק ב־1959 עולה, שציור הנשים העירויות והציפור עם הכתובת Dada היו קיימים בשנה זו, אך האם היו חלק מ"בית דאדא" או שנעשו בתקופות שונות? לכך לא מצאנו עדיין תשובה.

על ההכנות לקראת נשפי פורים ניתן ללמוד מעיון בפרוטוקול ישיבה שהתקיימה בינואר 1956, בהשתתפות כארבעים חברי הכפר, על סדר יומה נשף פורים (ארכיון בית גרטרוד קראוס: 28.1.56).

ציורי קיר באתרים אחרים בעין הוד

האולם הגדול של הגלריה שימש אולם ריקודים מרכזי. ציורי הקיר שבו הוחלפו בכל שנה. תיעוד צילומי של האולם (ארכיון בראבן) מראה ציורים מרהיבים מעשה ידי האמנים יוסף שאלתיאל, מרסל ינקו ואחרים (איור 15). ציורי הקיר המיוחסים לינקו כוללים את דמות דון קישוט השכיחה ביצירתו (איור 16), נופים מופשטים המזכירים ציורי שמן כמו הציור 'אילת', ודמויות הומוריסטיות כמו זו של איש היושב על סיר לילה, המיוחסת אף היא לינקו (איור 17). לעומת זאת, הנחת הצבע מעבר לקווי המתאר של הציור אינה אופיינית



איור 15 | ציורי קיר בגלריה המרכזית בעין הוד, שנות ה־60 של המאה העשרים | צילום: שמואל בראבן



איור 16 | דון קישוט, ציור קיר בגלריה המרכזית בעין הוד. צייר: מרסל ינקו, שנות ה־60 | צילום: שמואל בראבן



איור 17 | פרט מתוך ציור קיר בגלריה המרכזית בעין הוד. צייר: מרסל ינקו, שנות ה־60 | צילום: שמואל בראבן



איור 13 | מרסל ינקו, שני כלבים מרחרחים, שנות ה־50 של המאה העשרים | באדיבות אוסף איצ'ה ממבוש, עין הוד. צילום: רעיה זומר־טל



איור 14 | ז'אן דויד, ציור קיר בגלריה המרכזית של עין הוד, 1964 | צילום: שמואל בראבן

באוספו של איצ'ה ממבוש, ידידו הטוב של ינקו ושותפו להקמת עין הוד, קיים רישום של שני הכלבים המרחרחים זה את ישבן רעהו (איור 13). איצ'ה נהג לספר כי רישומים אלה היו דרכו של ינקו לפרוק את תסכולו מחילוקי הדעות והוויכוחים בישיבות הוועד. פני החיות דמו פעמים רבות לדיוקנאות של החברים... ינקו שמח גם לשלבם על קירות ביתו. אף שהציור אינו מתוארך בוודאות, מאחר שהחיפוי הירוק־אוקר קיים גם בקיר זה, ייתכן ששני הקירות צוירו ב־1956.

עין הוד באקסטזה. בשנת 1964 נערך נשף נוסף שכותרתו הייתה "עין הוד באקסטזה". בעיתון הארץ נכתב אז: "קהל רב, רובו מסביבת חיפה ומיעוטו מציורים מעשה ידי הצייר ז'אן דויד" (הארץ 1964). הקירות עוטרו ברישומי ענק של דמויות מזרות בקווי מתאר שחורים, ובהם חזרת מספר פעמים צורת ראש־ישבן - זהה כמעט לזו המופיעה בסטודיו של ינקו (איור 14), והכתובת Dada.

ה־70 עולה שהם כוסו, שכן כפי שאמר האמן באותה ישיבה, הנושא לא היה מספיק חשוב ליצירתו. אָמון על המסורת הדאדאיסטית לא ייחס ינקו חשיבות לשימור ציורי הקיר וכיסה אותם בסיד.

ציורים קודמים

ראוי לציין, כי מתחת לשכבות המיוחסות באופן ברור למרסל ינקו התגלו ציורים השייכים לבעלים הקודמים של הבית - תושביו המקוריים של הכפר הערבי עין חוד. אוכלוסייתו של הכפר מנתה 720 איש בשנת 1948. ערב הכרזת המדינה היה הכפר עין חוד אמור

לו כל כך. על פי עדותו של יוסף שאלתיאל (ריאיון 2010), ינקו נהג לצייר את קווי המתאר, ושאר החברים והמתנדבים השלימו את הצבעים.

למה כוסו הציורים?

מספר שבועות לאחר הנשף סוידו הקירות וכוסו הציורים. הדבר הפריע לחלק מהחברים כפי שעולה מהרשימות: "החבר יוסיפון רוצה להציל את הציורים ממעשה ברברי בקשר להורדת הציורים של ינקו מהקירות בבית הקפה. הוא נהנה מאד מקישוטים אלה ומציע שלפני ביצוע הברבריות שתישארנה העתקות



איור 20

איור 19

איור 18

קטעים מציור קיר מהתקופה העות'מאנית שנחשף במבואה לסטודיו של מרסל ינקו, 2014
צילום: רעיה זומר־טל

להיות חלק ממרחב ערבי במדינה היהודית. באביב 1948 הסתבר שכיבוש האזור יהיה הכרחי. במאי 1948 נערכה פעולה ראשונה לכיבוש הכפר עין חוד, הכיבוש הושלם ב־17 ביולי 1948 (שולי לינדר ירקוני, 2008: 23). בשני החדרים בסטודיו של ינקו התגלו ציורי שבלונות כמין פסי עיטור בגוונים של חום, אוקר וכחול שהיו אופייניים לבתים ערביים־עות'מאניים מראשית אמצע המאה הקודמת (איור 18), ונוסף לכך, ציורי שבלונות בעיטור של פרחים (פרקש 2002: 17). בפניה נוספת התגלה סמל האסלאם: הסהר והכוכב בצבע העשוי מפגימנט כחול (איור 19) וכן ציור נטורליסטי של ציפור (איור 20).

בצבע". ינקו, מסתבר, לא התרגש מהעניין וענה: "בעניין הברבריות של הורדת הפרסקות מהקירות בבית הקפה, הוא מודה לכל החברים הדואגים לשמו ולעתיד עבודתו. אולם הוא מציין שיש לו אמביציות יותר גדולות בעולם" (ארכיון גרטרוד קראוס: ינואר 1956). כאמור, באותה ישיבה החליטו להפוך את בית הקפה למין "זיכרון כרונולוגי", שבו יישמרו חלקים מהציורים. לפי הפרוטוקול מיום 28.1.56, בבית הקפה "ישאירו חלק מהציורים שהוא צייר בשנה שעברה. המקום צריך לשמש כרונולוגית כעין תעודה להנציח בכל נשף חלק מהקישוט. הכוונה שבכל שנה יתווסף חלק של מישהו אחר". לא ברור כמה זמן נשאר הציורים בביתו הפרטי של ינקו. מתצלומים של שנות

ערבי, שבו "בבתים הפרימיטיביים אינם גרים ערבים אלא אנשים תזזיים המפרקים את מצבם הפסיכולוגי החמור בציור קישוטים צבעוניים על הקירות, תמונות המעוררות בכל ילוד־אישה מורא וגעגועים לביתו" (קישון 1965: 108). בסופו של דבר כשהאיש "נשבר" ומצהיר כי גם תמורת מיליון לירות לא יסכים להשתתף בניסוי, מזכיר לו הנציג כי את כל המתואר עשה הוא עצמו בנשף פורים בכפר האמנים עין הוד. על כך משיב לו האזרח: "נכון, אבל זה היה נורא שמח"...

במקום סיכום

בראשית שנות ה־60 למאה העשרים הגיע אפרים קישון לאחד מנשפי פורים. את רשמיו מהערב הסוער העלה על הכתב בעיתון "מעריב", בטורו הקבוע "חד גדיא", שכותרתו "דרך הייסורים". ב־1965 נכללה ההומורסקה בספרו הכל תלוי. בשפתו ההיתולית מתאר קישון נציג של "המכון הממשלתי לחקר סבלו של האזרח הישראלי", המציע לאזרח להשתתף תמורת תשלום בניסוי שבמסגרתו עליו להגיע לכפר

רשימת מקורות

- גלי צ' 1959. אמנות ציורי הקיר וראשיתה בישראל. אפקים 13: 66-68.
גיספאן־גרינברג, ת' 2010. אמנות קיר בחדרי אוכל בקיבוצי 'הקיבוץ הארצי' 1950-1967. קתדרה 135: 150-152.
הרמן א' וידין י' (עורכים) תשי"ח. בעשור לישראל. תל אביב: מסדה
זומר־טל ר' 2008. לטפס על הר גבוה ותלול. בתוך: לטפס על הר גבוה ותלול, מרסל ינקו - עבודות מאוסף משפחת ממבוש, (קטלוג / מוזיאון ינקו־דאדא, עין הוד) עמ' 12.
לינדר ירקוני ש' 2008. איך מקימים כפר אמנים? בתוך: לטפס על הר גבוה ותלול, מרסל ינקו - עבודות מאוסף משפחת ממבוש, (קטלוג / מוזיאון ינקו־דאדא, עין הוד) עמ' 23.
פרקש ש' 2002. ציורי קיר בארץ־ישראל. עת־מול 165: 16-19.
קישון א' 1965. דרך הייסורים. בתוך א. קישון מחבר. הכל תלוי: הומורסקות. תל־אביב. עמ' 107-110.

סרטים

- יהודה טרמו, בימאי, עין הוד, הפקת קרן היסוד, 1959, משך: 12:28 דקות.
אסופת סרטונים מראשית ימי הכפר, ללא תאריך, ארכיון בית גרטרוד קראוס.

ראיונות

- ריאיון עם דדי ינקו, פברואר 2010.
ריאיון עם פרופסור בן־ישראל, ינואר 2010.
ריאיון עם יוסף ואורה שאלתיאל, ינואר 2010.

חומר ארכיוני וקטעי עיתונים

- ארכיון בית גרטרוד קראוס, עין הוד, מכתב מ־24 בפברואר, 1956.
ארכיון בית גרטרוד קראוס, עין הוד, פרוטוקול ישיבה מ־28 בינואר 1956.
ארכיון בית גרטרוד קראוס, דפי רשימות בכתב יד מיישיבה שנערכה בינואר 1956. התאריך מוזכר בגוף המסמך.
הארץ, 1964, ארכיון בית גרטרוד קראוס, ללא יום ועמוד.
ארכיון שמואל בר־אבן, באדיבות חנה קרן.
"תערוכת פרודיה והפתעות רבות בנשף האמנים", דבר, 1956. 1.3. עמ' 2, ללא ציון הכותב.

אמיר פרוינדליך

שיקום בית טיכו - בין קורנברג לקרויאנקר

מילות מפתח | בית טיכו, קורנברג, קרויאנקר, שיקום, אותנטיות, יושרה

היא הנגיעה המודרנית של קורנברג. במקומה התקין חזית חדשה אשר תאמה את השקפתו האסתטית: "פתח בצורת קשת גדולה ורחבה וכן שני חלונות קמורים" (שלמון 1994: 18). למתבונן בחזית המחודשת מ-1984 נגלים שלושה רבדים; האחורי - רובד היסטורי, ירושלמי קדום: פתחים מקושטים, גמלון ייצוגי וקרניז. המרכזי - מודרני, קוסמופוליטי, ואולי גרמני; חזית אבן סימטרית ובה משולבים פתחים תמירים מלבניים. הקדמי - רובד אקלקטי, ירושלמי: פתח קשתי רחב וייצוגי משני צדיו חלונות קשתיים. פתח זה מציג לראווה מה שנתפס כאדריכלות ירושלמית מסורתית, התואמת את רוח המקום.

לתולדות בית טיכו

לבית טיכו, מקום של כבוד בהתפתחות האורבנית של ירושלים בכלל ובסיפור היציאה מהחומות בפרט. בית טיכו נמנה עם הראשונים, ואולי הראשון שהוקם ממערב למגרש הרוסים בשטח הכלוא בין תוואי רחוב הנביאים של ימינו או רחוב הקונסולים (העתיד לבוא) לבין דרך יפו. הייתה זו וילה מבודדת בלב גן המשקיף על הדרך הראשית לירושלים, ולימים שטח עירוני יוקרתי ונחשק. אחריו קמו מבנים נוספים ובהם: בית הפחה (בית בנין), בית תבור הלא הוא ביתו של קונרד שיק, בית פרוטיגר הלא הוא בית מחנים (בית נבון ביי), מלון קמיניץ, בית בורוכוב, בית קנדידוף, בית קוקיה ועוד. לצדם קמו מוסדות ציבור, בתי ספר (לבנים ולבנות) ובתי חולים (הגרמני, האנגלי ורוטשילד).

טירת הגה רשיד

משפחת שייח אשירי, 1865-1924

עדות ראשונה לקיומו של המבנה מצויה במפת ווילסון

פעמיים בהיסטוריה של בית טיכו בירושלים זכה המבנה להיות נתון לנחת זרוע אדריכלית שביקשה להיטיב את מראהו ולהתאימו לרוח התקופה. בהתאם לכך, כל שלב משלבי המבנה מבטא את הלך הרוח האסתטי המקובל לתקופתו ואת האופנה האדריכלית שרווחה בה.

בשנת 1924 היה זה האדריכל פריץ קורנברג שביקש בעצה אחת עם בעלי הבית, אנה וד"ר אלברט טיכו, לשוות למבנה הקדום חזות מודרנית ומוארת ולהתאימו ליעודו החדש: בית חולים לרפואת עיניים. המבנה המקורי שנבנה כמיטב המסורת של סוף המאה ה-19, ולו מרפסות זיז, פתחים צרים ומקושטים, כיפות וקרניזים, עבר מתיחת פנים ואף "השתלת איברים" בדמות התקנת חלונות חדשים והוספת אגפים. בזכות תקנת הבנייה באבן נשמרה ההתערבות בגבולות "האסתטיקה הירושלמית", אלא שחזית הכניסה הראשית מדרום קיבלה נגיעה מודרנית, ואף בוטה, בדמות עמודים וקורות בטון המשיקים לאבן אך אינם נוגעים בה. למתבונן בחזית המחודשת מ-1924 נגלית חזית ולה שני רבדים. הראשון, אחורי - רובד היסטורי במסורת המאה ה-19: פתחים מקושטים, חלונות ותריסי עץ, גמלון ייצוגי וקרניז. השני, קדמי - מודרני, ברוח המאה ה-20. רובד זה סימטרי ומשולבים בו פתחים מלבניים תמירים, ובמרכז פתח ייצוגי רחב. בפתח זה מוצגת לראווה הגאומטריה וחומר הבנייה המודרני, עמודים, קורות וגגון בבטון חשוף.

בשנת 1981 היה זה האדריכל דוד קרויאנקר, שלאחר מותה של הגברת אנה טיכו, נשא במטלת שיקום המבנה ובהפיכתו למוזאון. לדברי קרויאנקר הוא ביקש להסיר מהחזית "בטון מכוער, עם גגון ועמודים, שלא הולם את האופי המסורתי של הבניין" (שלמון 1994: 17), הלא

הקומה העליונה; הקירות לא היו מסוידים אלא צופו בטיח של גבס ומסביב להם זר תכלת. התקרה שטוחה ומצוירת שני עננים עם מעוף של ציפורי דרוו. במקום מוטות הברזל המוצקים והמשולבים בחלונות, היו כאן כידוני פלדה קלים, וגוזזטרות פתוחות לרווחה כבבתי אירופה קישטו את הבית והעין נשקפה מעליהן אל הגן היורד אל כביש יפו, אל שכונת בתים לבנים בתוך ירקות גנים - והלאה אל עמק רפאים..." (הרי 1999: 90)

יעקב אסיא, שתרגם את ספרה של מרים, תיאר אף הוא את המבנה מזיכרונותיו (1941): "טירת רשיד על תילה עומדת מחוץ לעיר, בשינויים ותוספות לפי יעדה החדש; בית מרפא לחולי עיניים. בעלת הבית, הציירת העדינה והמחוננת מרת חנה טיכו, מזמינה אותי אל הדיוטה העליונה. תאומי הכיפות, המפיצים אור כחלחל, בעינם כאז, אולם הגוזזטרות הקטנות היפהפיות אינן. במקומן מרפסת לרווחה. מה נשתנה המבט! עיר ומלוואה, תנועה ומשק, המיית עם; בתי גזית גובלים את האופק. אך אעצום את עיני - ובחזיוני; גינת ביתן היורדת מדרגות מדרות עד לרחוב יפו; זיתים מצלים, גפן סורחת, השקד בפריחתו, משוכות שושנים. לאורך הגדר הדחוייה מטיילת נטית גרון הלוך וטפוף בת היענה (א.פ. חית המחמד של מרים שפירא בילדותה)..."

בסוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20 האזור התפתח. מבנים ומוסדות רבים הוקמו בסביבה ובהם: בית היתומים האשכנזי הלא הוא בית הספר לבנים הסמוך רוטשילד (1881), בית הספר לבנות ע"ש רוטשילד (1884), בי"ח רוטשילד הסמוך (1887), בית קנדידוף ממערב (1905) ובית קוקיה (1908).

ברישום המכירה לד"ר טיכו נזכר אדם בשם איסקנדר בן שייך אשירי כבעלים הקודמים של המבנה ולא הגה ראשית. פרנץ אולנדרוף בפרסומו לקורות בית טיכו התחקה אחר האיש. אלכסנדר מיכאלוביץ' או איסקנדר בן מיכאל, שייך אשכנזי, אלכסנדר ואביו מיכאל היו נתינים רוסיים "אזרחי המדינה" שכלל הנראה זכו בתואר שייח' לאות הוקרה מהשלטונות העות'מאניים. ייתכן כי אותו מיכאל אשירי הוא לא אחר מ"האגה ראשית" שעליו כתבה מרים הרי.

עוד ידוע, כי במבנה התגוררו בשכירות בני משפחת ולרו, משפחת ברוך, משפחת אדוני, משפחת מרקוף, פרומה זלי ויצמן היא אחותו של חיים ויצמן (שלמון (1994: 11).

משנת 1865. ניתן להבחין בה בשני מבנים יחידים ממערב למגרש הרוסים שהוקם כחמש שנים קודם, בשטח שבין הרחובות יפו מדרום והנביאים מצפון. מבנה אחד, במערב הוא "בית הפחה" (או "בית־בנין", גוש 50 חלקה 61). המבנה השני קרוב יותר למגרש הרוסים, הוא "בית טיכו" (גוש 50 חלקה 22, לימים 102). שני המבנים השקיפו על דרך יפו במעלה גן ושדרה המוליכה מהם מטה אל דרך יפו.

בשנת 1880 לערך שכרה את המבנה משפחת וילהלם מוזס שפירא. שפירא עלה ארצה בשנת 1856, נישא לרוזטה יוקל, אחות גרמניה שהייתה מחברותיה של שרלוטה פילץ מייסדת "טליתא קומי". שפירא עסק בסחר עתיקות ובעלותו הייתה חנות לממכר עתיקות ברובע הנוצרי בעיר העתיקה. בשנת 1883 יצא שפירא לאירופה עם כתב יד קדום, לטענתו היה זה ספר דברים, כדי למוכרו לכל המרבה במחיר. הפריט הוצע למוזיאון הבריטי תמורת מיליון ליש"ט. שפירא נדחה בבושת פנים, ואף הואשם כנוכל בלי שהממצא שבידו נבדק באופן מדעי. במרס 1884 בעודו באירופה שלח שפירא יד בנפשו. אשתו ובנותיו נאלצו לעזוב את ביתן (המבנה הנדון) בחוסר כול ועברו לגרמניה. הצעירה מבנותיו - מרים (לימים מרים הרי), גדלה והייתה לסופרת. בשנת 1914 פרסמה את ספרה "בת ירושלים הקטנה" ובו תיאורים מחייה בירושלים, וכך היא תיארה בו את המבנה: "טירת האגה רשיד העומדת בדרך יפו, רחוקה מן העיר, חציה בנוי בסגנון המזרח וחציה מערבי... הבית בנוי היה במקום גבוה ולפניו גן היורד במדרגות עד לכביש יפו. היה זה בוסתן פרסי, גינת שיר השירים; עצי פרי שגשגו בינות לערוגות הירק והפרחים, חזיון מרהיב עין בימי האביב הללו. לאורך השבילים הושיטו האירוסים את ספלי האחלמה הקטנים מתוך גביעיהם הארוכים ולאורכה של גדר האבנים להטו שיחי השושנים כמשוכת־אש. חרשפים סגולים התנדנדו מתחת לענפי הזית האפורים, הגפן השתרגה מסביב לתאנה, זו הסתבכה כסוכת־אהבה בה חיכו בנות ירושלים למאהביהן.. גם פנים הבית הפתיע בחינו. הקומה התחתונה כולה בסגנון ערבי. ציונה (א.פ. בת דמותה של מרים בספר) אהבה את הדלת הכבדה, מחודדת הקשתות, שנסגרה בלילה במוט השקוע בעומק הקיר כמבצר. החדרים היו בעלי כפות וחלונות מוגפים בסבכות, והדמיון נע בין שלוות כנסייה ובין מצוקת בית־סוהר. לעומת זאת השפיעה רוח התרבות על תכנית

בית החולים הוקם בקומת הקרקע כולה, והיו בו חדר ניתוח, חדרי אשפוז, וכל הנדרש לניהולו העצמאי של בית החולים. בני הזוג התגוררו בקומה העליונה ועמם אמה של אנה שניהלה את מטבח בית החולים. מדי יום טופלו במקום עשרות חולים, תושבי ירושלים והסביבה, יהודים וערבים, עשירים ועניים, כשמשפחותיהם על חמוריהם וגמליהם ממתנינים בגן הרחב שלמרגלותיו. בית החולים שימש עד שנת 1960 שבה נפטר ד"ר טיכו בשנות ה־30 וה־40 למאה העשרים הפך בית טיכו גם ל"בועת תרבות יקית" לחוג החברים של בני הזוג, אלו שלטו אמנם היטב בשפה העברית, אך השפה המדוברת הייתה לרוב גרמנית. בין באי הבית היו ד"ר



איור 1 | בני הזוג טיכו, מתוך שלמון 1994

רופין, הרמן שטרוק, הנרייטה סאלד, ש"י עגנון, מרסין בובר, אלכסנדר ברולד, יוסף זריצקי ועוד. בשנות ה־50 חלה ד"ר טיכו ונותר מרותק למיטתו עד יום פטירתו ב־15 באוקטובר 1960.

תם ולא נשלם, בית החולים חדל מלהתקיים, אולם אנה טיכו נותרה להתגורר במבנה ועתה כישרונה עתיד היה לשגשג. עד עתה הקדישה את זמנה לטובת הקריירה המקצועית של בעלה, מעתה התפתה לעסוק בצירוף בקומה העליונה, מעל גג בית החולים, הקימה אנה טיכו סטודיו קטן הפונה צפונה, שבו "יצרה את נופי ירושלים הייחודיים שלה" (שלמון 1994) ברישום, באקוורלים, בפסטלים ובצילום. היא הייתה אמנית מלידה אך התפתחותה החלה בגיל מתקדם וכך גם פרסומה. אנה טיכו המשיכה ליצור ולהתפתח בסטודיו שעל גג בית החולים במשך 20 שנה עד פטירתה ב־1 במרס 1980.

בית אלברט ואנה טיכו (איור 1)

במכירה פומבית שנערכה ב־18 באפריל 1924 רכש ד"ר אלברט טיכו את המבנה מידי איסקנדר בן שייך אשירי. באחד במאי 1924 הושלמה העסקה ביניהם. אברהם אלברט טיכו, לימים ד"ר טיכו, נולד ליצחק ואורה בר ב־27 באוקטובר 1883 בבוסקוביץ, מורביה שבדרום צ'כיה. הוא גדל בבית יהודי מסורתי ובתרבות גרמנית. הוא עזב את עירת הולדתו עת יצא ללימודים אקדמיים בפראג, בהמשכם למד רפואה בווינה. הוא התמחה ברפואת עיניים אצל טובי המומחים בתחום. כרופא עיניים צעיר ונמרץ בווינה גילה ד"ר טיכו עניין רב במחלות עיניים בלבנט. בהצעת אגודת "למען ציון" שבפרנקפורט פתח בקיץ 1912 מרפאת עיניים בשכונת מאה שערים בירושלים.

בגיל 29 עם עלייתו ארצה, נישא לדודניתו אנה, גם היא בת מורביה, ילידת העיר ברנו, והיא בת 18. בתנאי התברואה של הארץ ובהיצע שירותי הרפואה הקיימים, התבלט ד"ר טיכו הצעיר, והיה מחלוצי הטיפול בטראכומה (גרענת). זמן לא רב אחרי בואו לירושלים רכש לעצמו שם של רופא עיניים ומנתח גם מעבר לגבולות הארץ (תורכיה, סוריה, מצרים, פרס והודו). במרפאתו שבמאה שערים נערכו כבר בשנה הראשונה 67,329 ביקורים (שלמון 1994: 11). מ־1914 הפכה המרפאה לבית חולים פרטי. בפרוץ מלחה"ע I שימש רופא צבאי ראשי בדמשק ליחידות הצבא האוסטרי בסוריה ובלבנון, כשרעייתו לצדו. בראשית 1919 שבו בני הזוג טיכו לארץ ישראל. בין השנים 1920-1922 עמד ד"ר טיכו בראש מחלקת העיניים של בית החולים רוטשילד, שנבנה מעברו השני של הרחוב, שמולו ניצב בית שייח אב־שירי. בשנת 1924 עם פרישתו מניהול המחלקה בבית החולים, רכש הד"ר טיכו את בית אב־שירי למגורים, לימים נודע הבית בשם בית טיכו.

התערבות ראשונה במבנה, 1924

משימת שיפוץ המבנה ניתנה לאדריכל המודרניסט פריץ (פרץ) קורנברג שזה אך עלה מגרמניה.² ד"ר טיכו המשיך לעבוד במרפאתו הפרטית במאה שערים. בבוקר 12 בנובמבר 1929 בעת שפתח את מרפאתו (במאה שערים) נדקר בגבו והארץ געשה. האירוע הביא את הזוג טיכו להחלטה להקים את בית החולים במקום מושבם הלא הוא בית טיכו.

שכבות הטיח הישנות... לחשוף את בסיס האבן ולטייח מחדש. הותקנה מערכת חדשה לאספקת מים, ביוב, חשמל, הסקה וטלפון. שיקום הבניין חייב עבודות בידוד ואיטום מורכבות וכן ריצוף מחדש של הגגות, הקמורים והמרפסות... הכניסה הראשית לבניין מצד דרום הייתה מתחת למבנה בטון מכוער, עם גגון ועמודים, שלא הלם את האופי המסורתי של הבניין (פרי תכנונו של קורנברג בשנת 1924). במסגרת השיפוץ נבנתה חזית ראשית חדשה, ובה פתח בצורת קשת גדולה ורחבה וכן שני חלונות קמורים... הקבלן... השתמש באבנים ישנות שפורקו מאחד האגפים של הטחנה (א.פ. טחנת הרוח ברחביה) לבניית החזית בכניסה החדשה לבית טיכו... מדרגות העץ הלולייניות המובילות מקומת הקרקע לקומה השנייה, קומת המגורים של בני הזוג טיכו היו מוסתרות בעבר בקיר בלוקים ובו דלת עץ צרה. כדי לחשוף את המדרגות היפות הללו בכיוון אולם הכניסה הראשי, הוחלט להרסו... במסגרת השיפוץ נבנתה עלייה לגג החדר הצפוני, במקום שבו עמד בעבר נבנה הסטודיו של אנה טיכו... בגלל הערך הרב של יצירות האמנות בבניין, הותקנו סורגי ברזל עבים במיוחד בכל פתחי החלונות והדלתות, עם לוחיות ברזל במקום המפגש בין הסורג למזוזת האבן... אופי חורשת האורנים בחזית הבית נשמר במתכונת המקורית, אך הוספו משטחי אבן עגולים, ספסלים ופנסי תאורה..."

השיפוץ שתכנן קרויאנקר והחל בשנת 1982 היה מקיף ביותר. חדרי המגורים שינו את ייעודם לגלריות, חדרי קומת הקרקע אשר שימשו במשך 20 שנה אולפני הקלטה ומשרדים, שינו את ייעודם לספרייה ולמסעדה. זאת ועוד, השיפוץ כלל גם פירוק של כל החלונות, הדלתות, התריסים והסורגים המקוריים והחלפתם בחדשים, הריצוף המקורי חופה בשטיחים מקיר לקיר.

לקראת התערבות נוספת במבנה, 2014 -

תיק תיעוד וסקר פיסי

בראשית 2014 ערכתי תיק תיעוד וסקר פיסי למבנה בהזמנת מוזיאון ישראל כצעד מקדים לתכנון התערבות מחודשת במבנה שתכליתה שינויים פנימיים ותוספות³ בתיק התיעוד נדונו היבטים היסטוריים, היבטים אדריכליים ופיסיים של המבנה.

רקע היסטורי. נאספו ונבחנו מפות ותצ"א היסטוריים מהמחצית השנייה של המאה ה־19 ועד אמצע המאה ה־20. באמצעותן ניתן לאמוד את קצב התפתחות

היא זכתה במקום של כבוד בין אמני ישראל ועימו בפרס ישראל לציור.

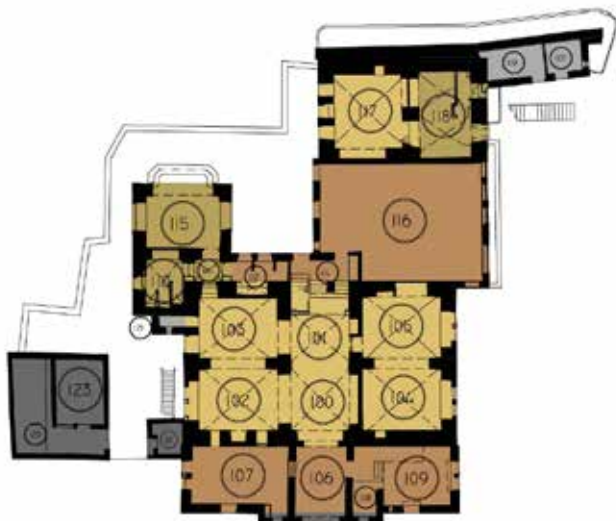
"באתי לארץ ישראל כאשר הארץ הייתה בבתוליה, עם מרחבים עצומים ויופי עוצר נשימה... בבואי לישראל התרשמתי מגדולת הנוף, הגבעות החשופות, עצי הזית העתיקים והגדולים והמדרונות החרוצים. הרגשת הבדידות והנצח... הייתי המומה ונרגשת ולא יכולתי לעבוד."

לזוג טיכו לא נולדו ילדים, אנה טיכו לא יצרה אסכולה ולא העמידה תלמידים, אך היא נצרכה בזיכרון התרבותי של אמנות הרישום הישראלי כבעלת סגנון ייחודי.

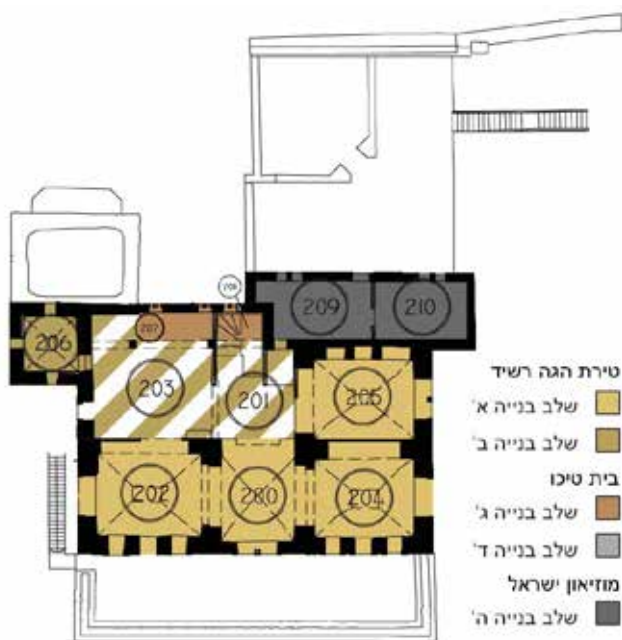
ב־20 שנות חייה ויצירתה האחרונות של אנה טיכו, הושכרה קומת הקרקע ברובה לרשות השידור (שירות השידור בשעתו); חדר הניתוח והחדרים הסמוכים לו הושכרו למגורים, והקשר בין הקומות נותק.

התערבות שנייה, 1982 - מוזיאון ישראל

בצוואתה הורישה אנה טיכו את הבית על אוספיו לתושבי ירושלים, וביקשה שיהיה מוקד לאירועי תרבות שונים בחסותו של מוזיאון ישראל. אנה טיכו הנחתה במשך כשנה את מרבית שלבי התכנון בשיתוף פעולה הדוק עם אלישבע כהן, אוצרת מוזיאון ישראל בשעתו, כשהיא מבקשת להבטיח את הצד הערכי והתרבותי ולבל יהפוך להמוני מדי. היא ראתה בעיני רוחה בית קפה וינאי, שבו מגישים בכלים נאים קפה עם שמנת, אפפלשטרודל חם ועוגות זאכר. שיפוץ הבית והתאמתו לייעודו החדש הופקד בידי האדריכל דוד קרויאנקר, בנו של ד"ר גוסטב קרויאנקר מבאי ביתם של בני הזוג טיכו. כך תיאר קרויאנקר את המבנה: "אנה טיכו עבדה ויצרה בסטודיו גדול ומואר בצד הצפוני, האחורי של הקומה העליונה. הסטודיו היה למעשה צריף עץ ופח מכוער, שנבנה כתוספת לבניין המקורי. השנים הרבות והפוריות שבהן יצרה בסטודיו זה גרמו לקשר אמוציונאלי־סנטימנטלי עם המבנה עצמו שאותו רצתה לשמר, מאמצים רבים הקדשנו... לשכנע עד שניאותה להסכים שמבנה זה יוסר... הבית עצמו היה במצב פיסי ירוד ביותר, ופרט למבנה השלד של הקירות, התקרות והגגות, לא היה בו דבר הראוי לשימור ולשיקום. הוחלט, כי הקירות הפנימיים ייהרסו וייבנו קירות חדשים. הקירות שנותרו היו טחובים, ועל כן הוחלט להסיר את כל



איור 2 | תכנית שלבים קומת קרקע



איור 3 | תכנית שלבים קומה א' שרטוט: א' פרוינדליך, 2014

פתוחה. בחזיתות המבנה ניכר תפר אופקי בין הקומות. מכאן שבשלב ראשון הוקם מבנה חד קומתי ללא קשר מבני לאגף הקמרונות מצפון (איור 2, חדרים 117 ו־118).⁶ אל הפינה הצפונית־מערבית נוסף מבנה קמרונות דו־קומתי, בבסיסו 3 חללים, האחד גדול ומרווח מצפון (חדר 115, לימים חדר הניתוח של ד"ר טיכו) מזרוע ולאורך החזית המערבית קמרון קטן יותר (חדר 110) וביניהם קמרון קטן למעבר (חדר 111), בקומה מעל בנה קמרון אחד מעל חדר 110 (חדר 206) ולו קירות

המבנה בסביבתו ואת שלבי הקמתו. לוקטו תמונות ועדויות היסטוריות מאוספים שונים וארכיונים אשר החיו כל שלב משלבי המבנה.

תיאור המצב הקיים. כצעד מקדים להכנת תיק התייעוד נערכה מדידה מקיפה ומפורטת⁴ של המבנה מבפנים ומבחוץ לרבות תכניות, חזיתות וחתכים. למדידות נוספו ביאורים שונים, מוספרו חדרים ופתחים, הותוותה מערכת קואורדינטות המאפשרת זיהוי והפנייה לכל רכיב במבנה ועוד. המבנה תועד בצילום תמונות כלליות ותמונות פרטניות של החדרים השונים ופרטי הבניין, נידונו חומרי הבנייה וטכנולוגיות הבנייה שבהם נעשה שימוש והובהר השוני בין תקופה לתקופה.

סקר פיסיי־הנדסי.⁵ הסקר נערך בו בזמן עם עבודת התייעוד, ובו נבחן מצבו הפיסי של המבנה, זוהו ומופו תהליכי בליה והרס ברכיבי המבנה ובסביבתו. **הערכת משמעות.** מסקנות תיק התייעוד הוצגו בהערכה (Evaluation) ובהצהרת משמעות תרבותית (Cultural Significance Statement), שבהם מתוארת חשיבות המבנה מבחינה תרבותית, אורבנית, אדריכלית־אמנותית, היסטורית וחברתית.

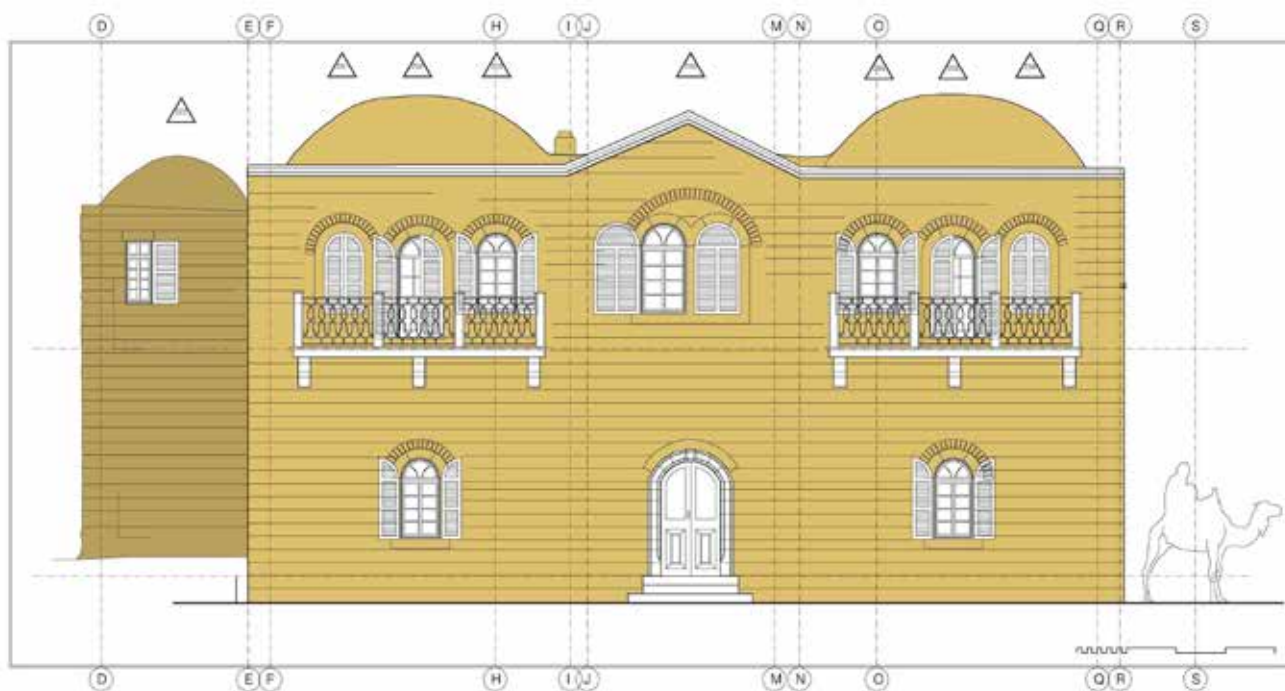
תוצאות הסקר והתייעוד

מלימוד רכיבי הבנייה וניתוחה, הרקע ההיסטורי שהוביל להקמת המבנה והדמויות הקשורות בו, ניתן להציג את כל שלביו, מהקמתו (טירת הגה רשיד), דרך ההתערבות הראשונה של הזוג טיכו שתכנן פריץ קורנברג בשנות ה־20 של המאה הקודמת וכלה בהתערבות השנייה בשנות ה־80 שתכנן דוד קרויאנקר.

טירת הגה רשיד

בית משפחת שייח אשירי 1865-1924

ניתוח אדריכלי של המבנה מציג התאמה טובה בין ששת הקמרונות בקומת הקרקע (איור 2, חדרים 100-106) לארבעת הקמרונות בקומה העליונה (איור 3, חדרים 200, 202, 204, 205). אלא שבעוד קמרונות קומת הקרקע יוצרים מלבן, קמרונות קומה א' יוצרים צורת L. השדה הנותר (הצפוני־מערבי, חדרים 201 ו־203) מוקף קירות שונים, והתקרה בו שטוחה. מכאן שהמבנה המקורי היה בעל קומת קרקע מלבנית ומעליו קומה שבפינתה הצפונית־מערבית מרפסת



איור 4 | טירת הגה רשיד, חזית דרומית
שרטוט: א' פרוינדליך, 2014

בהתבוננות בחזיתות המבנה הקדום, ניכר כי המזוזות המלבניות שלהם וקורה אופקית עליונה (חדרים 109, 110, 128, 129, 130, 207, 208, 224) "הושתלו" לקירות האבן במקום הפתחים המסורתיים דוגמת אלו ששרדו בחזית הדרומית (איור 5), והמערבית. בהיעדר תכניות מקוריות של האדריכל, נותר רק לשער, כי החלפת המזוזות המקוריות של המבנה הקדום הם פרי תכנונו וביטוי לחדשנות ולקדמה, וכדי לפוגג את האווירה שאותה היטיבה לתאר מרים הרי "נע בין שלוות כנסייה ובין מצוקת בית־סוהר". הפתחים החדשים גדולים ורחבים בהרבה מהמקוריים, ולבד מהחזות החיצונית, הוחלפה גם הקשת הפנימית של הפתח בקורה אופקית עשויה קורות פלדה מטויחות. נוסף לשינויים בחזיתות של המבנה הקדום, הוסיף קורנברג אגף שלם בחזית הדרומית של המבנה (איורים 2, 5) ולו תקרה אופקית המשמשת מרפסת רחבה לקומה א'. מעל המרפסת נבנתה פרגולת עץ בכל שטחה, ובה צמחים מטפסים כדי להצל בימות הקיץ. עדות לתוספת זו מצויה בציור גן טיכו של זריצקי משנת 1926.

קורנברג הגדיל לעשות בחזית הדרומית של התוספת שבה קבע פתח פורמלי רחב עשוי קורות ועמודי בטון המנותקים אך במעט מקיר האבן. פתח זה הוא בבחינת אמירה אדריכלית מודרניסטית (איור 5). הפתח הוליך

צרים, אך הוא חופף במלואו את הקמרון בקומת הקרקע. כל הקמרונות הם מסוג "קמרון מנזרי" שמבחוץ צורתו כיפה. תקרת המרפסת בקומה א' נוספה ככל הנראה כבר בשנות ה־80 של המאה ה־19, אם להסתמך על תיאוריה של מרים הרי בספרה "בת ירושלים הקטנה" המתארת במפורש תקרה שטוחה בקומה העליונה.

חזית המבנה הראשית (איור 4) פנתה לדרום (דרך יפו), ובה זוג מרפסות זיזיות ומערכת פתחים מקושטת. מהמבנה הוליכה שדרה אל דרך יפו, בדומה לוילות שבין הרחובות נביאים ויפו (בית נבון, בית הפחה, מלון קמיניץ ועוד).

בשלב זה הוקם אם כן מבנה אופייני לסוף המאה ה־19, שאליו נספח אגף נוסף מצפון־מערב, ככל הנראה אגף שירות, ומאחוריו, מצד צפון, חצר התחומה בדבוקת קמרונות אי־רגורים וקטנים.

בית אלברט ואנה טיכו 1924, התערבות ראשונה

שנת 1924 הייתה נקודת מפנה בהיסטוריה של המבנה ושל המגרש. המבנה שרכש הזוג טיכו לוותה בהתערבות דרמטית במבנה, שתכנן האדריכל פריץ קורנברג, אדריכל יהודי־גרמני בעל נטיות "מודרניסטיות" מובהקות.



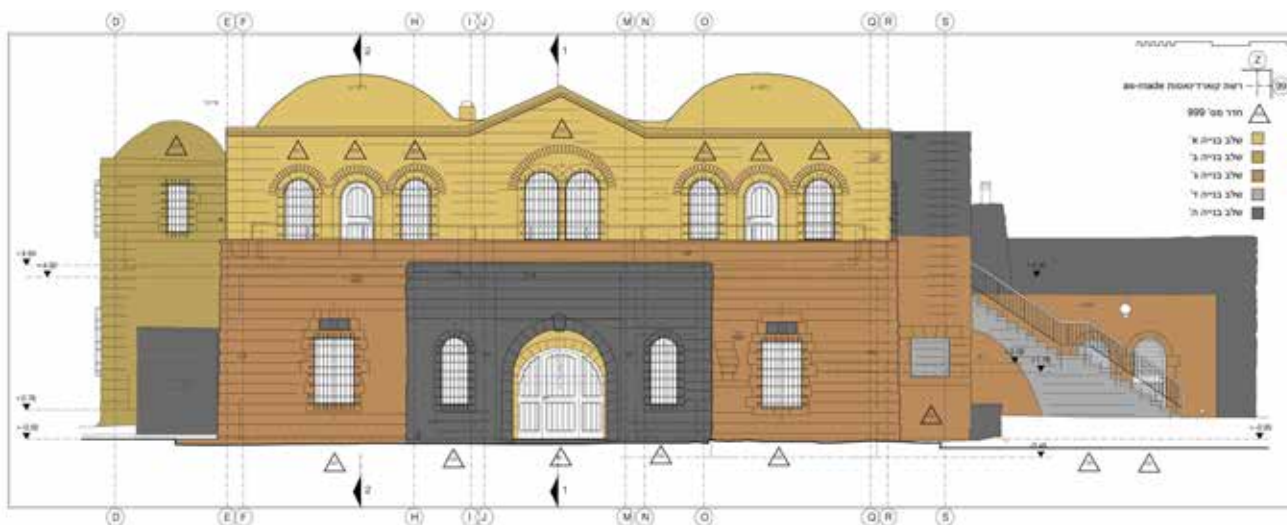
איור 5 | בית טיכו, חזית דרומית משוערת התערבות ראשונה (1924)
 שרטוט: א' פרוינדליך, 2014

סטודיו הציור של אנה טיכו, וניכר כי הוא נבנה עץ וקורה בלוחות אסבסט (איור 6). שני החדרים הנוספים שימשו ככל הנראה לאחסון לצורכי הסטודיו. במהלך שנות ה-50 נוסף גרם מדרגות ממזרח, אשר אפשר גישה ישירה לסטודיו מצפון ללא מעבר בבית החולים. גרם מדרגות זה אפשר לבטל את גרם המדרגות הפנימי, וכך להשכיר את כל קומת הקרקע. התערבות ראשונה במבנה נערכה בשנים 1924 ו-1929. הייתה זו התערבות אדריכלית מרחיקת לכת שתכנן אדר' קורנברג, אשר ביקשה להקנות למבנה חזות מודרנית ופתוחה, לצד תוספת שטחים בנויים והתאמתו לבית חולים.

למבואה המוקפת חלונות עץ גדולים ומודרניים, דומים לאלו שנקבעו בחזית החיצונית. לבד מההתערבות בחזיתות המבנה, מרבית שטחה של החצר התחומה בין האגף הצפוני למבנה הקדום נבנתה, על אף הבדלי המפלס ביניהם (כ-80 ס"מ); נבנה חדר רחב ידיים - חדר 116 ששימש לחדרי אשפות, לחזית הצפונית נוסף אגף צר חדרים 112 ו-114 בקומת הקרקע ו-207,208 בקומה א', אשר שימשו למעבר בין חדר 116 חדרים 110-115, בזה האחרון נקבע חדר הניתוח. נקבעו בו פתחי אור גדולים, ובחזית הצפונית נקבע חלון חיצוני רחב ידיים ולו גגון בטון. לימים, הוקם על גג בית החולים מעל חדר 116, מבנה קל ולו שלושה חדרים. החדר המזרחי בהם שימש



איור 6 | בית טיכו, חזית מזרחית
 שרטוט: א' פרוינדליך, 2014



איור 7 | מוזיאון ישראל, חזית דרומית שלבי בנייה שרטוט: א' פרוינדליך, 2014

**בית טיכו מוזיאון ישראל, 1982
התערבות שנייה**

האתגר שעמד בפני העוסקים במלאכה היה ניכר, שכן 20 שנות שכירות בקומת הקרקע נתנו את אותותיהם במבנה, גם קומת המגורים של אנה טיכו הייתה במצב פיסוי ירוד.

המידע בדבר העבודות שנעשו בשלב זה הן תודות לחלקי תכניות שנמצאו בארכיון המוזיאון, פרסומים של האדריכל ותמונות היסטוריות. ההתערבות שנעשתה במבנה הייתה נרחבת ומקיפה וכללה תוספות בנייה לצד הריסה של אגפים ופירוק פרטי בניין; כך הוסרו באופן גורף כל חלונות המבנה ודלתותיו, לרבות משקופיהם, התריסים והסורגים והוחלפו בחדשים; חלונות העץ הוחלפו בחלונות מפרופיל פלדה ("בלגי") הסורגים "כידוני פלדה קלים" כפי שתיארה מרים הוחלפו "בגלל הערך הרב של יצירות האמנות בבניין, הותקנו סורגי ברזל עבים" כפי שתיאר אדריכל השיפוץ דוד קרויאנקר. הרצפה כולה כוסתה שטיחים מקיר לקיר. גרם המדרגות שופץ, מנגד, הסטודיו של אנה טיכו לרבות המחסנים הצמודים לו פורקו חרף ה"קשר אמוציונאלי-סנטימנטלי עם המבנה עצמו שאותו רצתה לשמר (אנה טיכו)" כדברי קרויאנקר, במקומו נבנה מחסן (חדרים 200-209) שכלפי חוץ הוא בעל חזות כשל תוספות הבנייה של קורנברג.

נוסף מחסן קטן למטבח (חדר 122) ומחסן נוסף צמוד לגבול המגרש המערבי (חדרים 120 ו-125 בשנת 1986), נוספו מדרגות פח העולות אל המרפסת הדרומית

ממערב, וסורגים הסוגרים את המרפסת הצפונית לכניסה ולמבט, והותקנה גלריה בחדר הדרומי-מזרחי של המבנה (חדר 109) לאחר שרצפתו נחפרה. אולם נדמה שההתערבות הדרמטית ביותר הייתה בחזית הדרומית של המבנה, התערבות ששינתה את מראהו של המבנה מקצה לקצה בדומה להתערבות ההיסטורית של קודמו קורנברג, ובמידה מסוימת על חשבוננו - הכניסה המקורית פורקה ובמקומה הותקנה במרחק מה מהחזית המקורית (1924) חזית חדשה בחיפוי אבן, במרכזה קשת גדולה ומשני צדיה חלונות מקושטים, חזית שנתפסה על ידי האדריכל כתואמת יותר את אופי המבנה. מעיון בחלופות התכנון של קרויאנקר עולה שבכל חלופות התכנון החזית המקורית נותרה במקומה, האחרונה שבהן נערכה באוקטובר 1980 ורק בתכניות העבודה מיולי 1981 ניתן להבחין בחזית כפי שנבנתה (איור 7).

ההתערבות בראשית שנות ה-80 למאה העשרים, על ידי מוזיאון ישראל שתכנן אדר' קרויאנקר, כוללות עבודות שיקום למבנה שבגינן פורקו אגפים ורכיבים שנתפסו כמפגע אסתטי או כבלתי ראויים לשימוש, הותקנו פרטי בניין חדשים, נוספו אגפי שירות ומשיקולים אסתטיים פורקה חזית הכניסה והותקנה חדשה במקומה.

דיון ומסקנות

בשתי ההתערבויות היה צורך בשיקום המבנה (Rehabilitation) והתאמתו לשימוש חדש (Adaptation).

שנבנה כתוספת לבניין המקורי" במקום הסטודיו נוסף אגף צר בנוי בלוקים מבפנים ואבן מבחוץ בסגנון הבנייה של ההתערבות הקודמת, ובאופן שההבחנה בין המקור לתוספת אינה אפשרית למי שאינו בקיא בתולדות המבנה. ההתערבות הדרמטית והשנויה ביותר במחלוקת היא התקנת החזית החדשה בכניסה לקומת הקרקע. החזות המודרנית שהותקנה ברוח דמותם של בני הזוג טיכו בסוף שנות ה־20, נתפסה על ידי קרויאנקר בשנות ה־80 כ"מבנה בטון מכוער... שלא הלם את האופי המסורתי של הבניין" (שלמון 1994: 17) ועל כן הוסרה החזית הישנה והותקנה במקומה חזית חדשה אשר תאמה את תפיסת האדריכל כחזית מבנה ירושלמי. כיום בית טיכו נצרב בזיכרון הציבורי אדריכלי על ידי חזית זו ולה שלושה רבדים היסטוריים ותרבותיים; אחורי - רובד היסטורי, ירושלמי קדום, המרכזי - מודרני, קוסמופוליטי, הקדמי - רובד אקלקטי - נוסטלגי, בסגנון "ירושלמי". ספק רב אם הציבור מודע למשמעויות רבדים אלו, ולשיוכם לתקופת בנייתם. פריץ קורנברג בבואו לתכנן בית חולים ובית מגורים בהתאם למשאלות ליבם של הזוג טיכו במחצית השנייה של שנות ה־20 של המאה הקודמת, היטיב לבטא את רוח התקופה ומטענם התרבותי מחד ולשלבם במבנה קמרונות קדום מאידך.

דוד קרויאנקר בבואו לתכנן שלוחה למוזיאון ישראל ברוח צוואתה של אנה טיכו, עמד בפני אתגר כפול - התאמת המבנה לייעודו החדש בד בבד עם שימור מורשתם של בני הזוג טיכו. הוא מסכם את פועלו כאדריכל השיקום בשנות ה־80 בדברים; "אני מקווה שהצירוף הייחודי של אתגר מקצועי עם מטען נוסטלגי אישי, אפשרו לי לתכנן משכן אומנויות תרבותי ההולם בצורתו ובאופיו את משאלות ליבה של אנה טיכו".

לא יהיה זה הוגן לשפוט כל אחת מן ההתערבויות מבעד לעדשות שימור מחמירות, כפי שהתפתחו וכפי שנוסחו במחצית השנייה של המאה העשרים, ובהם מושגי האותנטיות והיושרה, אולם אי אפשר להתעלם מכך שבהתערבות בשנות ה־80, עוותה ההתערבות הקודמת משנות ה־20, אשר נעשתה בהתאם למשאלות ליבם ומטענם התרבותי של בני הזוג טיכו, הלא הם היו מושא השימור עצמו בשנות ה־80 וגם היום.

ניכר כי שתי הגישות אינן תואמות את גישות השימור המודרניות כפי שנוסחו באמנות השימור משנות ה־60 למאה העשרים, דוגמת אמנת ונציה ואמנת בורה, המציינות התערבות מינימלית, הבחנה בין ההתערבות למקור ועוד.

הדיון באותנטיות (Authenticity) וביושרה (Integrity) בכל אחת מן ההתערבויות מצביע על הבדל מהותי בין שתי הגישות לשיקום המבנה.

ההתערבות הראשונה נעשתה במידה רבה בתום לב, ברוח חדשנות התנועה המודרנית וההגירה התרבותית מאירופה, בטרם נוסחו עקרונות שימור. בהקמת בית החולים ובית המגורים של הזוג טיכו לא נלקחו בחשבון צורכי שימור אלא היבטים פונקציונליים והעדפות אסתטיות ותרבותיות. בבחירתם ביקשו בני הזוג טיכו להביא מתרבות מולדתם ארצה ולשלב בקיים. התערבות זו נעשתה באופן מובחן וברור מהמקור, על אף שהייתה אינטנסיבית ולעתים הרסנית. ככזו, ובלי כוונת מכוון, בעלת מידה מסוימת של יושרה (Integrity).

שלב הבנייה הראשון, ביטוי לבנייה החדשה בירושלים מחוץ לחומות במחצית השנייה של המאה ה־19, נותר מובחן מההתערבות החדשה, והמבנה השלם שיקף מבחינה אדריכלית את האינטגרציה התרבותית שבית הזוג טיכו ביטא לאורך שנות פועלם.

בהתערבות השנייה בשנות ה־80, הכוונה הייתה לשמר את זיכרון מפעלם התרבותי של בני הזוג טיכו ברוח צוואתה של אנה טיכו והפיכת המבנה לשלוחה של מוזיאון ישראל. ההתערבות כללה עבודות שיקום ובהן: התקנת תשתיות מודרניות, התאמה לקליטת מבקרים, טיפול בהזנחה ממושכת של המבנה (למעלה מ־20 שנות שכירות של קומת הקרקע) ועוד. מרבית חללי המבנה שוקמו, נשמרו והותאמו לביקור קהל, בהם גם גרם המדרגות הפנימי אשר קישר בין ביה"ח לקומת המגורים של הזוג טיכו ועודנו משמש קשר ומעבר בין הקומות. עם זאת העבודות כללו גם החלפת פרטים מקוריים כריצוף, פרטי נגרות ומסגרות כדי לעמוד בצורכי השימוש המחודש, יתרה מזאת, סטודיו הציור של אנה טיכו פורק, אולם פירוק זה נעשה משיקולים אסתטיים "אנה טיכו עבדה ויצרה בסטודיו גדול ומואר... הסטודיו היה למעשה צריף עץ ופח מכוער

הערות

- 1 הספר תורגם לעברית בידי יעקב אסיא, וראה אור בהוצאת לוינסון 1975. הוצאה מחודשת בהוצאת אריאל 1999.
- 2 עם עבודותיו נמנים: 1922 המרכז המסחרי בחיפה, 1930 חדר האוכל בגבע, 1931 בית ש"י עגנון בירושלים ועוד.
- 3 בתכנון של תמי יניב אדריכלות.
- 4 ע"י מבט - טכנולוגיות מדידה בתלת ממד בע"מ ובהזמנת מוזיאון ישראל.
- 5 בשיתוף מהנדס שימור אינג' עופר כהן.
- 6 אגף זה היה חלק מדבוקת קמרונות ששרדו עד הפיתוח העירוני בשנת 2007, שבמהלכו נפרצה סמטת טיכו.

רשימת מקורות

- ארכיון מוזיאון ישראל.
 ארכיון מפות, האוניברסיטה העברית, החוג לגאוגרפיה.
 הארכיון הציוני, מחלקת מפות ותצלומים.
 ארכיון צילומים היסטוריים של ארץ ישראל, ספריית אוניברסיטת חיפה.
 ארכיון תצלומי אוויר, האוניברסיטה העברית, החוג לגאוגרפיה.
 בן־אריה י' 1998. עיר בראי תקופה - ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים.
 בן־אריה י' 2011. ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט. ירושלים.
 הרי מ' 1999. בת ירושלים הקטנה. ירושלים.
 לפיד ש' 1984. כחרס הנשבר. ירושלים.
 פרוינדליך א' 2014. תיעוד בית טיכו, מוזיאון ישראל.
 קרויאנקר ד' 1987. אדריכלות בירושלים - שכונות ובנייני ציבור יהודיים מחוץ לחומות 1860-1914. ירושלים.
 שלמון ע' 1994. בית טיכו תמרור בנוף ירושלים. ירושלים.

ראיונות

- מיכה בר־עם - צלם, ינואר 2014
 תמנע זליגמן - אוצרת בית טיכו, ינואר 2014
 עזרא כהן - מנהל מחלקת הדרכה רשות השידור, ינואר 2014
 דוד קרויאנקר - אדריכל, ינואר 2014
 ענת שדה - אדריכלית נוף, ינואר 2014
 עירית שלמון - אוצרת בית טיכו בעבר, ינואר 2014

יונית קריסטל

שימור של מלאכות מסורתיות מקומיות

מילות מפתח | שימור, מלאכות מסורתיות

מבוא

המושג שימור מורשת בישראל נקשר בדרך כלל לשימור המורשת הבנויה - למבנים עתיקים או בעלי משמעות לאומית, או לאתרים ארכאולוגיים. מאמר זה מבקש להרחיב את המושג ולעורר מודעות לצורך הדחוף בחקירה, בתיעוד ובשימור של מגוון מלאכות מסורתיות שהתקיימו בארץ, ואשר הולכות ונעלמות. אדון במלאכות הקשורות בבנייה, בייצור חקלאי, בעיבוד התוצרת החקלאית ובייצור של חפצים וכלים שהיו נחוצים בעבר לחיי היום יום.

משנת 1993 אני חוקרת מספר מלאכות כאלו, ורצוני להעלות שאלות הנוגעות לשימור הידע. חלק מהשאלות העולות בהקשר של שימור המלאכות דומה לשאלות העולות בנושאי שימור מבנים ואתרים וחלקן ייחודיות. מכיוון שאין בארץ גוף או ארגון העוסק בשימור המלאכות המסורתיות, רצוני לעורר דיון בנושא מעל במה זו בתקווה למצוא שותפות ותמיכה.

חשיבות השימור של המלאכות

המלאכות המסורתיות הן חלק בלתי נפרד ממורשת התרבות. העיסוק במלאכות שונות היה בעבר רכיב נכבד מהוויית החיים ומבילוי הזמן של מרבית האנשים. המלאכות המסורתיות של אזור מסוים הן חלק ממורשת התרבות המקומית, ומלאכות מסורתיות של עם או של עדה הן חלק בלתי נפרד ממורשת התרבות, מהמורשת הלאומית או העדתית.

המלאכות המסורתיות והידע הגלום בהן נמצאים בסכנת היעלמות. השינויים הטכנולוגיים בארץ במאה השנים האחרונות הובילו להיעלמות של מנהגים, של מסורות ושל דרכי עבודה, שחלקם התקיימו ללא שינוי במשך מאות ואולי אלפי שנים. חלק קטן ממסורות ייצור אלו, במיוחד אלו הקשורות בעיבוד התוצרת החקלאית,

עדיין מתקיים בקנה מידה קטן. חלק התקיימו בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל עד שנות החמישים או הששים של המאה הקודמת, חלק מתקיימות עדיין בשטחי הרשות הפלסטינית, וחלקן נעלם כבר לפני כן. התיעוד הקיים של מלאכות אלה מועט, וכשהוא קיים הוא מתייחס ברובו הגדול ל"מה עשו" ולא לדרכי הייצור. הפרטים הטכניים על אודות החומרים, כלי העבודה, ובעיקר אופן העבודה המדויק, כמעט לא תועדו, והם שמורים בזיכרונותיהם של קומץ אנשים זקנים. בימים אלה אנחנו בנקודת מעבר קריטית. מספר הזקנים והזקנות אשר עדיין זוכרים את מציאות החיים שבה ייצור עצמי היה הרכיב העיקרי באספקת צרכי החיים הולך ומצטמצם. זקנים וזקנות אלו הם המקור היחיד שעליו ניתן להסתמך לצורך לימוד מעשי. דורות ההמשך גדלו כבר במציאות אחרת, ובדרך כלל הידע המעשי שלהם מוגבל. לידע חי אין תחליף.

הבנת ההיסטוריה

מכיוון שחלק מהמלאכות משמרות מסורות עתיקות, הבנת אופן הייצור יכול להקנות לנו הבנה עמוקה ומדויקת של החיים בעבר. זהו כלי חשוב בהבנת ההיסטוריה של הארץ ובפענוח הממצאים הארכאולוגיים. בלי להכיר את הטכנולוגיות ששימשו לייצור, אנו עלולים לטעות בהבנה של ממצאים מהעבר ובפענוחם. אף שלא תמיד ברור אם העדות החיה הקיימת היום אכן משקפת באופן אמין גם את תהליך הייצור הקדום, ההיכרות עמה עשויה בהחלט לקדם את הבנתנו ולהאיר אפשרויות שאולי לא היו מובאות בחשבון. דוגמה מעניינת לכך: חברי משלחת לחקירה של הפקת הנחושת בתמנע התלבטו בשאלה איך הגיעו הקדמונים לחום גבוה דיו. אחד המלווים האתיופיים של המשלחת אמר שאם יביאו לו עז, הוא יראה להם. ואכן, מעור העז הוא הכין בשטח מפוח,

גם אם ערך זה איננו ידוע לנו היום. היעלמות הידע של מסורות הייצור הידניות מעולמנו היום, תפגע בעושרו של העולם שנוריש לדורות הבאים. אופני הייצור המסורתיים הם מקור השראה פוטנציאלי לכל פעילות יוצרת. הכרזה מכנס אונסקו לצביעה טבעית (הודו 2006) ממחישה את חשיבות השימור שלהם:

"בעולם רווי צבע סינטטי, אנחנו מבינים שהצבע הטבעי איננו יכול להחליף אותו, אבל חשוב שיישאר כאלטרנטיבה חיה לצדו. בין הצבע הטבעי למקור החי שלו קיים קשר, שפשוט לא קיים בצבע סינטטי. יש קשר אינטימי לצמחים, לבעלי החיים ולאדמה אשר נותנים לנו צבע. דבר זה הוא העושר של כל האמנות שלנו, כל האומנות והעיצוב המסורתי".

מה לשמר?

"... מורשת התרבות של כל אחד היא מורשת התרבות של כולם. האחריות למורשת התרבות ולניהולה שייכת בראש ובראשונה לקהילה התרבותית אשר חוללה אותה, ולאחר מכן לתרבות אשר דואגת לה..." (מסמך נארה על האותנטיות, סעיף 8)

השאלות בדבר שימור המלאכות המסורתיות בישראל נוגעות הן למלאכות של האוכלוסייה הערבית, הן למלאכות של עדות ישראל השונות. בשני המקרים, לצערי, האינטרס הלאומי עד כה לא עלה בקנה אחד עם תמיכה ועידוד של שימור המלאכות, כפי שהדברים נעשים בארצות שבהן שימור המלאכות מתאים לערכים הלאומיים ולערכי התרבות ההגמוניים. המלאכות של האוכלוסייה הערבית, בעיקר בדואים ופלאחים, מייצגות מידה רבה של מקומיות, ועל כן יש לשימורן ערך רב בהקשר של הבנת התרבות החומרית המקומית והתייחסותה לצמחים ולבעלי החיים, לתנאי האקלים ולאדמה בארץ.

המלאכות של עדות ישראל השונות משקפות מגוון תרבותי נעלם. בארצות רבות היו היהודים בעלי ובעלות מלאכה, לפעמים בבלעדיות, דוגמת הצורפים בתימן. עלייתם לארץ קטעה כמעט תמיד את המשך העיסוק במלאכתם, ובכל מקרה גם אם הייתה המשכיות, היא נעשתה בהתאמה לתנאים החדשים ובהתפשרות מבחינת חומרי הגלם, כלי העבודה וההקשר התרבותי. שיקולים לאומיים של "כור היתוך" ויצירת תרבות

והדגים איך היו הנפחים האתיופים מגבירים את החום בכור שלהם. הכרת תהליך הייצור הראשוני עשויה להיות חשובה בתהליך השימור או השחזור של מבנים או של חפצים.

שמירה על מגוון תרבותי

"מגוון תרבותי ומורשתי בעולמנו הוא מקור שאין לו תחליף לעושר רוחני ואינטלקטואלי לכלל האנושות. יש לקדם באופן פעיל את ההגנה והחיזוק של מגוון התרבויות והמורשות בעולמנו כהיבט חיוני בהתפתחות האדם... שורשיהן של כל התרבויות וכל החברות מתבטאים בדפוסים ואמצעים, מוחשיים ובלתי מוחשיים, אשר מהווים את מורשתם - ואת אלה יש לכבד." (מסמך נארה על האותנטיות)

האמנות העממית ומלאכת היד משקפות את התרבות החומרית ואת רוח המקום בהיותן חלק בלתי נפרד מן הקשר שבין האדם לסביבתו. המלאכות המסורתיות מבוססות בדרך כלל על חומרים מקומיים, או כאלה שקל היה להשיגם במסחר, ועל הדרכים המקומיות והייחודיות שבהן השתמשו בהם. תרבות מקומית מורכבת לא רק ממה שנחשב "אמנות גבוהה" שהיא נחלת בודדים או עילית בכל חברה, אלא גם מביטויי היצירתיות של האוכלוסייה הפשוטה וממגוון פעילויות יומיומיות.

מסורות מקומיות הן ייחודיות, לפעמים אף בגבולות אזור צרים מאד, ושימורן מבטא הגנה על המגוון התרבותי, נושא שחשיבותו מוכרת יותר ויותר ככל שתהליכי הגלובליזציה מתעצמים. שימור המלאכות בהקשרן התרבותי הוא ביטוי של מתן כבוד לאותה תרבות ולנושאייה. יותר מכך, לימוד המורשת של העדות השונות בארץ, כולל זו של המיעוט הערבי, מעיד על הערכה לתרבותו של האחר, והוא יכול להיות פתח להבנה ולהידברות במקרים של מתח.

צו מוסרי לדורות הבאים

במשך אלפי שנים היה ייצור ביד המפתח לקיום האנושי. שמירת הידע הזה היא המפתח לחיים בני קיימא, שאינם תלויים בשימוש בדלק פוסילי ובטכנולוגיות מודרניות. גם אם כרגע אין סיבה להשתמש בשיטות ייצור אלה, אובדן הידע עכשיו עלול לעלות לנו ביוקר בעתיד. לשימורו עשוי להיות ערך עבור הדורות הבאים

המשנה (או אף קודם לכן) ועד ימינו. כמו כן, לא ידוע האם בעלי המלאכה ובעלות המלאכה הפלסטינים משמרים בדיוק אותו אופן עבודה המוזכר במקורות הקדומים. לעתים יש במשנה תיאורים הניתנים להבנה על ידי השוואה לאופן העבודה העכשווי, מה שנותן יסוד להנחה שרצף כזה אכן התקיים. בעניין המורשת הערבית, לשאלה זו יש חשיבות פחותה, שכן המלאכות השונות מייצגות את התרבות הפלסטינית המקומית ללא נתק של זמן, וחלקן עדיין מעוגנות בזיכרון. יתר על כן, המילה "ת'ורת" בערבית-מורשת - מתייחסת במידה רבה מאד לכלל המלאכות ולתוצריהן.

מלאכה מקומית

כמה דורות מלאכה צריכה להתקיים במקום מסוים כדי שתיחשב מקומית? אילו מאפיינים מקומיים, חומריים או רוחניים, צריכים להתקיים במלאכה כדי שתיחשב מקומית? ההיסטוריה האנושית רצופה בהעברת ידע, כולל ידע טכני, ממקום למקום. עם זאת, ידע "מיובא" מותאם למקומו החדש ומקבל מאפיינים מקומיים. מתי בתהליך זה שיטת הייצור יכולה להיחשב ייחודית ומאפיינת של מקומה החדש? מה כולל ולמה מתייחס האפיון המקומי - האם לשיטות הייצור? לסגנון ולעיצוב? לחומרים? שאלות אלו יכולות להתעורר גם בתחום שימור מבנים, כאשר מיישמים בארץ יידע טכני שנלמד במקומות אחרים בעולם, תוך התעלמות מהידע המסורתי המקומי.

מהם גבולות המקומיות? יש מסורות שהיו אופייניות לאזור גאוגרפי צר (למשל המחרשה לא הייתה זהה באזור ההר ובשפלה) או אף לעיר מסוימת. התעלמות מהבדלים אלה עשויה לעוות את ההבנה של המלאכה. כשאנו חוקרים מלאכה, חשוב להבינה בהקשרה המקומי המדויק.

ההקשר התרבותי של המלאכה

מהן המלאכות המשקפות את המורשת התרבותית של עדה מסוימת, ואיך נתייחס להבדלים סגנוניים, או ניואנסים של המלאכה בתוך אותה עדה? ככל שנעמיק לחקור נגלה הבדלים טכניים גם בקרב אותה אוכלוסייה. עד כמה עלינו לדייק בפרטים, ולעומת זאת מתי אפשר להכליל ולקבוע אפיון אחד? אילו מלאכות משקפות

מאחדת לא תמכו בשימור המורשת הנבדלת של כל עדה. פעמים רבות לא היו לבעלי המלאכה היהודים מחליפים בארצות מוצאם, וכך אובדן הידע היה כפול - גם בישראל וגם בארץ המקור.

עלינו להתייחס אל מקורות הידע הקיימים כמשאב, הן של האוכלוסייה היהודית על עדותיה השונות הן של אוכלוסיות המיעוטים השונות. כיוון שמשאב זה הולך ונעלם, חבל ששיקולים פוליטיים יעכבו את הצלת המעט שעדיין קיים, ושלגביו ניתן עדיין לאתר ידע חי. מבחינה מעשית וחומרית שימור המלאכות המקומיות פשוט יותר ומקורות הידע החי זמינים. החקירה והלימוד המעשי של המלאכות של עדות ישראל השונות מורכבים הרבה יותר. הנתק מחומרי הגלם, מן המקום ומהחברה המקורית שבה נוצרו גדול מאד, וקיים קושי ממשי למצוא זקנים וזקנות שעדיין חיים ויכולים למסור את המידע המעשי. יוצאת דופן מבחינה זו היא העדה האתיופית, שעלייתה מאוחרת. כמו כן מדובר על מגוון עצום של מלאכות, שלא ניתן להכליל בחיבור אחד. מסיבות אלה אתייחס בהמשך בעיקר למלאכות המקומיות הפלסטיניות, שעליהן אספתי יותר מידע.

השאלות שמתעוררות בנוגע לשימור מלאכות נוגעות במסורת, במקומיות, בהקשר התרבותי והחברתי, ובשאלת האוטנטיות, הקשורה לכל אלו. דיון בשאלות אלו יהיה רלוונטי אם יתעורר צורך להגדיר אמות מידה ותבחינים (קריטריונים) לשימור. ייתכן שיעלו שאלות נוספות, שאינני ערה להן. מכל מקום, נקודת המוצא שלי היא ששימור מלאכות הוא שימור מעשי של אופני הייצור.

מהי מלאכה מסורתית מקומית?

האם עלינו לנסות לחפש את שורשי המלאכה בעבר הרחוק? האם אפשרי ונחוץ לגלות רצף היסטורי של המלאכה, שהשתמר מימים קדומים, או שדי להסתפק בעובדה שהיא התבצעה ללא שינוי במשך כמה דורות באותו מקום? כמה דורות מספיקים להגדיר מלאכה כמסורתית?

בעניין המורשת של עם ישראל, מלאכות רבות שנעשו בארץ עד הדורות האחרונים בידי ערבים מוזכרות במשנה או בספרות קדומה אחרת. אין באפשרותנו לדעת בוודאות אם היה רצף באופני הייצור מאז ימי

לשאלת האותנטיות

אחד המאפיינים של מלאכה מסורתית הוא השתמרותה לאורך זמן ללא שינוי, או בשינויים קלים, המותאמים לקצב השינוי החברתי הטבעי. בימינו רצף היצירה המסורתית, באופן הראשוני וה"אותנטי" שלו, ניתק במידה רבה. עצם הצורך בשימור מעיד על כך. המפגש של המלאכות המסורתיות עם המודרנה ועם השינויים הטכנולוגיים המהירים הביא לחיסולן, אך דבר זה לא התרחש בבת אחת. פעמים רבות קיים שלב מעבר שבו המלאכה שומרת על אופני הייצור



איור 2 | טווייה בפלך עם משקולת עליונה. עוג'א, בקעת הירדן, בדואית משבט עטיאת

באופן המובהק ביותר את המורשת התרבותית של כל עדה, ומי מחליט על כך? לדוגמה: הפלך ששימש את הנשים הבדואיות לטווייה בדרום הארץ לא היה דומה לפלך ששימש חלק מהנשים הבדואיות בצפון. ידועים לי לפחות שלשה סוגים שונים של פלכים שהיו בשימוש, ואופן העבודה בכל אחד מהם אחר לגמרי. ייתכן שהיו פלכים נוספים בשימוש שאין לנו מידע עליהם. התייחסות כוללת אל הפלך הנפוץ יותר כ"פלך הבדואי" היא האחדה המוחקת את המגוון מהתודעה. (איור 1, 2)



איור 1 | טווייה בפלך תמוך. כפר מצר, גליל תחתון, בדואית משבט חמדון

המסורתיים, אך מאמצת אל תוכה חומרים חדשים, או השפעות אחרות המתבטאות בהתאמה לתנאים החדשים שנוצרו. העדויות החיות הקיימות היום למלאכות רבות שייכות כבר לשלב המעבר הזה, מעצם העובדה שמדובר על אנשים שנולדו במאה העשרים. בבואנו לשמר מלאכה או מסורת ייצור - לאיזו נקודה בזמן עלינו להתייחס? האם ניתן לנסות ולהתייחס למה שקדם לידיע החי הקיים רק על סמך עדויות מן העבר? מהי מלאכה מסורתית אותנטית? למשל -

יש מלאכות, בעיקר כאלה הנושאות אופי קישוטי, שהמשמעות שלהן מובנת רק בהקשר התרבותי המסוים של הקהילה שבה הן משמשות. שימור המלאכה ללא התייחסות להיבט התרבותי יהיה בלתי שלם. בשימור מלאכות מסורתיות נבקש אם כן לשאול שאלות המתייחסות לא רק לטכניקה אלא גם למשמעות, כמו במקרה של הרקמה הפלסטינית. בהקשר זה, נבקש להתייחס גם להשתנות הסגנון שחלה עם הזמן.

מסורתית עולות מכיוון שפעולת השימור נובעת מהחלטות ערכיות או אף מוסריות, הקשורות להשלכות של מעשינו כחברה על ההווה ועל העתיד. השימור אינו פעולה טבעית, אלא החלטה מודעת, המבקשת לעצור בנקודה מסוימת את רצף ההשתנות וההרס, ולנקוט פעולת נגד. אך שלא כמו בשימור של מבנים, מוצרים או חפצי אמנות, שלאחר בנייתם או יצירתם יש בהם משהו סטטי, המלאכות, בהיותן פעילות אנושית מתמשכת לעולם אינן סטטיות. תהליכי הייצור הם דינמיים ומותאמים לאזורים, לעונות השנה ולמקצבי החיים. השימור שלהם צריך להיות דינמי אף הוא. שימור המלאכות חייב להיות מעשי. לא די רק בתיאור מילולי, או בתיעוד בצילומים. הלימוד עצמו צריך להיעשות בידיים, ביישומה של המלאכה, ולא ערכו המעשי מוטל בספק. כלומר, שימור של מלאכה יכול להתבטא רק בעבודה מעשית, והיא משתמרת כל עוד הידע עובר הלאה.

השלבים הדחופים ביותר כעת, לקראת שימור של מלאכות, הם איתור בעלי ובעלות ידע המסוגלים ללמד בפועל את מלאכתם, תיעוד מקיף של המלאכה, הכולל את כל היבטיה ולימוד מעשי שלה. שאלות פילוסופיות ילוו אותנו גם לאחר מותם של אחרוני בעלי המלאכות המסורתיות, אך הלימוד מהם יבצר מאיתנו. הלימוד מבעלי מלאכה חיים ומיומנים פותח אופקים ומאפשר הבנה מעמיקה של תהליכי ייצור. הבנה תאורטית איננה מספיקה כיוון שחסרים בה הפרטים המעשיים הנרכשים רק עם הניסיון המעשי. חוויתי עובדה זו כמה פעמים, כשכשלת כאשר ניסיתי לייצר חפץ על פי הסבר, מפורט ככל שיהיה.

משנת 1995, מצוידת בתובנות אלו, איתרתי באופן עצמאי מספר בעלי מלאכה ובעלות מלאכה בתחומים שעניינו אותי. למדתי מהם, צפיתי בהם בעבודתם וניסיתי לתעד את תהליך העבודה כמיטב יכולתי ובהתחשב במגבלות שונות - תקציביות, חברתיות או טכניות, שעמדו בדרכי.

המלאכות שנלמדו כוללות: ייצור מחצלות בשיטות שונות, (פלאחים ובדואיות מצפון הארץ) (איור 3) טווייה בפלך תלוי בעל משקולת עליונה (בדואיות - נגב, פלאחיות - אזור דרום הר חברון) והיכרות עם שני סוגי פלכים אחרים ששימשו חלק מהבדואיות בצפון הארץ, קליעת שרפרפים מסוף מצוי, (פלאחים

האם מלאכות שהתפתחו בארץ מלכתחילה לצורך ממכר לתיירים יכולות להיחשב מלאכות מסורתיות "אמיתיות"? מטרות מסחריות או לאומיות עשויות לגרום לתופעה של "המצאת מסורות". מסיבות אלו יש צורך בקביעת אמות מידה שיעזרו בהגדרת מלאכה או מוצר כאותנטיים לפי מדדים שונים כמו חומר, שיטת עבודה, עיצוב, צבע, שימוש, הקשר תרבותי ועוד.

מלאכות מסורתיות מקומיות לשימור

כאמור, חלק גדול של המלאכות המקומיות אינן מתקיימות כמסורת חיה, אבל לחלקן יש עדות או אף זיכרון חי, בדמות גברים או נשים שעסקו בהן בעבר. חלק ממסורות אלו הן: איסוף ואיגום מים, טיוח בריכות ובורות, שימוש בשיטות השקיה מסורתיות; חקלאות מסורתית, עיבוד מסורתי של התוצרת החקלאית. תהליכי שימור מזון ובישול מסורתי; נגרות מסורתית, עיבוד העץ מהשלבים הראשוניים, שימוש בקרדום. התקנת מחרשה וכלי עבודה חקלאיים שונים; עבודות מתכת - נפחות והכנת כלי עבודה מסורתיים, פרזול; קליעה על ענפיה השונים; ייצור מחצלות וסלים בטכניקות שונות, קליעת שרפרפים. קליעת חבלים ומתקני נשיאה, בניית סוכות ומבני מגורים ממחצלות; צורפות ותכשיטנות; בנייה יבשה באבן - מדרגות חקלאיות, מבני שמירה; סיתות אבן, הפקת סיד והשימוש בו; בנייה באדמה, הכנת ממגורות, הכנת תנורים מסוגים שונים, טיוח בטיח אדמה, בניית גגות מעזיבה (קורות עץ, קנים ואדמה כבושה); הכנת כלי חרס, עיבוד האדמה המקומית, צריפת בור או ערימה או בניית תנור צריפה; עבודות עור - עיבוד ראשוני של העור, הכנת נאדות מים, מחבצות, ופרוות; סנדלרות, רצענות והכנת רתמות לבעלי חיים; טווייה ואריגה - אריגה בנול קרקע; - בניית האוהל הבדואי; אריגה בנולים בנויים - בדים עדינים ללבוש, אריגת אצבעות להתקנת רתמות לסוסים ולגמלים, רצועות וחגורות; צביעה טבעית; בניית כלי נגינה מסורתיים ונגינה עליהם; ניפוח כלי זכוכית; רקמה, סריגה, עבודות תחרה ומחט, עבודות חרוזים (מלאכות שאופיין קישוטי יותר מאשר שימושי).

איך לשמר מלאכות מסורתיות?

כל השאלות בנוגע לאמות המידה להגדרת מלאכה



איור 4-6 | סדנא לבניית שומרה בבנייה יבשה. אזור ירושלים.
בהדרכת בנאי וסתת אבן מבית ג'אלה



איור 3 | בדואית מערביי החולה מחזיקה מחצלת שאותה לימדה
אותי לארוג. בתי הכפר שגדלה בו היו עשויים ממחצלות כאלה

צפון הארץ), קליעת סלים בשיטות שונות - פלאחים
ופלאחיות (אזור רמאללה - קליעה בזיתים, אזור שכם -
קליעה בקנה, צפון הארץ - קליעה בקש חיטה), קליעה
של מקלעות חיטה (דרוזיות, צפון הארץ), אריגה בנול
קרקע (בדואיות - נגב, פלאחיות - דרום הר חברון)
אריגת אצבעות (בדואים - צפון הארץ), עיבוד עורות
ליצירת נאד מים או מחבצה (בדואיות - גליל, נגב,
בקעת הירדן, פלאחיות - דרום הר חברון).

במידת האפשר ומתוך הכרה גם בערך החברתי של
הדבר, נערכו סדנאות לימוד, שאותן הנחו בעלי
המלאכה ובעלות המלאכה המבוגרים, בעזרה ובתיווך
שלי, ותרגום לפי הצורך. נערכה סדנה בת כשבועיים
לבניית מבנה שומרה בבניית אבן יבשה, בהנחיית בנאי
וסתת אבן מבית ג'אלה, (איור 4, 5, 6) וסדנאות לבניית
תנור מדגם טאבון, בדרום הר חברון. (איור 7) סדנאות
בתחומי עיבוד המזון כללו הכנת גבינות מסורתיות
(בדואיות - צפון הארץ) חביצה והכנת מוצרי חלב
מסורתיים (דרום הר חברון, נגב) (איור 8) הכנת פריכה
(גליל), הכנת דיבס ומלבן מענבים (פלאחים - הר
חברון). תהליך הלימוד וכן ארגון הסדנאות חשפו כמה

מוסדות השכלה, או שימור אתרי מורשת. זוהי כמוֹבן הגישה האידאלית. גישה כזו מיושמת בצורה ראויה לציון ביפן, שם הממשלה הכירה בפעילויות כמו דרמה, מוסיקה וטכניקות של מלאכות יד כבעלות ערך היסטורי, הראויות להגנה ולשימור על פי חוק. אמנים ואומנים בעלי מיומנות מיוחדת מוכרים כ"אוצר לאומי חי", והם מקבלים מלגה שנתית כדי להמשיך לעסוק במלאכתם, וכן על מנת שילמדו ממשיכי - דרך, ויעבירו את המורשת הלאה. כמו כן הממשלה יוזמת סדנאות הכשרה כדי להבטיח את העברת הידע הבין - דורי.

שימוש במלאכות המסורתיות להפקת רווח כלכלי, ומתוך כך - שימורן. במקרה זה, המלאכות נעשות למטרות מסחר או תירות. גישה זו מיושמת במקומות רבים בעולם, ובמקרים מסוימים גם בארץ, ברמות שונות של התפשרות על אותנטיות. אף שלא הגדרנו אמות מידה לאותנטיות, ברור שהעיסוק במלאכות למטרות מסחר מכפיף אותן מראש לדרישות השוק, ומסיר מהן גם את המשמעות החברתית והתרבותית המקורית, וגם את האיכות המסורתית, המבוססת בעיצוב, בצבע, בסמליות ועוד. בתנאים אלה קשה מאד לשמור על אותנטיות של המוצר, אף על פי שקיימת אפשרות סבירה לשימור אופן העבודה המסורתי. כלומר, גם אם המוצר שנעשה מאבד את איכותיו המסורתיות מבחינות רבות, הרי שהשיטה שבה הוא מיוצר דומה לשיטה שנוצרו בה המוצרים המסורתיים. קביעה זו איננה נכונה בכל מקרה, וכן מעלה את השאלה האם די ב"דמיון חלקי באופן הייצור" כדי להיחשב שימור המלאכה. אחת הבעיות של גישה זו היא העובדה שרמת המיומנות הנדרשת היום לצורך ייצור חפצים שמטרתם היחידה היא מכירה לתיירים איננה גבוהה, ובדרך כלל המלאכה לא תבוצע ברמה המיטבית שלה. כמו כן, אם המטרה היא מכירת מוצר והפקת רווח, הרי שההתפשרות על אופן הייצור תהייה בלתי נמנעת, והפיתוי לעבור לאמצעי ייצור מודרניים או מודרניים למחצה, המחקים את אופן הייצור המסורתי, יהיה גדול מכדי להמשיך ולקיים את הייצור המסורתי. במקרים יוצאי דופן תיתכן דווקא הקפדה על ייצור מסורתי, ברמת גימור ואיכות ללא פשרות, גם אם האיכות איננה נמדדת במונחים המסורתיים אלא במושגי השוק לגבי איכות העבודה, לשם מיתוג ושיווק לקונים אקסקלוסיביים. ברוב המקרים הללו אין מחירי



איור 7 | הדגמת השימוש בטאבון. סדנא לבניית טאבון, סוסיא



איור 8 | סדנא להכנת מוצרי חלב מסורתיים בסוסיא. הוצאת הזבדה (סוג חמאה) לאחר החביצה במחבצה מסורתית מעור טז

מהקשיים הכרוכים בשימור המלאכות, והעלו שאלות נוספות רבות בדבר הדרכים שבהן אפשר להתייחס לשאלה כיצד לשמר מלאכות.

כיוון שלמדתי מלאכות רבות בו בזמן, לא הגעתי לרמת מיומנות מעשית שמספקת אותי בכל המלאכות. לימוד מלאכה חייב לכלול די זמן לתרגול, לאימון ולהטמעת הידע.

גישות עיקריות לשימור מלאכות

שתי גישות שכיחות מיושמות בנושא זה, ניתן לשלב אותן.

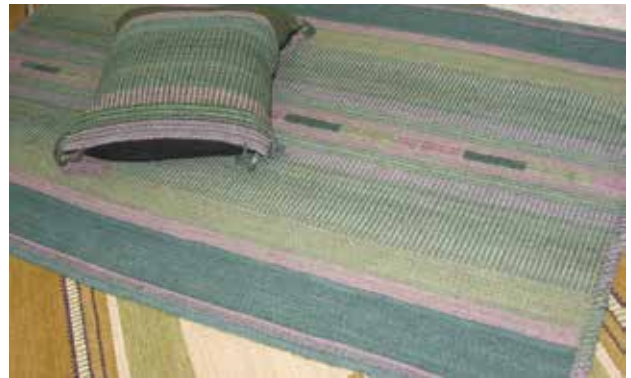
שימור לשם שימור הידע. מתוך הבנת החשיבות של שימור הידע כערך בפני עצמו, בלי להתחשב בתועלת המיידית שיכולה לצמוח מכך. גישה זו מחייבת השקעת משאבים וסבסוד, כפי שהמדינה מממנת

החייאה והמחשה מוצגות בהם מלאכות מסורתיות. בעלי ובעלות מלאכה משחזרים את אופני העבודה המסורתיים עבור התיירים. הפעילות יכולה לכלול גם מלאכות שלא קשורות בייצור חפצים לממכר. גם כאן הדילמה המרכזית קשורה למידת הכדאיות הכלכלית, לעומת ההקפדה על שיטות ייצור מסורתיות. ברחבי העולם קיימים כפרים משוחזרים או פסטיבלים מקומיים, ובהם גם הדגמה של מלאכות מסורתיות ברמה גבוהה. בארץ לא קיים אף אתר המקיים פעילות כזו ברמה שאפשר לקרוא לה שימור אמיתי של תהליכי ייצור מסורתיים. האתרים שבהם נעשה ניסיון כזה סובלים בדרך כלל מעיוות חמור של המציאות ההיסטורית, מרמה גבוהה של מסחור ומרמת דיוק נמוכה. הפוטנציאל הטמון ברעיון זה הוא גדול, כיוון שהדגמת מלאכות בהקשר של אתר היסטורי יכולה להעשיר מאד את החוויה של המבקרים ואת הבנת רוח המקום. זאת, בתנאי שיש הקפדה על אמינות היסטורית. לשם שימור הידע, הפעילות במקום תכלול גם הוראה והכשרה של תלמידים ותלמידות ממשיכי דרך. (איור 10, 11)



איור 10-11 | הדגמה של מלאכות באירועים המתקיימים באתרים ארכאולוגיים למטרות תיירות

ג. הסדנאות שקיימתי עם בעלי ובעלות מלאכה יכולות להיכלל בקטגוריה של תיירות. הרעיון שעמד מאחורי סדנאות אלו הניח שמהוראת המלאכה יכולה בעלת המלאכה להרוויח יותר ממכירת המוצרים, ושם הדבר יוכח ככדאי מבחינה כלכלית תהיה סיבה להמשיך ולקיים את המלאכה בתוך הקהילה המקורית שלה. בסדנאות אלו הייתה הקפדה רבה על האותנטיות, וכן על הבנת המלאכה בהקשרה התרבותי



איור 9 | מוצרים ארוגים בחנות עמותת "סדרה" המשמרת את האריגה הבדואית המסורתית בנול קרקע. לקייה, נגב

המוצרים מספיקים כדי לתמוך ברווחיות הייצור, ונדרשת השלמה - מתרומות, מסבסוד, או ממקורות הכנסה אחרים, שאינם תלויי מכירה. דוגמה למקרה כזה נמצאת בעמותת "סדרה" לאריגה בדואית בלקייה (איור 9). אופן זה של "שימור" מיושם רק במלאכות המייצרות מוצר הניתן למכירה, ואלו הם רק חלק מועט מהמלאכות. הבעייתיות הגדולה ביותר של גישה זו היא ההתעלמות מן העובדה שאופני הייצור המסורתיים אינם יכולים להתחרות מבחינה מסחרית באופני הייצור המודרניים, או לעתים ביבוא זול. התערבות מכוונת ותמיכה כספית בהמשך הייצור המסורתי יכולות להיות פתרון. אולם גם אז ייצור כזה מנותק מן המשמעות התרבותית של המלאכה, והשימור אינו שלם ומהימן לחלוטין, ואינו נקי מפשרות בעיצוב המוצר, שצריך לעמוד בטעם של הקונה המודרני, ולא בעיצוב המסורתי המקורי. שימוש במלאכות למטרות מסחר ותיירות נעשה באופנים שונים.

א. **התאגדויות נשים.** בחברות מסורתיות הנמצאות בתהליכי מודרניזציה נמצא התאגדויות כאלו העושות שימוש במלאכות מסורתיות לצרכי העצמה, לממכר ולתיירות. במקרים רבים אינטרסים אלו משולבים. ההתאגדות מאפשרת אירוח קבוצות כדי לתת הסבר על המלאכה והדגמתה, וכדי לחשוף את התיירים למוצרים לשם קנייה. גם כאן כמעט תמיד קיימת התפשרות מאותן סיבות שהוזכרו לעיל. לא שימור המלאכה הוא העומד בראש סדר העדיפויות, אלא יכולתן של הנשים להשתכר.

ב. **"מוזאון חי".** במוזאונים כאלה פוגש המבקר בשחזור של יישוב או אתר היסטורי או תצוגה מוזאלית, שלצורך

אחת מהמלאכות הנלמדות יש חשיבות גדולה לתרגול. דרוש אם כן די זמן לכל מתלמד או מתלמדת לתרגל את המלאכה עד לשליטה טובה.

סיכום

במלאכות המסורתיות המגוונות טמונים מפתחות הידע של חיים מקיימים, כפי שהתבטאו בעבר. ידע מעשי זה לא נכתב, אלא הועבר כמסורת חיה הקשורה למקום ולחומר המקומי. עם מות מסורות ייצור אלו הידע המעשי צפוי להיעלם. שימורו חשוב לעתיד, כשם שחשוב לשמר זרעי זנים חקלאיים מסורתיים שאין מגדלים אותם היום, אך ייתכן שטמונות בהם תכונות בעלות ערך עתידי. על מנת להציל ידע זה יש להשקיע מאמץ מתוך מודעות והכרה בחשיבות שימורו. מאמץ זה צריך להתעלות מעל שיקולים כלכליים של צורכי שוק ומעל שיקולים פוליטיים, ולהכיר במכנה המשותף של התרבויות המקומיות.

היכרות של המורשת ומתן כבוד למורשת של התרבויות השונות יכולים לפעול כאמצעי מקרב. איתור מקורות ידע בדמות בעלי מלאכה ובעלות מלאכה חיים, וייסוד מערכת שתאפשר העברת ידע זה הלאה לדורות הבאים הכרחיים כדי למנוע את היעלמותן של מלאכות, שהן חלק מהמורשת התרבותית המקומית. במצב הנוכחי, המעשה חשוב יותר מן ההלכה, ויש חשיבות לשימור כל מלאכה שניתן לשמרה. עם זאת, ברגע שתהיה התייחסות רצינית לשימור המלאכות יהיה צורך להגדיר אמות מידה למסורתיות, למקומיות, להקשרים תרבותיים ולאונטיות.

אני מרגישה מחויבות לנושא שימור המלאכות המסורתיות בארץ. ועד כה פעלתי לבד וללא תמיכה. אשמח לכל שיתוף פעולה ורעיון אפשרי לקידום המחקר המעשי בתחום.

הערה: בכתבה השתדלתי ככל הניתן להתייחס גם לנשים אך מטעמי נוחות היה עלי לבחור לעתים בלשון זכר, כמקובל. בכל מקום הכתוב בלשון זכר, פרט לצורפים התימניים, הכוונה היא גם לנקבה.

צילומים | יונית קריסטל

רשימת מקורות:

- Icomos. THE NARA DOCUMENT ON AUTHENTICITY (1994).
 איקומוס. 1994. מסמך נארה בנושא האונטיות. תרגום לעברית אדר' גיורא סולר
 International Symposium-Workshop on Natural Dyes. 2006. Hyderabad - India
 ויקימדיה אוהבת אתרי מורשת. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: שימור מבנים ואתרים היסטוריים.
<http://www.wlm.org.il/wp-content/uploads/moazza-about.pdf>
 אתר שימור מלאכות מסורתיות. <http://www.old-crafts.co.il/category/articles>

אבי ששון

עיר מחפשת זהות, שימור המורשת הערבית בעיר יהודית - אשקלון כמשל

מילות מפתח | אשקלון, שימור, מורשת האחר

תקציר

העיר אשקלון התברכה בנופים רבים ומגוונים בתחומה המוניציפלי, החל מנופים פיזיים בדמות חוף הים, דיונות חול ורכסי כורכר, דרך אתרים ארכאולוגיים והיסטוריים מהתקופות הקדומות וכלה בתקופה העות'מאנית והמנדטורית וראשית ימיה של העיר החדשה. כולם יחדיו פזורים בכל רחבי העיר ומעטרים אותה מכל עבריה.

הגם שהייתה מוקד משיכה לחוקרים בתחומים שונים ונערכו בה חפירות ארכאולוגיות מרובות, נזנחו אתרים היסטוריים ובעיקר אלה הקשורים למורשת הערבית של העיר. זה שנים רבות עיריית אשקלון מחפשת את דרכה ביחס למדיניות השימור של אתרי המורשת בעיר ולאופן השתלבותם במערכות החינוך, התרבות והתיירות. פתרון מסוים לשילובם של ערכי המורשת הבנויה ברחבי העיר אשקלון נמצא בפעילות "אמץ אתר" במערכת החינוך הפורמלית בעיר.

המאמר מציג את הממצא ואת הדילמות החינוכיות והקהילתיות ביחס למורשת המקום, מבחינה תרבותית וחברתית, ומציג פתרונות אפשריים.

מבוא

במערכות החינוך, באמנות ובתרבות וכן במחקר מיוחס מקום של כבוד לנוף הפתוח, הן לנוף הטבעי הן לנוף האורבני. נושא זה משולב בתכניות למידה ובספורים. בכך באה לידי ביטוי ההכרה, כי הנוף "מדבר בעד עצמו" ואיננו זקוק לפרשנויות הנאמרות ב"ד' אמות" הכיתה. זכתה העיר אשקלון והתברכה בנופים רבים ומגוונים בתחומה המוניציפלי. אלו כוללים נופים פיזיים בדמות חוף הים, דיונות חול ורכסי כורכר, אתרים ארכאולוגיים מהתקופות הפרהיסטוריות ותקופת הברונזה, וכלה באתרים מימי הביניים, מהתקופה העות'מאנית, מימי המנדט ומראשית ימיה של העיר הישראלית החדשה.

רכיבי הנוף הללו פזורים ברחבי העיר ומעטרים אותה מכל עבר.

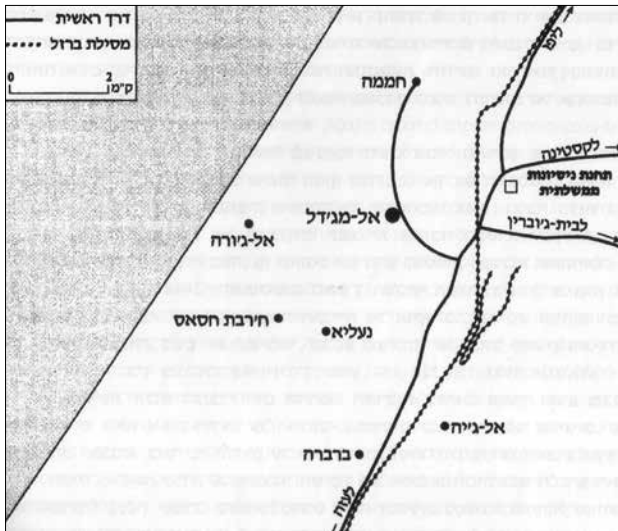
שנים רבות הייתה אשקלון מוקד למחקרים ארכאולוגיים, בתל הקדום וברחבי העיר. לעומתם, אתרים היסטוריים, בעיקר אלה המזוהים עם ההתיישבות הערבית, נזנחו במידה רבה. עיריית אשקלון מחפשת זה שנים רבות את דרכה ביחס למדיניות שימור אתרי המורשת בעיר ולאופן השתלבותם במערכות החינוך, התרבות והתיירות.

הדיה של ההיסטוריה המפוארת של אשקלון, באים לידי ביטוי בשרידי המורשת הבנויה. נתייחדה אשקלון מבחינת המורשת הנופית, והיא מציגה לבאים בשעריה שרידים היסטוריים וארכאולוגיים בנויים מכל התקופות ההיסטוריות המרכזיות בתולדות העיר וארץ ישראל. נוף העיר הוא מעין מעבדה בגאוגרפיה היסטורית, שהמסייר בה יכול לצפות, ללמוד ולחוש כל תקופה ותקופה ולהלך לאורך הרצף ההיסטורי של העיר והארץ.

בעיר אין מוזאון ארכאולוגי-היסטורי מסודר, אלא מספר מוקדי תצוגה שונים, כגון: תל אשקלון ("פארק אשקלון") המתמקד בתקופות הקדומות; "חצר הסרקופגים" בשכונת אפריזר המתמקדת בארונות קבורה ובממצאים ארכאולוגיים-אמנותיים; תצוגה ארכאולוגית מקיפה במכללה האקדמית; תצוגה של ממצאים ארכאולוגיים מן התקופות הקלאסיות במבואת מלון "גני דן"; תצוגה לתולדות הקמת העיר החדשה ב"מוזיאון החאן" במגדל ועוד. נציין, כי התצוגה הארכאולוגית השיטתית, המקיפה והמעמיקה ביותר מוצגת במכללה האקדמית אשקלון. כל התצוגות פתוחות לציבור, ולמרות זאת אלה לא עלו עדיין למודעות הציבורית.

הממצא המאפיין את המורשת באשקלון ובולט בממצא מכל התקופות הוא אופיה האילי, הנוכרי

אשקלון, התמחו בדיג והפכו את שטח התל העתיק לבוסתן פורח. התפתחותם של היישובים והגדלת שטחי החקלאות הביאה להטיית הדרך הראשית מאיסדוד (אשדוד) לעזה, כך שעקפה את היישובים חממה, מג'דל ונעיליה ממזרח. כך הפכו מג'דל וכפרי



איור 1 | מג'דל וסביבותיה, 1947 (גולן 2002, 165)

הבת שלה ליחידה גאוגרפית אחת שעליה הוקמה העיר אשקלון המודרנית (ששון 2002: 103-117). בסיום מלחמת העצמאות נמצאה מג'דל בשלטון מדינת ישראל, בשטחה של העיר אשקלון. חלק מהתושבים המוסלמים עזבו בזמן המלחמה לאזור עזה והאוכלוסייה שנותרה ביישובים הועברה בסוף שנת 1950 לעזה. מכאן ואילך התפתחה עיר ישראלית הקולטת עלייה משבעים גלויות. שני אתרים מרכזיים הקשורים בתודעה הציונית מעוגנים במרחב הגאוגרפי של אשקלון. הראשון הם שרידי העיירה מג'דל (יישוב בעל מאפיינים חקלאיים) שבבתי שוכנו עולים חדשים, וסמוך לה הוקמו מעברות לעולים (גולן 2002: 168-172). האתר השני הוא אפרידר ("אשקלון החדשה") במערב אשקלון, שתוכננה כעיר בתכנון חדשני, והתמזגה כשכונה בעיר אשקלון.

המודעות למורשת אשקלון והפעילות לשימורה
במשך שנים התלבטו פרנסי העיר כיצד לשמר את שרידי המורשת של העיר ולהביא את דבר האתרים והממצאים לידיעת בני הנוער, תושבי העיר והבאים בשעריה למטרות תיור ונופש. דומה כי שאלות ותהיות

והערבי של העיר לדורותיה. מעט מאוד ממצאים ואתרים מתייחסים לפרקים היהודיים והציונים של העיר. נראה, כי מאפיין זה מאתגר את פרנסי העיר לדורותיהם, בבואם למתג את העיר מבחינה היסטורית ותיירותית.

למרות זאת, ראשי מערכת החינוך בעיר פועלים להעמקת הזהות המקומית בקרב התלמידים, בעזרת פעילות לשימור המורשת ההיסטורית והארכאולוגית, כדוגמת מיזמי "אמץ אתר".

במאמר אסקור את הממצאים ההיסטוריים באשקלון ואת מאפייניהם, אבחן את הדילמות החינוכיות והקהילתיות ביחס למורשת המקום, מבחינה תרבותית וחברתית, ואציג פתרונות אפשריים.

קיצור דברי ימי אשקלון

אשקלון היא אחת הערים החשובות בתולדותיה של ארץ-ישראל. מהתקופות הקדומות עד ימי הביניים, נודעה אשקלון כעיר חוף, שכוחה ועוצמתה מן הים. אז היא מילאה תפקיד מרכזי בסחר המקומי והבינלאומי. שרידים מתקופות פריחתה של העיר מצויים כיום בתל אשקלון, ובאתרים נוספים ברחבי העיר, כגון "אחוזת המיל השלישי", מערות קבורה, כנסיות מהתקופה הביזנטית ועוד (ששון וחובריו 2001: 7-10).

בשטחה המוניציפלי של העיר התקיימו בתקופה העות'מאנית ובימי המנדט הבריטי שישה יישובים שונים זה מזה באופיים ובמעמדם: מג'דל, נעיליה, חצאץ, ג'ורה, חממה, וראסם (איור 1). בין היישובים האלה הייתה זיקה וכן בינם לבין הכפר הגדול, לימים העיירה מג'דל, שהייתה היישוב המרכזי באזור.

בסוף התקופה העות'מאנית זיהה השלטון את התהליכים המתרחשים באזור והושיב בו את ה"מודיר", מנהל המחוז. עם ראשית המנדט הבריטי עלתה חשיבותה של מג'דל כעיר מחוז וכמרכז גאוגרפי מינהלי וכלכלי. הדבר ניכר במספר מוסדות הציבור שהוקמו בעיר ובפעילות כלכלית ענפה בה ובסביבתה. בעת החדשה התבססה פרנסתם העיקרית של תושבי האזור שהיו מוסלמים, על חקלאות. העיירה מג'דל שימשה מרכז מינהלי, מרכז מלאכה ותעשייה זעירה, בעיקר תעשיית אריגים, ובה שוק מרכזי. בחממה (מצפון) ונעיליה (מדרום) התפתח ענף ההדרים, ואילו תושבי הכפר ג'ורה, שישב לחוף הים סמוך לתל



איור 2 | נוף אופייני באשקלון בשנות השישים בעיני פרנסייה - עתיקות, חוף ושכונת אפרידר | גלויה בהוצאת פלפוט, אוסף ששון

ברם, תוצאות הסקר הצביעו על האופי הערבי המובהק של הממצאים במורשת העיר, להוציא מספר אתרים באזור שכונת אפרידר שאותם ניתן לייחס ל"מעשה הציוני". עם זאת, לחלק לא מבוטל של האתרים

כאלה עלו בעיקר ביחס לאתרים היסטוריים, שכן בתודעה הציבורית היו האתרים ארכאולוגיים ובעיקר תל אשקלון מוגנים לכאורה.

יזמות של פקידים ויזמים בעיר הביאו לכתיבת דפי מידע, להפקת גלויות ופוסטרים, אולם ללא כל ביצוע הליך סטטוטורי בנוגע לאתרים היסטוריים (איור 2). את ראשית ההתעוררות הציבורית בנוגע לעתידם של אתרי המורשת בעיר ניתן לכוון במאבק להצלת "בית האמידים" (או כפי שהוא מכונה גם "בית המושל") בשנת 2005. זהו מבנה משלהי התקופה העות'מאנית, המיוחד באופיו ובתכנונו האדריכלי (ששון וקציר 2011). החלטת העירייה להרוס את המבנה עוררה פעילי ציבור ושימור למען שימור המבנה וסביבתו (ששון 2005: 3; איור 3).

בנקודת זמן זו, החל המושג "שימור" לחלחל לשיח המקומי, גם ביחס למורשת הערבית. בשנת 2007 תקצבה העירייה סקר מקיף של אתרים היסטוריים בעיר. בסקר סומנו כ־180 אתרי מורשת ונוף ברחבי העיר, היקף שמזמיני הסקר לא שיערוהו (ששון 2008).



איור 3 | בית אמידים במג'דל, מבט מדרום | צילום: גד טובול, 2010

לראות בשתי הקדנציות האחרונות של ראשי העיר (איתמר שמעוני הנוכחי ובני וקנין הקודם) יחס חיובי כלפי נושא המורשת ובעיקר בתחום החינוך, אלא שפרנסי העיר ממשיכים להתלבט ולחפש את הדרך ביחס לשרידי המורשת הבנויה.

דואליות או בניית נרטיב משולב?

תודעת שימור המורשת, המוחשית והבלתי מוחשית, חוצה עדות ומגזרים. ההדים שעלו בעקבות ההכרזה של ממשלת ישראל על "תכנית תמר" להעצמת אתרי



איור 4 | חשיפת שרידי מערכת מים בכפר ג'ורה על־ידי תלמידים צילום: אבי ששון, 2012

המורשת הציונית והיהודית הפנו ביתר שאת את הזרקורים לעבר סוגיית שימור אתרים במגזר הלא יהודי במדינה (האוזר 2010, 63-142).

במדינת ישראל, שסועת התרבויות והעדויות, הדאגה לטיפול בשימור מורשת המיעוט נופלת בעיקר, על כתפיו הצרות ממילא של מגזר המיעוטים או שמניעים אותה פעילים פוליטיים, יהודים וערבים. כך נותר הנושא לאחד מהעיסוקים של פוליטיקאים, בד בבד עם הימנעותם של מוסדות עירוניים לגעת בגחלים הלוחשות, אגב גרימת נזק לאתרים בעלי ערך.

גם בקרב מנהיגי העיר אשקלון לדורותיהם היו כאלה שחששו להתעסק בשימור מורשתם של האחרים בעיר. אלא שפרספקטיבה היסטורית מלמדת דווקא, כי גישה זו שימשה כר פורה לפעילות של ארגונים פוליטיים שדרשו להזכיר את המורשת והאתרים הערביים בעיר ולשמר אותה. בחלק זה של המאמר

הערביים במקור, באזור שכונת מגדל, יש פרק הקשור לשנותיה הראשונות של העיר הישראלית ולתהליך בנייתה והתבססותה.

בסוף שנת 2008, בעקבות ביקורו של מנכ"ל המועצה לשימור אתרים ופגישתו עם ראשי העיר, החלה לפעול ועדת שימור באופן סדיר. במאי 2009 התכנסה ועדת השימור העירונית ואישרה את הכרזתם של 83 אתרים לשימור, כמתבקש ממדיניותו המוצהרת של ראש העיר, בני וקנין. היה זה צעד אמיץ בהשוואה למקובל בערים אחרות בעלות סדר גודל דומה, מהלך שביטא יותר מכל את המאמצים למיתוג אשקלון כעיר תיירות. הייתה זו הצהרת כוונות שבעקבותיה בוצעו מספר פעולות חשובות בעיר בתחום המורשת. באותה עת הוצבו כשלושים שלטי הסבר באתרי מורשת מטעם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. כמו כן, הופקו מפות עירוניות שבהן סומנו אתרים היסטוריים בסמליל המועצה לשימור אתרים, ובגב המפה מוצגים שני מסלולי סיור היקפיים בעיר, על בסיס אתרים היסטוריים נבחרים והסברים על אודותיהם (ששון 2009; הנ"ל 2011א).

בראשית שנת 2011 נערך כנס במכללה האקדמית שהתמקד בחידושי המחקר בתחום המורשת, השימור והתיירות באשקלון (ששון 2011). באותה שנה נערכה השתלמות בנושא "פיקוח ואכיפה של שימור אתרי מורשת באשקלון" לאנשי אגפי התכנון, ההנדסה, שיפור פני העיר ועוד. נוסף לכך, הופק ספרון על אודות אתרים היסטוריים בעיר המשמש מקראה לתלמידים ומדריך סיור לכל דיכפין. רוב האתרים המופיעים בספרון נעדרים מורשת ציונית או יהודית (ששון וסובול 2011).

במקביל לפעילות בתחום הסטטוטורי באשקלון, במספר בתי־ספר בעיר מתנהל זה חמש שנים מיזם חינוכי הקרוי "אמץ אתר". המיזם שהחל ביוזמה מינורית של גד סובול, נאמן שימור אתרים ומנהלת בית־הספר "דרכא", התרחב כיום לשישה בתי ספר וכולל כעשרה מיזמים שהם מפעילים, מתיעוד סיפורי ותיקים ועד לשחזור פיזי של בארות וחקלאות היסטורית בתל אשקלון (איור 4).

מכל האמור לעיל מצטיירים לכאורה תהליכים בריאים ויצירתיים של מעשה השימור. אולם בפועל נראה, כי הדברים מתבצעים ומתפתחים אחרת. אמנם ניתן

שבע, שבששת העשורים לקימה השתדלה למחוק מן הזיכרון ההיסטורי את הגאוגרפיה הערבית הטבועה בה. הדברים אמורים גם בהיעדרם של שמות רחובות הקשורים במסורת הערבית, והעמקת המורשת העברית והציונית באופן מיוחד דווקא בשמות הרחובות בשכונת מגדל, על חורבות העיירה הערבית. שמות רחובות כגון הרצל, גולומב, העצמאות ועוד ניתנו בשכונה זו (ששון ושפנייר 2010).

תופעה זו מציגה את הבחירה להימנע מהנצחה סדורה של הזיכרון הערבי בעיר, גם אם היא בולטת מאוד בנוף הבנוי. לדוגמה, המסגד הגדול שהוסב למרכז תיירותי ומסחרי ומכונה כיום "החאן" (איור 5), והמסגד הקטן, שהוסב לבית טהרה, לאחר קום המדינה, המוכר ומכונה כך עלידי רוב תושבי העיר (ששון 2002: 106-109). בשנים האחרונות ניכר שינוי במגמה זו כפי שנראה בהמשך.

ב. שלטי הסבר באתרי מורשת

שלטי הסבר סמוך לאתרים היסטוריים הם כלי נוסף בשימור הזיכרון המקומי ובהנחלתו. ברשויות מסוימות התפתחו נהלים סדורים ביחס לשלטי הסבר כפי שנהוג גם ביחס לקביעת שמות רחובות. בשנות השמונים של המאה הקודמת, הציבה עיריית אשקלון שלטי קרמיקה לאזכור תפקודם ההיסטורי של מספר מבנים במגדל, השכונה הראשונה בעיר. מדובר בדרך-כלל במבנים ערביים שהוקמו בימי המנדט הבריטי כבתי מגורים ומסחר ומצויים ברחוב הרצל של היום. תוכן השילוט התייחס אך ורק לפרק ההיסטורי הישראלי של המבנים מראשית ימיה של העיר, כגון: "בית העירייה הראשון",



איור 5 | המסגד הגדול – החאן, ובחזיתו שלט הסבר לכיכר סביבו | צילום: אבי ששון, 2012

מספר דוגמאות ליחסם של מוסדות העיר ולטיפולם בזיכרון ובמורשת העיר אשקלון, בחיפוש אחר הדרך הנאותה לשימור העבר בנוף ההווה.

א. שמות רחובות ואתרים בעיר

שמות רחובות ואתרים היסטוריים הם כלי חשוב בשימור הזיכרון ההיסטורי המקומי ובהנחלתו לרבים. עזריהו, במחקריו על שמות רחובות בערים מעורבות, כגון בבאר שבע, הראה, כי המורשת הערבית שלפני הקמת המדינה לא זכתה להנצחה (עזריהו 2008: 213; עזריהו 2012: 190). מבחינה זו דומה אשקלון לבאר

איור 6 | שלט חדש בחזית בניין קופת החולים הראשונה בעיר | צילום: אבי ששון, 2012



ג. הבאת הסיפור המלא של האתר לידיעת המבקר, כולל מידע על המורשת הערבית ועל ההיסטוריה שקדמה להקמת המדינה.

במיזם זה הוצבו שלטים המספרים את תולדותיה של העיירה הערבית ואזכור השימוש המקורי בכותרת השלט, כגון: "המסגד הגדול", "המסגד הקטן", "בית מרקחת זכריאס", "רחוב המטוויות" ועוד (איורים 8, 9). בעיר ישראלית-יהודית, שבה אין מיעוט ערבי (להוציא משפחה אחת שנותרה בעיר לאחר מלחמת העצמאות), עלולה פעולה מסוג זה להיראות תמוהה, מוטה לצד פוליטי מסוים, או להעיד על בלבול בבניית הנרטיב המקומי. היו אפילו שחששו שמא יהיה מי שיתנכל לשלטים המספרים את המורשת הערבית, היא מורשתו של האויב. אך ראה איזה פלא, אף אחד מהשלטים לא נפגע מוונדליזם.

דילמה מעניינת קשורה לסביל (רהט) ברחוב אלי כהן, המצוי כיום למרגלות המכללה האקדמית. הסביל נבנה באמצע המאה ה־19, שוקם ושומר בידי המכללה האקדמית ביוזמה פרטית כתרומה לשימור המורשת והנוף. אלא שבהתערבות זו נוספו מרכיבים השאולים מאתרים אחרים, כגון כתובות, נעלמה ההתייחסות למורשת הערבית והודגש בעיקר תפקודו של האתר (ששון 2005א; הנ"ל 2011ב; איור 10).

ג. לימודי מורשת במערכות החינוך

דומה, כי הפתיחות הרבה ביותר כלפי מורשתו של האחר באשקלון קיימת במערכת החינוך בעיר על מגוון מוסדותיה. אשקלון הייתה העיר הראשונה, ובמשך שנים רבות אף היחידה בארץ, שהקימה מחלקה מיוחדת ללימודי ידיעת הארץ והפעילה אותה (מלא"י - מרכז לימודי ארץ-ישראל). את המחלקה ניהלו שני עובדי עירייה בעלי הכשרה בתחום ולצדם מורות חיילות ובנות שירות לאומי שהכשירו אותן מוסדות ארציים בתחום, כגון החברה להגנת הטבע, או חברת המתנסים. מחלקה זו הייתה אחראית לביצוע שיעורי מורשת, סיורים וטיולים בעיר וסביבותיה. בין השאר, יזמה המחלקה חידון שנתי בנושא "אשקלון עירי". בתכנית הלימודים הסדירה שהפעילה המחלקה ניתנה תשומת לב לפרקים ההיסטוריים, לממצאים הפיזיים המגוונים של העיר ולתולדותיה, בלי לפסוח על המורשת הערבית הנוכחת בנוף או להתעלם ממנה.

"בית קופת חולים" ועוד. בדרך-כלל נשאו שלטים אלה משפט קצר עד 10 מילים. (איורים 6, 7)



איור 7 | בניין קופת החולים בראשית המדינה במגדל מימין לחלון שלט הקרמיקה הקטן | צילום: אבי ששון, 2012

יזמת השילוט התייחסה אך ורק לשכונת מגדל ולא כללה שכונות אחרות, שבחלק מהן התפתחו סיפורי מורשת לא פחות מרשימים בעיני תושביהן. עם השנים, בעקבות עבודות פיתוח שונות וכן עקב צבעם של השלטים ומיקומם הגבוה יחסית, הם הלכו ונשתכחו מלב.

לפני כעשר שנים הציב מנהל מחלקת התיירות בעיר שלטים רבים (כ־30 במספר) לצדם של אתרים היסטוריים בשכונותיה של העיר. תכנון השלטים וביצועם הוטל על המועצה לשימור אתרים וכתיבת הנוסח הוטל על כותב שורות אלה העוסק בחקר האזור. מספר עקרונות הוגדרו במיזם השילוט:

א. התייחסות למספר רב של מבנים באזורים שונים של העיר, בראייתנו את העיר כמרחב גאוגרפי-תיירותי כולל.

ב. ניצול השילוט לתמרור אתרים היסטוריים ולסימונם. לא עוד לוחות קטנים הנקבעים על קיר המבנה ורק המתקרב אליו נחשף לאתר, אלא הצבת שלטים עצמאיים, על המדרכה סמוך לאתר, באופן המזמין את המבקר באזור לסור לבדוק את תוכנו.

אוכלוסיית העיר בכלל והשכונה בפרט. אלא שמבחינת הממסד העירוני לא נבנתה תכנית שימור עירונית ולא נקבעו סדרי עדיפות לשימור האתרים ולפיתוחם. את יחסה של העיר לפעילות בתחום המורשת, הכתיבה הפעילות התיירותית בעיר, וברובה תיירות פנים, כפי שנוסחה בהמלצותיהם של מספר מומחים. מבחינה זו, קבוצות שונות של תירי פנים, המסיירים בעיר בהדרכת מומחים בתחום הארכאולוגיה והגאוגרפיה ההיסטורית, עוברים מסלול הכולל את שתי שכונות אלה, שבמרכזן ישנם מוקדי מורשת ותיירות. כך עלתה מגדל על מפת תיירות הפנים ובעקבות זאת עלה מעמדם של אתרי המורשת הבנויה בה בכלל, והיחס אליה כאל מרקם לשימור בפרט.

ה. קריית אמנים בשרידי מגדל הערבית
בתחום השימור מוכר המושג "שימור מלמטה", כפעולה הצומחת בקרב האוכלוסייה המקומית ומושכת אליה את הממסד הציבורי והממלכתי (ששון וסובול 2011א; הנ"ל 2011ב). באשקלון ניתן לפרש מונח זה באופן, שהוא נעשה אמנם במסגרות פורמליות אך מתחיל במערכת החינוך, בילדים ובני נוער, הפוקחים את עיני הוריהם לנושא וכך משפיעים על המנהיגות המקומית. לדעתי, כך יש לראות תהליכי שימור המתרחשים בשנים האחרונות בעיר אשקלון, נוסף להשפעה של גורמי תיירות שצוינו לעיל. מגדל וג'ורה הן שתי דוגמאות עכשוויות לכך.

מגדל. בשנים האחרונות מקדמת עיריית אשקלון תכנית רחבת היקף לשימור אזור מגדל ולשיקומו. התכנית מבוססת, בין השאר, על שימור הגרעין ההיסטורי, קרי הבתים הערביים, והפיכתו ל"קריית אמנים". על פי התכנית ישוקם המסגד הגדול, הקרוי "החאן", והמוזאון שפעל בו יהפוך למרכז מבקרים שיפתח צוהר היסטורי ותיירותי לבאים בשערי אשקלון. מקרה זה מציב אם כן, בעיה מתודולוגית בפני המתכננים והיא איזה סיפור יסופר במרכז המבקרים ואילו היבטים היסטוריים יודגשו בו. מה יהיה מקומה של האוכלוסייה הנכרית והערבית לדורותיה בסיפור, שכן העיר הייתה ידועה במשך שנים רבות כעיר רבת עדות, ונכרית באופיה; הנוף האדריכלי סביב מרכז המבקרים המתוכנן הוא ערבי-מוסלמי, ואילו למורשת היהודית של התקופות הקדומות והמאוחרות אין

לאחר סגירת המחלקה ובעיקר בשנים האחרונות, עבר העיסוק בנושאי מורשת למסגרות הלימודים הפורמליות ולמיזם "אמץ אתר" המופעל במספר בתי ספר. במיזם זה מופעלים תלמידים בין השאר, בטיפול, אחזקה ושימור המורשת הערבית הבנויה, כגון בבארות שבתל אשקלון (ששון 2002), בתחזוקת ה"מסגד הקטן", בניקוי ובטיפול חורבות ג'ורה ועוד. בהכנה של התלמידים הם לומדים את קורות האתרים, על תפקודם ועל תושביהם. הרצינות הרבה שמגלים התלמידים ומוריהם מעידה על מידה רבה של פתיחות ביחס למורשת האחר ועל קבלתה כחלק מהסיפור המקומי של מולדתם וסביבתם הגאוגרפית.

ראוי לציין, כי העיסוק במורשת איננו מתגדר בבתי הספר בלבד. בשנים האחרונות מתפתחות תכניות שונות בתחום זה המופנות לסטודנטים ולמבוגרים. כך למשל נלמד במכללה האקדמית אשקלון קורס אקדמי "אשקלון לתולדותיה" הדומה באופיו לקורס "ירושלים לדורותיה" שפותח באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטה הפתוחה. העיקרון המנחה בקורס זה הוא "הנוף כמעבדה בגאוגרפיה היסטורית", שכן במרחבי אשקלון שרידים ארכאולוגיים והיסטוריים רבים המייצגים תקופות ותופעות היסטוריות בתולדות ארץ-ישראל, והם משמשים שדה למידה אותנטי וזמין (ששון וחובריו 2011).

ד. תיירות כקובעת סדרי עדיפות ופעילות

שינוי מסוים ביחס למורשת המיעוטים ניתן לראות מכיוון התיירות דווקא. גרעיני יישובים ערביים זוכים לפריחה תיירותית, בד בבד עם שימור אתרי המורשת וניצולם כעוגנים במסלולי תיור (ששון 2012: 114). דומה כי מאז החלו לעלות רעיונות בכיוונים אלה באשקלון, הסתמנה פתיחות ביחס לשימור שרידי המורשת הבנויה בעיר ובכלל זה גם המורשת הערבית. כשבוחנים את ערכיהם של אתרי מורשת מרכזיים בעיר אשקלון, הרי שלכאורה אתריה של מגדל הערבית אינם נושאים ערך אסתטי מיוחד וודאי שלא ערך רגשי כלשהו כלפי האוכלוסייה היהודית המקומית. לעומת זאת, מרכז שכונת אפרידר, הכולל בתוכו את בית העם, מגדל השעון, המרכז המסחרי, עצים היסטוריים מרשימים ועוד, הם בעלי ערכים היסטוריים, אדריכליים, אסתטיים, רגשיים ועוד כלפי

הנופיים והגאוגרפיים של המרחב. אפשר לטעון, כי מדובר בביטול הסיפור ההיסטורי, אלא שלא כך הדבר. בשנים האחרונות פועלות קבוצות רבות של תלמידים בהסדרת השבילים ההיסטוריים, בניקוי מערכות המים ההיסטוריות ששרדו בנוף ועוד, זאת בד בבד עם לימוד קורות הכפר ותושביו.

סיכום

אשקלון ההיסטורית זכתה למעמד של עיר בין-לאומית בזכות מיקומה הגאוגרפי והנמל שהתפתח בה. מאז הקמת המדינה שומרת העיר על מעמדה המרחבי כעיר נפה והיא הולכת ומתפתחת באופן מרשים. בתשתיתה הגאוגרפית-ההיסטורית מצויים שרידיהם של שישה יישובים ערביים ומונחים זיכרונותיהם של אלו שישבו בתחומה המוניציפלי של העיר.

מאמר זה מציג מקרי מבחן שונים באשר ליחס של פרנסי העיר ומוסדותיה לשרידי המורשת ההיסטורית הבנויה ולסיפור ההיסטורי של עיר שרוב ימיה ותושביה היו זרים, נכרים ולעתים אף אויבים למה שמייצג היהודי. מקרי המבחן מציבים שאלות כגון: האם שימורה של המורשת הערבית והצגתה מעידים על פתיחות של תושבי העיר ביחס לפרק זה בתולדות העיר? האם הדבר מעיד על בגרות ביחס לסיפור האמת? האם יש בכך כדי להעיד על חוסנה של האוכלוסייה המקומית בנוגע לאמונתה במפעל הציוני והעלייה ההמונית שהקימה את העיר על חורבותיה של העיר הערבית?

הדואליות כלפי המורשת המקומית באשקלון מציגה לדידי דווקא יחס של כבוד לזיכרון ההיסטורי של העמים והעדות השונות שחיו בעיר ופעלו בה, ותשומת לב לתולדות העיר החדשה ולנרטיב שאותו מספרים תושביה הישראלים-יהודים. דואליות זו מחייבת לימוד מעמיק של הנוף ותולדותיו ובחינת דרכים יצירתיות לשימור הזיכרון של השכבות השונות הבונות אותו. מעשה השימור הפיזי, מן השלט המוצב בחזית האתר ההיסטורי ועד שימורו הפיסי של האתר עצמו, צריך שייעשה באחריות, בשום שכל ובתבונה רבה. דומה כי הכיוון שבו צועדת העיר אשקלון הוא כזה, הזוכר ומכבד את פסיפס התרבויות שפעלו במרחב.

כל זכר בסביבה הסמוכה. פרק המורשת הציונית-ישראלית של העלייה הגדולה והקמת העיר החדשה, שבו הייתה מגדל הבסיס הראשון, נבלע בסיפורה של האדריכלות הערבית.

תפיסת השימור בתכנית זו (פרוגרמה ראשונית הכינו מנדי רוזנפלד ועליזה ארנס) רואה בחלק זה של העיר, המאופיין בבנייה כפרית מסורתית ובשטחים פתוחים בין הבתים, "נוף תרבות" מיוחד בעיר הנתונה בלחצי פיתוח ואורבניזציה מואצת. תפיסה זו של הנוף (הערבי), מסיטה את הדיון מערכיו הלאומיים ומפנה אותו לאפיקים תרבותיים, המסייעים להטמעת רעיון השימור בקרב פרנסי העיר ותושביה. ראוי להזכיר ביחס לשרידי השכונה המיועדת לשיקום ושימור כי לא אחת מוחלפת המילה "ערבי" במילים: "עות'מאני", "תורכי" ו"מנדטורי". משנבנתה תכנית המתחייסת בעיקר לערכים האדריכליים, האסתטיים, הנופיים והסביבתיים ביחס לעיירה הערבית, היא זכתה לאישור מוסדות העיר והוחל בקידומה. כשתושלם מלאכת השימור הפיזי יידרשו פרנסי העיר להתמודד גם עם שאלת התכנים ההיסטוריים ועם אופן הצגתם לציבור. הכפר ג'ורה. אתר מורשת נוסף המקודם בשנים האחרונות הוא הכפר ג'ורה ושרידי. כפר זה ישב על המדרון המשתפל אל הים, המצוי כיום בין בית החולים ברזילי לכפר הנופש הצבאי, בשולי גן לאומי אשקלון. זהו שטח פתוח הכולל שרידים בנויים, מערכות מים, צמחייה מיוחדת ונופים מרהיבים. החזון ביחס למרחב זה הוא לנסות לשחזר את נוף העבר כפי שבא לידי ביטוי בתיאורו של גרן, מאמצע המאה ה-19: "גנים עתירי תנובה, שבזכות השקיות תכופות גדלים בהם עצי מאכל נאים, מיני פרחים אחדים (!?) וירקות. הבוסתנים האלה נטועים אמנם בלי כל סדר אך נושאים ברמה צמחיה מגוונת וירק עד, והם משרים רוגע וקסם על המבט הלאה מקרינת השמש החוזרת מן החוליות המלבינות המקיפות אותם... גן ענק המחולק להרבה חלקות... עצי לימון, חבוש, רימון, תפוז, תאנה, שקד ופה ושם גם דקלים תמירים אחדים [...]" (גרן 1982: 99).

משהתלבטו פרנסי העיר בתכנים שיעמדו במוקד חוויית הביקור במקום החליטו על שם נטרלי, דוגמת "משעול מול הים" (שם זמני), המבטא את ערכיו

תודות

במהלך המחקר המוצג במאמר זה נסתייעתי במוסדות ובאישים רבים ולכולם נתונה תודתי והערכת. תודה מעומק הלב לקרן המחקרים של המכלל האקדמית אשקלון, ולפרופ' שרביט העומד בראשה, על התקציב שהעמידו לטובת המחקר; להיסטוריון גד סובול, נאמן שימור ויקיר העיר אשקלון; ליואב גולסט, תלמיד מחקר באוניברסיטת חיפה; לאדריכלית נוף ושימור טל קציר; כל ששלי - שלהם, לבד מן השגות.

הערה

כותב שורות אלה עוסק בחקר מישור החוף הדרומי כבר שנים רבות. הוא מלווה בעשור האחרון את עיריית אשקלון ומוסדותיה במיזמי מורשת ושימור, שבמסגרתם הופקו פרוגרמות וניירות עמדה שונים. לצערנו הרב, בהיעדר ארכיון עירוני מסודר, רוב רובו של החומר אינו מגיע לידיעת הציבור ואינו עומד לרשותו. אשר על-כך הפניות רבות במאמר זה מתייחסות לדוחות פנימיים פרי עטו של המחבר. המעוניינים יוכלו למצוא חלק גדול מן החומר בספריות אקדמיות.

רשימת מקורות

- גולן א. 2002. ממג'דל לאשקלון: היווצרותה של עיר ישראלית חדשה. ששון א., עורך ראשי, אשקלון - כלת הדרום. תל-אביב. ע' 184-163.
- גרן ו. 1982. תיאור ארץ-ישראל, יהודה כרך 2, ח. בן-עמרם תרגם, ירושלים.
- האזור צ. 2010. עורך. תמ"ר - מתווה פעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית. ירושלים.
- עזריהו מ. 2008. הנצחה מקומית, שמות לרחובות באר שבע: ועדת השמות 1973-1998. גרדוס י. ומאיר-גליצנשטיין א. עורכים, באר שבע, מטרופולין בהתהוות. ירושלים. ע' 216-197.
- עזריהו מ. 2012. על שם - היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל. ירושלים.
- ששון א. 2002. על אודות הבאר - בארות מים וטכנולוגיה חקלאית בגן הלאומי אשקלון (תל אשקלון), אשקלון.
- ששון א. 2005. המאבק על עברה ועתידה של העיר העות'מאנית באשקלון. אתרים 31, 3.
- ששון א. 2005. (א) "הוי כל צמא לכו למים" - היחס לרשות הרבים ולציבור כמשתקף מתרבות ה"סבילים" באשקלון, מים מדליו 16, ע' 162-153.
- ששון א. 2002. התפתחות נוף אשקלון וסביבתה בשלהי התקופה העות'מאנית, ששון א., עורך ראשי, אשקלון - כלת הדרום. תל-אביב. ע' 122-87.
- ששון א. 2008. אשקלון - סקר ערכי מורשת. אשקלון.
- ששון א. 2009. מסלול תיור עירוני. מפת העיר אשקלון.
- ששון א. 2011. עורך. אשקלון עיר היסטורית - שימור, פיתוח ותיירות, דברי הכנס השמיני "חידושים בחקר אשקלון", המכללה האקדמית אשקלון, כ"ו אדר א' תשע"א, 2 במרץ 2011.
- ששון א. 2011. מסלול תיור עירוני באשקלון. מפת תיירות סובב אשקלון, תיירות יואב יהודה ועיריית אשקלון.
- ששון א. 2011. ב. שיקום סביל מכללת אשקלון. ששון א., עורך, אשקלון עיר היסטורית - שימור, פיתוח ותיירות, דברי הכנס השמיני של "חידושים בחקר אשקלון, אשקלון, ע' 53-51.
- ששון א. 2012. שימור מורשת האחר - מבט יהודי וציוני. אתרים - המגזין 2, ע' 118-113.
- ששון וחובריו, 2001. הקדמה. בתוך: ששון וחובריו 2001. אשקלון - עיר לחוף ימים. תל-אביב, ע' 7-10.
- ששון א. וחובריו 2011. גן לאומי אשקלון כסביבת לימוד. ששון א., עורך, אשקלון עיר היסטורית - שימור, פיתוח ותיירות, דברי הכנס השמיני של "חידושים בחקר אשקלון", אשקלון. ע' 76-72.
- ששון א. וסובול ג. 2011. אתרים היסטוריים באשקלון. אשקלון.
- ששון א. וסובול ג. 2011. שימור מלמטה בפריפריה - מבט מאשקלון, ששון א., עורך, אשקלון עיר היסטורית - שימור, פיתוח ותיירות, דברי הכנס השמיני של "חידושים בחקר אשקלון", אשקלון, ע' 67-65.
- ששון א. וסובול ג. 2011. הפעילות לשימור אתרים היסטוריים באשקלון, ששון א., עורך, אשקלון עיר היסטורית - שימור, פיתוח ותיירות, דברי הכנס השמיני של "חידושים בחקר אשקלון", אשקלון, ע' 64-58.
- ששון א. וקציר ט. 2011. בית אמידים במג'דל אשקלון. אשקלון.
- ששון א. ושפנייר י. 2010. שמות הרחובות באשקלון כדגם של הבניית זיכרון. דרך אפרתה יג, תשס"ט-תש"ע, ע' 178-161.

אבי ששון

חרדים למורשתם - דילמות בסבך מורשת ושימור בבני ברק

מילות מפתח | בני ברק; מורשת בלתי מוחשית; שימור; נוף תרבות

תקציר

בקיץ תרפ"ד, יוני 1924, הוקמה בין רמת גן לפתח תקווה מושבה של חלוצים חרדים שנשאה את השם בני ברק. בראש המתיישבים עמד הרב יצחק גרשטנקורן בן לשושלת חסידים מוורשה. כמושבות אחרות בארץ־ישראל, התבססה המושבה בני־ברק על ענפי חקלאות מגוונים, כגון פרדס, רפת וכד'. בתי הראשונים היו צנועי ממדים, צריפים ולאחר מכן בתי אבן, בני קומה אחת בדרך־כלל. משלהי שנות הארבעים וביתר שאת משנות החמישים, התפתחה בני ברק מעיר של דתיים לעיר הדת ולמשכן התורה העולמי. מכאן ואילך הלך ונעלם הנוף החקלאי של המושבה ובני ברק הפכה להיות העיר הצפופה ביותר בארץ.

בסביבה חברתית המתנכרת בפועל לערכי תרבות של המורשת הבנויה ולשימור סביבה ונוף, אותרו כ־200 מבנים בעלי ערכים היסטוריים, אדריכליים ואחרים, מימי ראשית המושבה עד שנות ה־60 למאה העשרים בעיקר. מבנים אלה אותרו בסקר שנעשה לטובת תכנית מתאר לעיר.

בקהילה שצרכיה וסדר העדיפויות בה אינם מותירים מקום לשימור המורשת הבנויה והסביבתית ושיש בה דומיננטיות בלתי מעורערת למוסדות דת, קהילה וחברה דתית, עד כדי דחיקת כל צורך אחר לשוליים או ביטולו המוחלט - יש כנראה, לנהוג באופן שונה ביחס לשימור המורשת ובעיקר זו הבנויה. בסביבה שהשפה המדוברת בה זרה מעט לתרבות הישראלית המודרנית, או שזו זרה לה, לא ניתן כנראה לדבר במושגים של שימור מודרני כאשר השפה אינה כוללת מושגים אלה ואינה סובלנית כלפיהם.

כיצד קובעים בסביבה כזו ערכים לשימור, ומה הם הקריטריונים להערכת המורשת? כיצד משמרים ומעבירים את המורשת החלוצית לדורות הבאים? האם מושגים כנוף תרבות, טבע ומורשת עתידיים להיעלם מנוף העיר בפרשנות הדומ־משמעית של "ישן

מפני חדש תוציאו"? האם ניתן לרתום את המורשת הבלתי מוחשית כבסיס לשימור המורשת בעיר באשר היא? האם שימור ערכי מורשת בנויה או מורשת בלתי מוחשית בעיר החרדית הוא עניין מקומי הנתון להחלטת ראשי העיר או שהוא בעל ערך מורשת לאומי שצריך לכפות על העיר לשמרה?

קיצור דברי ימי בני ברק

יצחק גרשטנקורן היה בן לשושלת חסידים ורשאים. מלחמת העולם הראשונה והפרעות שנערכו ביהודים במקומות שונים וכן הצהרת בלפור, הביאוהו להכרה כי אין עוד מקום בטוח ליהודים בקרב עמי הגולה. הוא הקים עם שניים מחבריו את אגודת "בית ונחלה" לקידום הרעיון, והם החלו בגיוס כספים ובהקמת קרן לעלייה והיאחזות בארץ ישראל, ואף זכו לברכתו של האדמו"ר מגור רבי אברהם מרדכי אלטר (גרשטנקורן 1952, לז, מג-נא).

מסעו הראשון של גרשטנקורן לארץ נערך באדר תרפ"ב. הוא שהה בתל אביב ונפגש עם עסקנים שונים. אחד מהם היה בצלאל יפה, מנהל "גאולה" שעסקה בסחר קרקעות שהציע לגרשטנקורן לקנות קרקע בבעלות ערבית מהכפר אבן אברק (גרשטנקורן 1952, פ-פג).

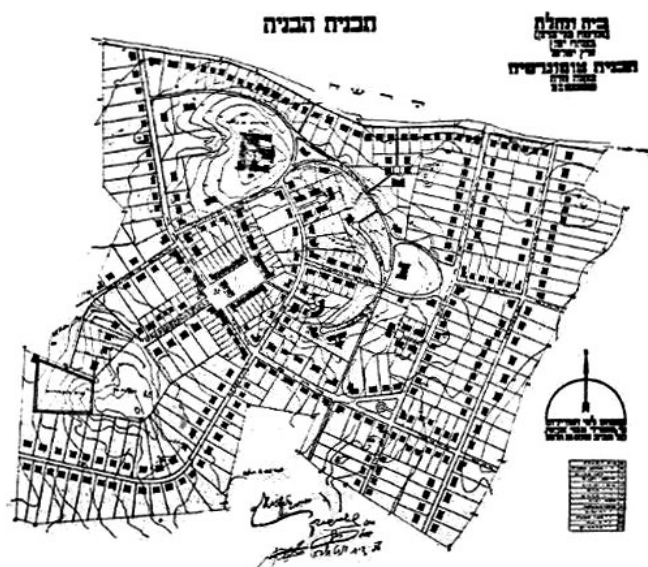
כיוון שלא היה מורשה חוקית להתעסק בתחום זה בפולין, בא גרשטנקורן בדברים עם הרב יצחק מאיר לוי, חותנו של הרבי מגור, וזה הסכים לאכסן את משרד "בית ונחלה" בלשכת הוועד העירוני של אגודת ישראל בוורשה (סורסקי 1974, 112). למהלך זה הייתה גם השפעה על פרסום יוזמת ההתיישבות בקרב ציבור החרדים בוורשה, אף שהתנועה התנגדה להקמת התיישבות חדשה (פרידמן 1991, 33).

הנחת אבן הפינה ליישוב נערכה ב"א בתמוז תרפ"ד. למוסדות הרשמיים של ההנהלה הציונית לא הייתה זיקה לבני־ברק, שכן תושבי "בית ונחלה" הגיעו ארצה



איור 2 | שלט בכניסה למושבה, 1931
 באדיבות משפחת זמורה, שדה אליהו

המושבה שמרה על אופיה החקלאי עד אמצע שנות השלושים, אז החל תהליך של הפיכתה לעיר מסחר ותעשייה, בשל קרבתה לתל אביב. בני ברק הוכרזה עיר בשנת 1950, אז גדל שטחה לכדי 7,000 דונם (רביד 2008, 157; איור 3).



איור 3 | מפת המושבה בתכנונו של טישלר, 1924 (רביד 2008: 157)



איור 1 | אזור בני ברק במפה טופוגרפית, 1:20,000,
 גיליון פתח תקוה, 1929, עדכונים (בסגול) מ-1942

ללא הזמנה מגוף ציבורי כלשהו. הגוף היחיד שסייע להם היה אנשי הסדרות המזרחי ובראשם הרב פישמן (גרשטנקורן 1952, יג; איורים 1-2).
 תכנון המושבה נמסר ליוסף טישלר, אשר הגיש את תכניתו בחודש מרס 1924. טישלר התחשב בנתונים הטופוגרפיים של השטח. את שלוש הגבעות הוא הקיף בדרכים מעגליות, שאותן חוצים לאורך ולרוחב שני רחובות ראשיים: רחוב רבי עקיבא החוצה את השטח מפיתו הצפונית-מערבית עד לפינה הדרומית-מזרחית ורחוב רמב"ם היוצא מהעמק שבין שתי הגבעות רוקח וסוקולוב דרומה והופך בהמשכו לרחוב ירושלים. המשקים סודרו לאורך רחובות אלה ולאורך מספר רחובות שמתחברים אליהם. החלקות היו צרות וארוכות וגודלן נע בין 2 ל-3.5 דונם. הבתים מוקמו בחזית כל חלקה, לאורך הרחוב. במספר מקומות השתמש טישלר במבואות, על מנת לאפשר גישה אל עומק השטח. בסך הכול תוכננו כ-400 משקים.
 בראש גבעת רוקח תכננו להקים מבני ציבור. במקום זה ניצבת היום ישיבת סלובודקה. על ראשי גבעת סוקולוב והר שלום נותרו עד היום שטחים ירוקים לא גדולים.



איור 5 | בני ברק בסוף שנות העשרים בגלוייה באדיבות עיריית בני ברק

מבני הציבור נבנו בצניעות יחסית, אך גם הם אמצו סגנונות שונים ואקלקטיים. בית הכנסת הגדול בשלבו הראשון משלב בין הסגנון הבינ־לאומי לסגנון הצנוע של בתי המושבה. בית העירייה גם הוא בסגנון הבינ־לאומי אך בחזיתו משולבות קשתות גדולות, אולי מקור ההשראה לאלו היה לוחות הברית.

המושבה שמרה על צביונה הדמוגרפי הדתי עד לראשית ימיה של המדינה. בשנות החמישים, עם העלייה ההמונית והקמת המעברות בשולי העיר החלה אוכלוסייה מסורתית ולא דתית להיות חלק מנוף העיר. לצד מערכות החינוך והתרבות הדתיות שפעלו בה החלה לצמוח מערכת מקבילה לאוכלוסייה חילונית. באותם ימים ניתן היה לזהות שלוש אוכלוסיות בעיר:

חרדים, דתיים־לאומיים ומסורתיים וחילוניים. מסוף שנות השבעים, תהליכים חברתיים שעברו על מדינת ישראל הביאו להגירת אוכלוסייה דתית וחילונית מחוץ לעיר, חלק להתיישבות ביהודה ושומרון וחלק לשכונות וערים חדשות בגוש דן. לשינויים דמוגרפיים אלה השפעה עמוקה בתחומים שונים וגם ביחס למורשת ולשימור.

תוצאות מחקר השדה והסקר הראשוני

במוסדות העירייה השונים טרם נערך מיפוי של מבנים ואתרים בעלי ערכים כלשהם. עובדה זו חייבה את צוות השימור לסקור באופן מקיף את רחובות העיר בהתאם למידע ששאבנו ממקורות קרטוגרפיים (מפות ותצלומי אוויר היסטוריים מתקופות שונות),



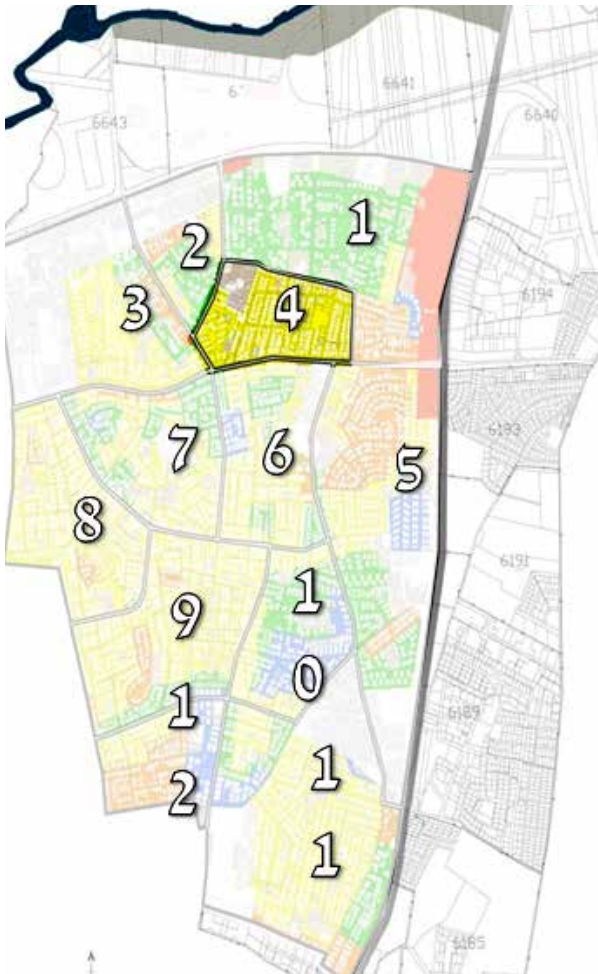
איור 4 | צריפים וחלקה חקלאית, בית משפחת שמואל וצילה וינור, בני ברק 1927. ברקע - גבעת רוקח באדיבות משפחת זמורה, שדה אליהו



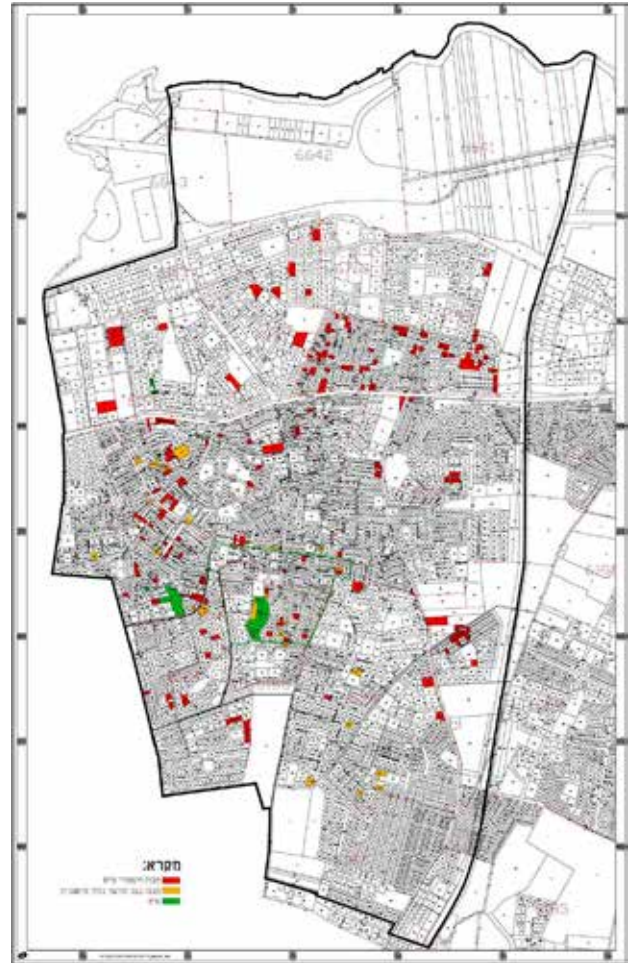
איור 6 | בית הקבע של משפחת וינור, שנות השלושים באדיבות משפחת זמורה, שדה אליהו

בשלב הראשון נבנו צריפים בגבעה הסמוכה לכניסה אל המושבה (איורים 4-5). בשלב השני, בשנות השלושים־ארבעים, נבנו בתי מגורים חד־קומתיים בעלי גגות רעפים. בכל יחידת מגורים היו שני חדרים, מטבח ושירותים שנבנו מבלוקים וסיליקט (איור 6). הגם שהבנייה בבני ברק צנועה יחסית, הרי שניכרות השפעות של סגנונות שונים בבנייה, כגון הסגנון הבינ־לאומי שהביא עימו את הקווים הישרים, כרכובים לרוחב המבנה ומעל לחלונות, חלונות ללא תוספות חיצוניות ומרפסות פתוחות.

בין בית המגורים לקו הרחוב הייתה רצועה צרה של גינה, שלעתים נתחמה בגדר חיה, גדר אבן או גדר פשוטה. משנות הארבעים החלו בתי היישוב לצמוח לכדי שלוש וארבע קומות, תוך שמירה על צניעות סגנונית.



איור 9 | מפת איתור מתחם 4 | עיבוד: עידו שלום



איור 7 | מפת הסקר הראשוני של אתרים היסטוריים (באדום)
 בבני ברק | עיבוד: עידו שלום

השמור ביותר הוא שיכון ד' המתרכז מסביב לרחוב כפר עציון (איור 8). הסקר מלמד עד כמה מגוונים ומשולבים זה בזה ערכי המורשת הרוחנית הבנויה, ערכי הטבע והנוף.

בסקר זוהו כ-230 מבנים, אתרים ומתחמים בעלי ערכים היסטוריים, אדריכליים ואחרים. באתרים אלה כלולים מבני מגורים, מבני ציבור ודת, מבני תעשייה, אתרי נוף כראשי גבעות הכורכר ועוד. מתוכם כ-100 בתי מגורים (בסגנונות "בתי יישוב" ובתי ראשונים), כ-50 מבנים בסגנון מיוחד (כולל מוסדות ציבור ומפעלי תעשייה), כ-40 בתי מגורים בסגנון בן-לאומי וכ-30 מבני מורשת בלתי מוחשית.

עלי-מנת לבחון את הממצאים, לפי חלוקה למתחמים בנויים בעיר שביצע צוות התכנון, ערכנו בדיקה ופילוח במספר מתחמים. להלן נדגים את הממצא על מתחם מספר 4 ואחרים.

מתחם 4 מקיף את שכונת פרדס כץ, שהוקמה בצפון העיר בראשית שנות הארבעים (איור 9). ממצא אתרי



איור 8 | שיכון ד' בשנות הארבעים | באדיבות עיריית בני ברק

היסטוריים ומידע שבעל-פה. הדבר נעשה כדי לאתר מבנים בעלי ערך היסטורי, אדריכלי ותרבותי, מסוגים שונים ובהם מבני מגורים, מבני ציבור (בתי כנסת, ישיבות וכדומה) ומבני תעשייה (איור 7). בסקר הודגש הן המבנה הבודד הן המתחמים, היות שניתן עדיין לזהות בנוף העירוני מספר מתחמי מגורים היסטוריים ומתחמים המשלבים מוסדות, מגורים ומרחבים ציבוריים משותפים. דומה, כי המתחם



איור 12 | מפת אזורי חיפוש לאיתור מבנים היסטוריים (מוגדרים בצהוב). הכתמים באדום מייצגים את ראשי הגבעות עיבוד: עידו שלום

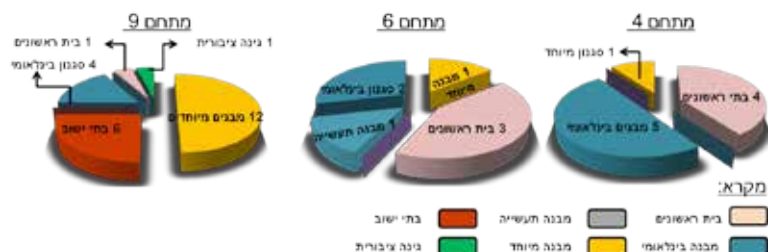
הראשיים של העיר מושתתים על הצירים הראשיים של המושבה. צירים אלה יוצרים כיום את הרחובות הראשיים של העיר ובהם הרחובות: רבי עקיבא, ז'בוטינסקי, ירושלים, בן זכאי, חזון איש ועוד. ברחובות אלה השרידים של מבני המגורים המקוריים ממשיכים לתפקד, אם בצורתם המקורית ואם לאחר שיפוץ ותוספות.

שלבים בהתפתחות המודעות למורשת ההיסטורית והפעילות לשימורה

אחד מגורמי הנוף המשפיעים ביותר על צביונה הבנוי והתרבותי של בני ברק הוא גבעות הכורכר סביבה. גבעות אלה הניבטות מכל עבר בעיר וצופות אל פני מרחבים מרוחקים, הטביעו חותם עמוק על חינוכם, תרבותם והשכלתם של בני הנוער ותושבי העיר. הן שימשו במערכת החינוך "שמורות טבע" זמינות ללימודי סביבה ונוף; היו בסיס לפעילות שדה



איור 10 | מתחם 4 - ממצא אתרים היסטוריים, מסומן באדום עיבוד: עידו שלום



איור 11 | פילוח תפקודי מבנים וסגנונם במתחמים בבני ברק | עיבוד: עידו שלום

המורשת בשכונה זו הוא עשיר מאוד (איור 10). אותרו בה 42 אתרים היסטוריים ובהם 33 בתי מגורים, 7 מבני תעשייה ושני מבני ציבור. מבני התעשייה נמצאים ברחובות התוחמים את המתחם - ז'בוטינסקי ואברבנאל. מבחינת מאפיינים אדריכליים וסגנונות בנייה, זוהו במתחם 19 "בתי יישוב", 11 "בתי ראשונים", 9 מבנים בסגנון בין-לאומי ו-3 מבנים בסגנון מיוחד. תמונה דומה ניתן לראות גם במתחמים נוספים, כפי שעולה מגרף השוואה להלן (איור 11).

ניתן לומר, כי מדובר בממצא מרשים גם בהשוואה לערים אחרות. כדי לתת למתכנני העיר כיוונים עתידיים לאיתור אתרים היסטוריים, הוגדרה "מפת אזורי חיפוש" שבהם, לדעת צוות השימור, יש סבירות גבוהה לממצא כלשהו (איור 12).

מתוצאות הסקר עולה, כי יש מספר מוקדי מורשת בעיר המשתלבים לכדי יצירת ציר היסטורי כללי. המוקדים העיקריים הם רחוב רבי עקיבא, גבעת רוקח וסביבתה, גבעת סוקולוב, הר העצמאות, הר השלום, ישיבת סלובודקה ועוד. הסקר חשף, כי הצירים

העיר (טננבאום 1960). בפרסומים שונים של העירייה ומוסדותיה בעשורים האחרונים, נעשה ניסיון למתג את העיר כבירת התורה וההלכה, אגב התעלמות ועיוות פרקים היסטוריים במורשת העיר. נציג כמה דוגמאות לכך:

עיר התורה - אכן בני ברק נתפסת בעיני רבים כמרכז התורה. בפרסומים שונים של העירייה מהעשורים האחרונים הסיפור ההיסטורי והחלוצי של מייסדי העיר הולך ומצטמצם. עולה הרושם, כי מנהיגי העיר כיום אינם מזדהים עם הפרק הראשוני של העיר.

שמות רחובות - שמות רחובות ואתרים היסטוריים הם כלי בשימור הזיכרון ההיסטורי המקומי ובהנחלתו לרבים (עזריהו 2012: 34-39). בשנים הראשונות נהגה בני ברק בדומה למקובל בארץ בקביעת שמות הרחובות בעיר, כלומר הייתה התייחסות ללאומיות ולציונות כמרכיב בסיסי. כך נקראו הרחובות הראשיים בעיר רבי עקיבא (סמל לתורה ועבודה), ירושלים, הרב קוק - שילוב של שמות מקומות ושמות אישים בתולדות העם והארץ. משנות השמונים מסתמן תהליך של שינוי שמות הרחובות בעיר, בדרך-כלל על חשבון השמות הלאומיים והציוניים. כך למשל הוחלף רחוב 'השומר' ל'אהרונוביץ'. עקב התנגדות ציבורית, נקטה העירייה דרך של "חיתוך" רחובות לקטעים כדי לאפשר מספר שמות. כך למשל רוב רחוב 'מבצע קדש' שונה ל'הרב ישראל אבוחצירא' (עזריהו 2012: 234-233). דומה, כי ככל שתתעצם ההגמוניה החרדית כן ילך ויתעצם תהליך זה (גלהר 2013: 6).

שלטי הסבר באתרי מורשת - בצעד יוצא דופן הוצבו בעשור האחרון שלטי הסבר גדולים ברחובות העיר סמוך למבני ציבור, כגון בית העירייה, ישיבת סלובודקה ועוד, ובתי מגורים של אדמו"רים, כגון בית 'החזון איש' ועוד. מגמה זו מבורכת, שכן עד כה לא ניתנה התייחסות נאותה להצגת המורשת בחוצות. עם זאת שלטים אלה מכוונים בעיקר לדמויות מהעולם החרדי תוך התעלמות ממעשה החלוצים ומאתריהם (איור 13).

פתרון מוצע - בני ברק כנוף תרבות

ומורשת בלתי מוחשית

אחד החידושים בהנחיות העבודה של אונסקו, הוא הצורך לשמר גם את מה שאיננו מוחשי, ולכאורה

לתנועות הנוער; אתרי טיול ונופש מקומיים לתושבי העיר, ובעיקר, הגן ובו מערכת המים המיוחדת ב"הר השלום". לפרדסים שעיתרו את העיר עד שנות השבעים של המאה הקודמת, הייתה השפעה אחרת החל מניחוח הפרדס שהקיף את העיר, דרך הסודות שטמנו בחובם וכלה במיתוסים שנכרכו בהם בדמות הסליקים מתקופת המנדט. דומה כי העיסוקים החקלאיים של המושבה השפיעו גם על נוף העיר. עד שנות השבעים אפשר היה לראות יחסית הרבה גינות ועצי נוי במרחב הציבורי. משנות השמונים, בד בבד עם עקירת הפרדסים והנגיסה בגבעות הכורכר, הצטמצמו גם הכתמים הירוקים ברחובות עצמם. הדיון בנוף ההיסטורי של בני ברק הוא חלק מהותי בדיון על שימור המורשת בעיר.

העיר בני ברק, יותר מכל עיר אחרת בארץ, נתפשה תמיד כעיר דתית, גם בתקופות שבהן התגוררה בה אוכלוסייה חילונית לא מבוטלת. העיר הייתה מוקד לתיירות דתית ותרבותית לאוכלוסיות שונות. דתיים רבים שאינם תושבי העיר פקדו אותה לרגל אירועים שונים, כגון אירועי לימוד, סיום הש"ס, או אפילו כדי להסתופף בצילו של אדמו"ר זה או אחר, מה שהביא למשל להקמת מלון (ויזניץ) בעיר. לאוכלוסייה אחרת, דתית ולא דתית, רחובות העיר הם מוקד לסיורי תרבות ואווירה בתקופות מסוימות, כגון חגי תשרי וחנוכה. משנות התשעים, ככל שאוכלוסיית העיר מתחרדת, ניתן להבחין בתופעה מואצת של סיורי תרבות, אווירה וקולינריה בעיר. מדובר בקבוצות המגיעות מחוץ לעיר, לטעום, תרתי משמע, מאופיה ומתרבותה של העיר. בסיורים אלה מושם דגש על תולדות המושבה, אתרי ראשונים, ההתפתחות הדמוגרפית והחברתית, וכמובן גם על מטעמיה המיוחדים של העיר. דומה כי בסיורים אלה הנערכים בדרך-כלל בימי חמישי, בין היתר, לתצפית ולטעימות של בישולים ואפייה לקראת שבת, משתתפות קבוצות המגיעות מחוץ לעיר ובעיקר נמשכות לכך קבוצות של חילונים (ארד 2014, 22).

בניית הנרטיב המקומי

בשנותיה הראשונות של בני ברק ראו בניה ותושביה את עצמם אנשי "תורה ועבודה" ולא הטילו ספק בלאומיותם. הדבר מצא את ביטויו גם בפרסומי העירייה. עם השינוי הדמוגרפי השתנה גם צביונה של

המקומית ותרבותה. ניתן אם כן לסמן ערכי מורשת בלתי מוחשית בעיר, בהקשרם הפיזי - האדריכלי. נושא זה מדגיש את הפרדוקס המתחולל בעיר זו. לצד מוסדות רבים שייעודם לארגון, למסד ולשמר את המורשת הבלתי מוחשית, מתרחש תהליך עמוק של פגיעה בערכי המורשת המוחשית המייצגת את ראשית ההתיישבות בעיר.

מכאן, לאור ניתוח תוצאות מחקר זה ובהמלצותינו להמשך, עולה הצורך להתייחס למורשת המוחשית והבלתי־מוחשית בעיר כמקשה אחת, שבגינה ניתן להצביע על מכלולי שימור מורשת התרבות של העיר. בני ברק היא עיר מורשת תרבות פיזית ורוחנית, ששכונותיה ההיסטוריות מעידות על מקומה ועל מעמדה במימוש הציונות וחיי התורה בארץ־ישראל, מהיווסדה. הדבר מתבטא בהקמת מוסדות תורה שהם מרכז בין־לאומי ללימוד תורה בריכוז ובצפיפות גבוהים שאין להם אח ורע בנוף הבנוי של מדינת ישראל. באתרים ההיסטוריים מגולמים ערכים תרבותיים בעלי חשיבות מקומית ולאומית.

המבנים ששרדו בבני ברק, מדגימים שילוב הבלתי ניתן להפרדה בין המצאי האדריכלי לסיפור האנושי, החברתי והתרבותי של דייריו. החלוצים והמתיישבים הדתיים הפיחו באזור שהלך ונבנה ביישובים אחרים מסביב רוח אחרת, אורח חיים יהודי דתי, רוח של יצירה, השתרשות והתחדשות.

בני ברק כנוף תרבות

נופי תרבות, להבדיל מנוף טבעי, הם נופים שמתקיים בהם שילוב של טבע ומעשה ידי אדם או נופים שהם מקור להשראה ולזיכרון עבור האדם. זה כארבעים שנה עוסקת סוכנות החינוך, המדע והתרבות של האומות המאוחדות (UNESCO), בשימור אתרי מורשת בעלי חשיבות עולמית. בשנת 1972 חברה האמנה הראשונה להגנה על מורשת התרבות והטבע ובה נקבעו שתי קטגוריות של נוף: נוף מורשת טבעית ונוף

אינו ניתן לשימור בכלים הקיימים. המורשת הבלתי מוחשית (או בלתי גשמית (intangible/nonmaterial cultural resources); יכולה לחבוק כל צורה ואופן של תרבות, מורשת, פולקלור או כל תרבות פופולרית. יצירות אלו מועברות מפה לאוזן או באמצעות סימולים, פעולות וחוויות שמשתנים במשך הזמן תוך כדי תהליך של התחדשות קולקטיבית. על פי ההגדרה של אונסקו היצירות כוללות מסורות מילוליות, מנהגים, שפות, מוסיקה, ריקוד, טכסים, חגיגות, אמנות קולינרית ועוד. הצורך להגדיר מורשת לא מוחשית נובע מההבחנה שבכל מורשת מוחשית המטופלת במרחב, יש משמעות רבה לפן הלא־מוחשי והרוחני. מורשת מעין זו היא הסיפור או המסגרת החברתית והמסורתית שבלעדיה למורשת הנוף אין לעתים זכות קיום. אין עוררין בדבר החשיבות של שימור מסורות רוחניות, אולם מכיוון שהן קשות למדידה ולכימות, הן נתפסות לעתים כחסרות ערך כלכלי. אולם גם במקרים שבהם ניתן לאמוד את ערכן הכלכלי, הרי שאין להן ערך דומה לערכי נדל"ן המיוחסים לרוב לאתרי מורשת, נופי תרבות ואתרי טבע.

דומה כי בעיר מיוחדת כבני ברק קשה להפריד בין שתי קטגוריות אלו של מורשת, שכן "התרבות שבעל־פה" (על משקל "תורה שבעל־פה") מקבלת ממד פיזי, בדרך־כלל בדמותו של מבנה הקשור לאותו ערך, כגון ערך לימוד תורה יוביל להקמת ישיבה, בית מדרש ועוד.

חלק גדול מנכסי המורשת הבלתי מוחשית בעיר, שמורים, מטופחים, נגישים, פעילים וזוכים לחשיפה ואינטראקציה רחבה ואינטנסיבית עם הציבור. הפעילות בהם וסביבם במשך כל ימות השנה מתבטאת בביקורים, אירועים יזומים לתלמידים ולציבור, פרסומים ועוד. כך מתקבלת פריסה רחבה של מוסדות התרבות הדתית, ישיבות, מכוני מחקר ולימוד, בתי גנזים וארכיונים שכל ייעודם לשמר אוצרות מיוחדים של האוכלוסייה

שלט הסבר ליד ישיבת פוניבז'



של גלי צה"ל שניצבו על הר העצמאות, ושהיו סימן מובהק בגוש דן - הוסרו זה מכבר. למרות המצב, אנו סבורים כי עדיין ניתן לשמר את מה שנותר מנופי התרבות של גבעות הכורכר, הן כחלק מהשתלבותם בתכנון השטחים הפתוחים הן כחלק משילובם בשימור אתרי מורשת, שכן על כל גבעה וסמוך לה יש אתרים היסטוריים.

נראה אם כך שהיחס לנושא השימור בבני ברק אינו יכול להיות כבתכנית שימור אדריכלי רגילה, אלא בשילוב של אדריכלות ותרבות, של תכנון ועיצוב נוף, של מבנים ואוכלוסייה - שהם מרכיבי היסוד של הגדרת "נוף תרבות". נוף התרבות בבני ברק הם בתי היישוב הראשונים על רקע גבעות הכורכר וכן בתים בסגנון הבין-לאומי האופייניים לשנות השלושים בעיקר. חלקם, כמו 'בתי טישלר' (גבעת רוקח), נמנים עם הפנינים שבאוצרות האדריכלות בארץ-ישראל. שילובם של יסודות אלה בתכנית השימור תגביר את מידת הזהות וההגדרה המקומית של העיר ותושביה, כבעלי ערכים ייחודיים בנופי התרבות של מדינת ישראל.

תיירות בבני ברק כזרז לפתיחת צוהר

בדור האחרון ניתן להבחין במגמות חדשות של טיול ותיור בארץ ובהקשר למורשת. לא עוד "סיור לימודי" בלבד אלא טיולים המפעילים את כל החושים כדי להעצים את חוויית הטיול. בתוך כך שמור מקום של כבוד לסיורי הקולינריה והמפגשים עם תרבות אחרת. מה שהחל בערים מעורבות ובשוקים (כגון ירושלים, חיפה, עכו ועוד) המשיך לשכונות של אוכלוסיות מיוחדות (כמו מאה שערים, הבוכרים בירושלים) ולערים בעלות ייחוד אתני (כמו ראש העין). אך מתבקש כי בני ברק תשתלב באותה מגמה. מספר מורי דרך אכן זיהו את הצורך והפוטנציאל ופתחו בסיורי תרבות בבני ברק. אלא שדומה כי עקב הדימוי הקיצוני שיש לעיר, מהווים סיורים אלה הצצה נדירה תרתי משמע, לאתרים מיוחדים ולמפגש בלתי אמצעי עם נופי העיר, סודותיה ותושביה. סיורים אלה, שמארגנים יזמים פרטיים, אינם זוכים לתמיכת מוסדות העיר והעירייה, להפך. בדיונים שונים שנערכו במוסדות העירייה הובעה התנגדות לפעילות זו ודומיה הן משיקולים של צניעות הן משיקולים של הסתגרות

מורשת תרבותית. המונח "נוף מורשת תרבותית" מתייחס ל"מונומנטים ארכיטקטוניים; עבודות מונומנטליות של פיסול וציור; רכיבים או מבנים בעלי אופי ארכיטקטוני [...] קבוצות מבנים בעלי ייחוד ארכיטקטוני בזכות מיקומם או שלמותם [...] אתרים בהם שילוב של עבודת טבע ואדם [...]". האמנה לא הבחינה בין נופי תרבות לנופי מורשת תרבותית, אלא כללה נופים ייחודיים שהם מעשה ידי אדם או משלבים בין נוף טבעי ואדם תחת קטגוריה אחת (שר-שלום ואחרים 2010: 9-10).

בשנת 1992 נוסף לרשימת המורשת העולמית (The World Heritage List) המונח "נוף תרבות" המכיר בחשיבותם של מרחבים גדולים, המהווים רקע לאובייקט בעל חשיבות או מקיימים בתוכם ערכי מורשת ותרבות. ההגדרה שמה דגש על היותו נוף פעיל "הקשור לדרכי חיים מסורתיות, השומר על תפקיד חברתי בחברה עכשווית [...]". אונסקו מחלקת את נופי התרבות לשלוש קטגוריות מרכזיות שאחת מהן היא "נוף אסוציאטיבי" (associative landscape) - המהווה מקור השראה וזיכרון וקשורה באסוציאציות דתיות, אמנותיות או תרבותיות [...] (World Heritage Papers No 7, 2003).

הגדרות אלו ואחרות מתקיימות גם בבני ברק, שכן כל המעיין בתצלומים היסטוריים של העיר בראשיתה, ולמעשה כל מי שזוכר אותה עד שנות השמונים של המאה העשרים, נוכח עד כמה השפיע נוף גבעות הכורכר על תכנונה, על בנייתה ועל התפתחותה של העיר. הגבעות שעיתרו את העיר מכל עבר, היו חלק מנופי היום-יום שלה במשך שנים רבות. משהתפתחה העיר, סומנו גבעות אלו כשטחים ירוקים ומיוחדים. הטופוגרפיה שלהן הפכה ליתרון בתכנון גנים גדולים ומגוונים, גרמי מדרגות מיוחדים, שבילי הליכה ספונטניים ועוד. גבעות הכורכר היו השטח הפתוח המידי של תושבי העיר, ובעיקר של תלמידיה וחניכיה שעבורם היו אלה שטחי פרא לטיול, למשחק ולפעילות.

הבנייה המואצת בעיר הביאה לנגיסה מתמדת בגבעות הכורכר, תוך ניצול החומר לצורכי בנייה. אט-אט נעטפו הגבעות בשורות צפופות של בתי מגורים, עד כי כיסו את המעט שעוד נותר. עם השנים, הלך סמל טבעי זה של העיר וכוסה בטון. אפילו האנטנות המפורסמות

בני ברק היא אחת הערים הצפופות במדינת ישראל. היא הוקמה בשנת 1924 על ידי אידאליסטים, שכוונתם הייתה לייסד מושבה שתהיה מבוססת על טהרת החיים הדתיים עם עבודת כפיים. בעקבות התמורות והשינויים הדמוגרפיים שהתחוללו בעיר, והדומיננטיות החרדית שבה, הולכים ונעלמים נופי המורשת ואתריה.

שימור המורשת הבנויה וזו הבלתי מוחשית בעיר החרדית בבני ברק, הוא תהליך בהתהוות והמצוי בעיצומו במסגרת סטטוטורית של הכנת תכנית מתאר כוללת לעיר. בתוך סביבה המתנכרת לערכים תרבותיים של המורשת הבנויה, סביבת הנוף, אסתטיקה של הצורה ורוח החומר, קיימים שרידים של אתרים פיזיים, גבעות כורכר, מבני מגורים ומוסדות המייצגים תרבות, תפיסת עולם חברתית, קיומית ואורבנית, ערכי התיישבות ובניין ארץ וכולם מהווים לא פחות מקטלוג מוחשי - "כך בונים עיר ומדינה". זאת על רקע חברה שסדר העדיפויות בה אינו מותיר מקום לשימור המורשת הבנויה והסביבתית, שיש בה דומיננטיות בלתי מעורערת למוסדות דת וקהילה, עד כדי דחיקת כל צורך אחר לשוליים ועד ביטולו המוחלט.

במהלך גיבוש תפיסת השימור שתתאים לסביבה זו מתחילה להתקם אצל מובילי דעת הציבור החרדי גישה אחרת - כמעט חזון באשר לשימור המורשת, זאת באמצעות כלים חדשים לשיפוט והערכה. ההסתייגות הרבה, השאלות הפתוחות וחסרות המענה ובעיקר "הקצוות הפתוחים" מובילים אט-אט להכרה במושג "המורשת הבלתי מוחשית" - כמרכיב עיקרי, כערך וכנכס בעל תרומה לעיר ולציבור.

לפתחה של עיריית בני ברק ומוסדות המדינה ניצבות עתה דילמות מורכבות בשאלות מורשת ושימור. כיצד קובעים בסביבה כזו ערכים לשימור, קריטריונים להערכה. כיצד אווזים במורשת בלתי מוחשית, משמרים ומעבירים אותה לדורות הבאים ומהו המסר התרבותי והחברתי בכך. האם מושגים כנוף תרבות, טבע ומורשת עתידים להיעלם בפרשנות הדו משמעית של "ישן מפני חדש תוציא"ו? האם שימור ערכי מורשת בנויים או מורשת בלתי מוחשית בעיר החרדית הם עניין מקומי או לאומי?

בשנים האחרונות הולכים ונהרסים אתרים היסטוריים רבים ברחבי העיר, הן עקב שינוי הזמן הן בעקבות

והיבדלות. ככל שניתן לנתח את המצב, הרי שבסוירים אלה נחשף המבקר בעיר לסיפורה המיוחד, למורשתה ולארתיה. מכאן שהם יכולים להיות אחד האמצעים לשינוי תדמיתה של העיר, להגברת המודעות כלפי מורשתה ולקידום נושא שימור המורשת. אלא שלמרות זאת ראשי העיר מתנגדים לעניין ואף מטילים סייגים על בעלי העסקים, כך שהתופעה עדיין מינורית (ארד 2014, 22 מרס).

כהמשך לתכנית בניין עיר המקודמת בימים אלה, תידרש עיריית בני ברק להתמודד באופן מעמיק יותר עם סוגיית יחסה למורשת ולשימורה. בין אם ינתן משקל עודף למורשת הבלתי מוחשית ביחס למורשת הבנויה ובין אם לאו, הדברים מחייבים סקרים ומחקרים מעמיקים, והתנהלות על-פי הנחיות מוסדות המדינה. עם כל הרגישות לצרכיה המיוחדים של עיר זו יידרשו מוסדות התכנון במדינה להנחות וללוות את מתכנני העיר ומנהיגיה בתחום זה ולכפות עליהם את התקנות המקובלות.

סיכום

"[...] השכונה הרמת-גנית של אבא הייתה שכונת מגדלים יפי מראה הצופים לפארק מטופח. היא עמדה לבנה ונקייה בקצה העיר, ובגבה בית הקברות 'חזון איש' בואכה בני ברק. [...]" תמיד הפליאה אותה סמיכותם של שני העולמות [...] בעולם האחד - בניינים לבנים וחדשים של דירות רחבות ידיים [...] אנשים בבתי קפה [...] ילדים וילדות בבגדים קצרים [...] ובמרחק רחוב אחד בלבד משם - עולם אחר [...] ארץ שגבולותיה סגורים בשבתות וחגים.

כאן נוהגים חוקים אחרים. כאן אין צילומי נשים וילדות על שלטי חוצות, אין חנויות לבגדי ים. כאן שום תכתיבים של אופנות משתנות ושום מזג אוויר, חם ככל שיהיה, לא יגרמו לשרוולים לטפס מעל למרפק [...] אין פה פאבים ולא מועדוני לילה, אין חנויות ספורט [...] ואין כאן תחנת משטרה [...] ברחובה הראשי [...] עוד נושמות הגלנטריה, המכולת, הסנדלרייה, בית ממכר למגדנות ותופינים, וחנויות פוזמקים [...] כאן בני העשר מטפלים בבני השש, בני השש בבני החמש, ובני החמש דוחפים את עגלותיהם של בני השנתיים [...] את ההדר הפנימי שבוודאי קיים לא יכול הזר החולף לראות" (מקמל-עיתר 2010, 262-263).

פעולות בנייה ספונטניות של הדיירים ופעולות מתוכננות של מוסדות העירייה. מצב זה מחדד את הבעיה ואת הצורך בתכנית שימור סדורה לעיר. נראה, כי על מוסדות התכנון במדינה מוטלת משימה מורכבת. למרות זאת עליהם להחיל את התקנות המקובלות בתחום השימור על העיר תוך כדי חיפוש אחר דרכים יצירתיות למימושן.

* המאמר מוקדש לחברי מבני ברק שמסרו נפשם על הגנת המולדת ושנאבקו בחייהם על מורשתה ועתידיה של העיר.

תודות

במהלך המחקר המוצג במאמר זה נסתייעתי במוסדות ובאישים רבים ולכולם נתונה תודתי והערכתי. תודה מעומק הלב לקרן המחקרים של המכללה האקדמית אשקלון, ולפרופ' שרביט העומד בראשה, על התקציב שהעמידו לטובת המחקר; לאדריכלים אילן קדר, איל זיו ועידו שלום על תהליך הלמידה והעבודה המשותפת בשדה ובמשרד. ליפעת אביצדק מורת דרך וחוקרת תולדות בני ברק; לדורית ברק, מורת דרך; למירון היקר, על הניכוש והליטוש. כל ששלי - שלהם, לבד מן השגגות.

הערה

בימים אלה אושרה במועצת עיריית בני ברק תכנית בינוי עיר שכתב צוות גדול של מומחים בתחומים שונים בניהולו של אדריכל צדיק אלייקים. כותב שורות אלה, עם האדריכלים אילן קדר ואיל זיו כתבו את פרקי הרקע הגאוגרפיים־היסטוריים וכן את פרק השימור בתכנית. ימים יגידו כיצד יתייחסו העיר ומוסדותיה להנחיות ולהמלצות ביחס למורשת.

רשימת מקורות

- ארד ר'. צ'. 2014, 22 מרס. חיי לילה כהלכה. הארץ.
 גלהר א'. 2013, 12 יולי. בני ברק: האדמו"ר מלובלין במקום העלייה ה־2. מעריב.
 גרשטנקורן י'. 1952. זכרונותי על בני־ברק, תרפ"א-תרפ"ד (א'). ירושלים.
 דינור ב.צ. ואחרים, עורכים, 1972. ספר תולדות ההגנה, ב', חלק ראשון. תל אביב.
 טננבאום א. 1960. בני־ברק עבר והווה. בני־ברק.
 מקמליעתיר נ. 2010. הנערה במרפסת ממול. תל־אביב.
 סורסקי א. 1974. חבלי יוצר. בני־ברק.
 פרידמן מ. 1991. החברה החרדית, מקורות מגמות ותהליכים. ירושלים.
 רביד ב. 2008. יוסף טישלר, אדריכל ומתכנן ערים בתל אביב. תל אביב.
 שר־שלום א. ואחרים, 2010. נופי תרבות בישראל. ירושלים.

רינת מילוא־שטינלאוף

הבניין הירוק ביותר, שימור בר קיימא

מילות מפתח | קיימות, בנייה ירוקה, שימור בר־קיימא

הקדמה

הסרט הראשון שראיתי הוקרן בקולנוע שחף מתחת לכיכר אתרים. המקום אז שקק חיים. כשיצאנו מהסרט הלכנו לאיבוד בין החללים החשוכים שמתחת לכיכר, וכשבסופו של דבר מצאנו את דרכנו החוצה נפרש בפנינו הים. זיכרון זה צף ועלה כאשר בפרויקט הגמר בלימודי האדריכלות בטכניון התבקשנו לבחור מבנה קיים שאינו מתפקד, ולמצוא דרך להשתמש בו מחדש. החלטתי לבחור בכיכר אתרים, אחד המבנים הבעייתיים ביותר בתל אביב. הוא זכה לכינוי גנאי כמו חור שחור, פיל לבן ועוד. בחרתי לצרף את מתחם בריכת גורדון לפרויקט כחלק מהבעייתיות של כל האזור והנגישות שלו לציבור הרחב, להתייחס למרקם הקיים כטופוגרפיה מלאכותית, להשאיר את רוב המבנה הקיים ולייצר רצף אורבני חדש. מצאתי שעבורי נכון יותר לקחת תשתית קיימת ולמצוא דרך להשתמש בה מחדש מאשר לבנות על מגרש ריק.

ב־11.9.2001 התרסקו שני מטוסים חטופים אל תוך מגדלי התאומים שבמרכז הסחר העולמי במנהטן, וגרמו לקריסתם בתוך שעותיים. אסון זה נחשב לאחד האסונות הגדולים של העת המודרנית שהתרחש על אדמת ארצות הברית. ארגוני הטרור הצליחו להפר את מעטה השלווה והשאננות האמריקאית ולגרום להרס שאינו ניתן לתיאור. כ־3,000 אנשים נהרגו ביום זה ועוד אלפים נפצעו. ניקוי אזור מרכז הסחר העולמי מההרס הרב הושלם כעבור שנה וחצי. כמיליון מטרים רבועים ירדו לטמיון ועל הנזק הסביבתי לא יתגברו עוד שנים רבות. בכל שנה נהרסים כ־100 מיליון מטרים רבועים בנויים בארה"ב בלבד לצורכי תעשיית הבנייה, שהם כ־100 פעמים מרכז הסחר העולמי ומגדלי התאומים. איך ייתכן שמדינה נאורה ומתקדמת, שעברה אירוע כה מזעזע בעברה הלא רחוק, מאפשרת המשך של הריסת מבנים קיימים בקנה מידה כל כך רחב במקום לעשות שימוש מחדש בתשתית הקיימת?

אל מחלקת שימור מבנים של עיריית תל־אביב־יפו הגעתי כעבור 7 שנים. שם מצאתי את הדרך להתמודד עם הסתירה הזאת. בתחום השימור מצאתי את הדרך לחבר בין הרצון לקדם ולקיים שימוש מחדש בתשתית הבנויה הקיימת ובין האפשרות להפעיל מנגנון שיחייב זאת.

המאמר ידון באפשרויות הטמונות בשימור ובמנגנוני השימור כדי לקדם שיפוץ ירוק והתייעלות אנרגטית של מבנים קיימים (Green Retrofit), ואת השימוש מחדש של מבנים קיימים (Reuse).

שיפוץ ירוק (Green Retrofit)

המועצה הישראלית לבנייה ירוקה הגדירה את המונח בנייה ירוקה: "מבנים אחראים על צריכת המשאבים העולמיים ועל ייצור פסולת ופליטות גזי חממה יותר מכל גורם אחר: 40%-50% מצריכת חומרי הגלם העולמית; 30%-40% מצריכת האנרגיה העולמית; 25% מכריתת היערות העולמית; 17% ממי השתייה העולמיים; כ־55% מייצור הפסולת העולמית; כ־30% מפליטות גזי החממה מקורם במבנים; מטרת הבנייה הירוקה (או מבנים בני קיימא) היא לצמצם את השפעת המבנים על הסביבה על ידי שימוש בידע ובטכנולוגיות, על מנת ליצור סביבה מקיימת העונה על צרכי הדור הנוכחי מבלי לסכן את יכולות הדורות הבאים לספק את צורכיהם." (המועצה הישראלית לבנייה ירוקה, ILGBC) בשל הנזק הסביבתי הרב שגורמת הבנייה, הדרך המיטבית להתחיל לצמצם את הנזק היא על ידי צמצום כמות הבנייה החדשה. הווה אומר, להתייחס למאגר המבנים הקיימים כאל משאב מלאכותי עולמי, ובמקום להמשיך ולייצר מבנים חדשים לנצל מחדש את המשאב הקיים, ובכך למזער את הפגיעה המתמשכת בכדור הארץ.

מחקר ראשון מסוגו שנערך על ידי Preservation Green Lab, National Trust for Historic Preservation

מהקמת מבנה חדש, ירוק ככל שיהיה. מסקנה זאת היא פורצת דרך מאחר שעד כה התמקד תחום הבנייה הירוקה בבנייה חדשה ולא הקדיש די תשומת לב לשיקום של מבנים קיימים.

בישראל, על פי הערכת משרד התשתיות, שימוש מחדש בבנייה קיימת תוך שיפוץ ירוק שלה הוא בעל פוטנציאל ההפחתה הגבוה ביותר בפליטות גזי חממה מכל תהליך התייעלות אנרגטי אחר (אתר המועצה הישראלית לבנייה ירוקה).

למרות זאת בניינים ממשיכים להיהרס ותחתם קמים בניינים חדשים. אכן, קל יותר להרוס את הבניין "הבעייתי" הקיים, להתמודד עם מגרש ריק ופנוי ולבנות בניין חדש העונה על כל הקריטריונים, התקנות והרגולציות בנות זמננו. אפילו תחום הבנייה הירוקה מתמקד בעיקר בבנייה ירוקה חדשה. הבעיה המרכזית היא שפעולה זאת מייצרת פסולת בניין נוספת, מורידה לטמיון את האנרגיה הגלומה בחומר הבניין הקיים, משתמשת במשאבים רבים ופוגעת אנושות בכדור הארץ מעצם החציבה, השינוע ומעשה הבנייה החדשה.

איך אם כן ניתן לעודד ולקדם את תחום השיפוץ של מבנים קיימים?

שימור

האדריכל והתאורטיקן רם קולהאס (Rem Koolhaas), אוצר הביתן ההולנדי בביאנלה לאדריכלות של ונציה בשנת 2010, בחר למקד את תשומת הלב העולמית לתופעת השימור ההולכת וגדלה ברחבי העולם. בתערוכה שנקראה Cronocaos הוא פרסם מאמר ביקורתי על השימור והטוטליטריות שלו. לדבריו "בתוך גלי הפיתוח הענקיים, שמשנים כמדומה את הפלנטה במהירות גוברת והולכת, משולבת טרנספורמציה מסוג אחר: אזור העולם, המוכרז כבלתי ניתן לשינוי על ידי משטרי שימור שונים, גדל במידה עצומה. פלח נרחב של העולם (כ־12 אחוז) נמצא עכשיו מחוץ לתחום, כפוף למשטרים שאיננו מכירים, שלא עמדנו על טיבם, שאיננו יכולים להשפיע עליהם. ברקע האפופיתאזזה החשאית שלו, השימור אינו יודע ממש מה הוא רוצה לעשות עם האימפריה החדשה שלו. ככל שסולם החשיבות של השימור עולה משנה לשנה, היעדר תיאוריה וחוסר עניין בתחום הזה המרוחק לכאורה

בארה"ב בנושא הכדאיות של בנייה חדשה לעומת שימוש במבנים קיימים מספק ניתוח מקיף ומעודכן בנוגע לפוטנציאל הפחתת הפגיעה הסביבתית הגלום בשימוש מחדש במבנים ("The greenest building – Quantifying the environmental value of building – reuse").

המחקר בודק לעומק, באופן מדעי ואובייקטיבי, מחזור מבנים ושיפוצם בבנייה ירוקה, ומשווה בין היעילות האנרגטית שלהם לבין הקמת מבנים חדשים. המחקר התבסס על מושג ה־"Life Cycle Assessment (LCA)", המאפשר הבנת מפגעים וניהולם, מפגעים הנובעים מכל הכרוך בייצור מוצרים והספקתם. במחקר נבחנו מבנים שיועדו לשימושים שונים – מגורים, מסחר, תעשייה, בתי ספר ושימושים מעורבים, ב־4 אזורים אקלים שונים בארצות הברית – שיקגו, פניקס, אטלנטה, פורטלנד.

המחקר השתמש בכלי ה־LCA כדי להשוות בין מבנים חדשים לבין מבנים קיימים שעברו שיפוץ ירוק. אורך חיי המבנה החדש – החל בכריית חומרי הבנייה, הייצור והשינוע, הבנייה באתר ועד העמדתו של המבנה – כומת לפי מספר השנים שיידרשו לסביבה להתגבר על הנזק שייגרם לה כתוצאה מפעולות אלו. לפי ממצאי המחקר, למבנה חדש יעיל אנרגטית (ירוק) לוקח בין 10 ל־80 שנים לפצות על הנזק הסביבתי שבנייתו גרמה. משמעות הדבר היא שחלק מהמבנים ייהרסו שוב לפני שיפצו על הנזק שגרמה בנייתם, זאת בגלל מחזור החיים הקצר שאליו נהוג להתייחס כחיי בניין סטנדרטי, העומד היום על 50 שנה. אחת ממסקנות המחקר הייתה ששימוש מחדש במבנים גורם פחות נזקים סביבתיים מאשר בניית מבנה חדש יעיל אנרגטית, כאשר משווים בין מבנים בגודל ובשימוש דומים (למעט מקרים בודדים). טווח ההפחתה במידת הפגיעה הסביבתית נע בין 4% ל־44%.

האנליזה של המחקר מעלה כי מחזור מבנים קיימים ושדרוגם כך שיהיו יעילים אנרגטית עדיפה מבחינה סביבתית על בניית מבנה חדש. עם זאת היא מדגישה, כי יש לבחור בקפידה את החומרים ולתכנן באופן יעיל את השיפוץ, כי יש לכך משמעות רבה מבחינת מזעור הנזקים הסביבתיים.

מסקנות המחקר ברורות. שיקום מבנה קיים והפיכתו ליעיל אנרגטית היא פעולה מקיימת וירוקה יותר

מבנים קיימים לרכיב המחבר ביניהם.

א. סביבה

1. הבנייה ההיסטורית היא בנייה ירוקה. חומרי הבנייה שבהם נעשה השימוש נלקחו על-פירוב מהסביבה המידית, חומרים טבעיים הנחשבים היום "ירוקים" (אדמה, אבן, עץ, טיח סיד); המבנים נבנו בהתחשבות בכיווני רוחות השמים ובמזג האוויר, מאחר שלא היו אמצעים טכנולוגיים אחרים; נעשה שימוש בבנייה בקירות עבים המבודדים ובפתחים ובכיווני אוויר ובמידות מתאימות ועוד.
2. השימוש מחדש במבנים קיימים מאפשר חיסכון ניכר במשאבים הודות לשימוש בשלד בניין קיים ובמחזור של חומרי גלם.
3. שדרוג מבנים קיימים מאפשר להפחית את הנזק הסביבתי שנגרם בבנייה חדשה והתייעלות אנרגטית.
4. שימורם של מבנים היסטוריים תורם להגדלת משך תקופת החיים של הבניינים ובהכרח לחיסכון וגם ניצול יעיל יותר של חללים בנויים וקיימים.

ב. חברה

1. השימור מבקש להעביר לדורות הבאים את הערכים ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים הבאים לידי ביטוי ברוח המקום.
2. שימוש במסורות בנייה עתיקות מאפשר להגדיל את שוק העובדים האנושי המקומי, ושימוש בעבודת אומן כנפחות, נגרות, עבודת אבן.
3. שימור מרקם קיים אמור לגרום לשמירת החברה המאכלסת את הבניינים לעומת החלפתה בחדשה. חשוב לציין, כי המקרה של השימור במרכז תל-אביב אינו מייצג תפיסה זאת של שמירת החברה והעצמתה כפי שהיינו רוצים לראותה. שימור המרקם המתפתח בפלורנטין מנסה להתמודד עם סוגיית הג'נטריפיקציה שמביא איתו השימור.

ג. כלכלה

1. חיסכון ניכר בכסף כאשר התשתית השלד של המבנים קיימים ויש לשדרג רק את המעטפת.
2. שדרוג מבנים מעלה את ערכם הכלכלי של הנכסים, ממתג אותם והופך אותם לאטרקטיביים יותר.

מגבירים את הסכנה... העולם זקוק לשיטת תיווך חדשה בין שימור לפיתוח... (Koolhaas, R. Cronocaos. 2010).

קולהאס טוען שהשימור משתלט על כל חלקה, תחום ותקופה. הוא מציין, כי בעבר שימרו מבנים ואתרים מלפני מאות שנים, ואילו היום כבר בוחרים לשמר מבנים ואתרים שנבנו לפני פחות מ-50 שנה. הוא טוען שהכוח שנצבר בידי השימור כיום הוא רב מידי ומסוכן וכי התחום נעדר תאוריה מוצקה שתצדיק את הכוח הזה.

הטענה המרכזית שלי היא שניתן לחבר את תחום השימור לגישת הקיימות כדי לפתור את בעייתיות התחום. באמצעות שידוך זה ניתן לקדם את השיקום הירוק, ובכך לחזק את הצד התאורטי הלוקה בחסר של תחום השימור. השימור נתפס לעתים כסוג של דת קנאית, חסרת פשרות וגמישות, תחום שצבר מעמד ויכולת. אנשי השימור הם אנשים חדורי מוטיבציה ואמונה בצדקת הדרך. אלו הם האנשים המתאימים להפעיל את סמכותם למען יישום עקרונות בנייה ירוקה במבנים שבחסותם. בעזרת האמנות השונות, הכללים, הנהלים והחוקים הקיימים בתחום השימור אפשר ליישם עקרונות בנייה ירוקה וקיימות שכיום הם וולונטריים. תחום השימור יכול להיות בית גידול לתחום השיקום הירוק והשימוש מחדש במבנים קיימים.

ההכרזה על מבנים לשימור היא למעשה מנגנון חוקי למחזור מבנים, היעיל ביותר שקיים. אין עוד מנגנון סטטוטורי שיכול למנוע הריסתו של מבנה. בעוד התקנים, התקנות והחוקים בישראל מעודדים בנייה חדשה, החל בתמ"א 38 וכלה במענקים לבנייה בפריפריה ובהתנחלויות, השימור מאפשר יצירת מלאי של מבנים זמינים לשימוש מחדש ולתהליכי התייעלות אנרגטית שיכולים להיות משולבים בתהליכי השימור שלהם.

למה שימור הוא בר-קיימא?

נוסף לכך ששימור מבנים מאפשר להגדיל את מלאי המבנים שיכולים לעבור שדרוג אנרגטי, מבנים לשימור הם מבנים בני-קיימא מעצם הווייתם.

קיימות מתבססת על שלושה עמודי תווך: סביבה, חברה וכלכלה. בחינה של שימור מבנים מול כל אחד מרכיבים אלו מוכיחה כי לא רק ששימור מבנים עונה על שלושת אלה, אלא שהוא הופך בעת מימוש השיקום הירוק של

4. קרן הסכמי השימור: קופה עירונית וירטואלית לקניית הזכויות שאותן לא ניתן לממש על בניינים לשימור בהגבלות מחמירות וכאשר לא נמצא מגרש מקביל.
 5. קרן השימור: מתן מענקים והלוואות נוחות.
 6. מערך תומך יישום השימור: יחידה עירונית שתפקידה ללוות ולקדם תהליכי יישום שימור.
 7. מערך תומך ביצוע השימור: עזרה וביצוע. חברת בת של עיריית תל-אביב-יפו שתפקידה לקדם את ביצוע השימור ולתמוך בו.
 8. מסלול לבן להיתר: הליך מהיר במיוחד עבור היתרי בנייה של מבנים לשימור.
 9. מיתוג: ערך מוסף למבנים לשימור שקיומו הוכח במחקרים בין-לאומיים.
- מנגנונים אלו דומים למנגנונים קיימים בעולם אשר נועדו לעודד בנייה ירוקה ושיפוץ ירוק. במקרה של תל-אביב-יפו אפשר בקלות ליישם אותם גם בשיפוץ ירוק של מבנים לשימור, זאת כמובן לאחר הטמעת סעיפי הבנייה הירוקה לתוך מסמכי המדיניות והתהליכים המקובלים במחלקה.
- מחלקת השימור אחראית לליווי היתרי הבנייה והשיפוץ של מבנים לשימור מתיק התייעוד, דרך תכנון המבנה, הוצאת היתר הבנייה, ועד הביצוע בפועל ותעודת הגמר, כולל פיקוח על המבנים לשימור לאחר גמר השיקום. מכאן שבידי מחלקת השימור האמצעים לפקח באופן צמוד על מימוש עקרונות הבנייה הירוקה והקיימות תוך כדי תהליך ליווי המבנים לשימור. תהליך היתר הבנייה מתחיל עם הכנת תיק תיעוד למבנה לפי פורמט קבוע המפורסם באתר העירייה. לצורך הדוגמה, ניתן להוסיף פרק של צילום תרמי של המבנה כחלק מפורמט זה. זהו סעיף מקובל בשימור ברחבי העולם, אך בארץ עדיין לא נכנס כתקן (סטנדרט). לאחר הכנת תיק התייעוד מתחיל תהליך ליווי תכנון השימור של המבנה ולעתים רבות גם של התוספת החדשה שניתן להוסיף עליו לפי הזכויות המוקנות למגרש. תהליך זה מלווה במסמכי הנחיות ברורים המתווים את הנדרש. גם מסמך זה יכול לעבור את ההתאמות הנדרשות לצורך מימוש עקרונות שיפוץ בר קיימא, כשמדגישים בידוד, התייעלות אנרגטית, אשפה, חיסכון במים, תכנון פיתוח המגרש ועוד. אנשי המחלקה מלווים את הבקשה להיתר הבנייה על כל שלביו עד רגע הוצאת ההיתר

3. העלאת הערך של נכס מסוים עשויה להזרים לסביבתו העירונית אוכלוסייה חזקה שיכולה לתרום להתפתחות הכלכלית של אותה סביבה. צריך לנסות להגיע לאיזון בין הצורך הכלכלי לצורך החברתי במובן זה מאחר שהמטרות סותרות.

שימור בר-קיימא בתל-אביב-יפו

- בתל-אביב יפו יש כ-45,000 מבנים קיימים. מתוכם 3,000 מבנים מוכרזים לשימור בתכניות בניין עיר (תב"ע) שונות. נוסף עליהם עוד כ-4,000 מבנים קיימים בתחום העיר הלבנה, אשר הוכרזה ע"י אונסק"ו כאתר מורשת עולמית. אמנם רוב המבנים האלו אינם מוכרזים לשימור, אך הכדאיות לבנייה חדשה תחתיהם היא נמוכה. יזמים רבים מעדיפים להשאיר את המבנה הקיים ולהוסיף עליו זכויות על-פי תכניות תקפות. נוסף על כך עוד כ-3,000 מבנים בתכניות שימור המרקם ביפו וסביבתה. תכניות בניין עיר אלו כוללות בתוכן תמריצים לשיפוץ מבנים קיימים בצורת תוספת זכויות ניכרת, ובכך מעודדות שימור מבנים. התפיסה של תכניות אלו היא לעודד שימור מבנים קיימים על מנת לשמור על המרקם היפואי העדין.
- מכאן שפוטנציאל השימוש מחדש וההתייעלות האנרגטית של מבנים קיימים עומד על כ-10,000 מבנים שהם כ-22% מסך המבנים בעיר. רוב המבנים הללו מצויים בסמכות של מחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב-יפו.
- לרשותה של מחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב מנגנונים רבים ומגוונים אשר נועדו לקדם את המימוש והיישום של תהליכי השימור בפועל:
1. תמריצים פיזיים: דוגמת האפשרות למיצוע זכויות על המגרש, תוספת זכויות בנייה על המגרש, קבלת הקלות לפי חוק התכנון והבנייה, הרחבת שטח הבנייה על גג המבנה, אפשרות לסגירת מרפסות קיימות בחזיתות צד ואחוריות, בנייה בתת הקרקע לשימושים עיקריים, ועוד.
 2. קידום תכניות בניין עיר חדשות המאפשרות תוספת זכויות בתמורה לשימור מבנים.
 3. מנגנון נידוד זכויות עבור מבנים לשימור בהגבלות מחמירות: מכירת הזכויות שאותן לא ניתן לממש על מבנים מסוימים למגרשים מקבילים בתמורה לשימור הבניין.

ב. בחינה של חשיפת החזיתות לקרינת השמש עלולה להעלות צורך בהצללת חלונות ופתחים גדולים. צורך זה מתנגש עם החזות החיצונית ההיסטורית של המבנה. זאת ועוד, תכנית השימור 22650' מאפשרת סגירת מרפסות בחזיתות אחוריות וצדדיות של המבנה בזכוכית שקופה בלבד. במקרה שבו המרפסת חשופה לשמש עלול להיווצר אפקט חממה, שניתן לבטל אותו על ידי תוספת הצללה חיצונית אשר מנגד עלולה לפגוע במראה המקורי של המבנה. ג. העמדת מתקנים טכניים לצורך הפקת אנרגיה כגון דודי שמש או תאים פוטו-וולטאיים לייצור חשמל על גגות משופעים, ובחלק מהמקרים גם על גגות שטוחים, עלולה לפגוע במראה המקורי של המבנה.

ד. תוספת מתקנים טכניים נוספים שמטרתם אוורור המבנה, אגירת מי מזגנים, הפרדת אשפה, מתקני קומפוסט, וכד' הם מתקנים דורשי שטח ונפח. במבנים לשימור השטח מצומצם מלכתחילה ויקר מאוד. מיקומם של מתקנים אלו מחוץ למבנה עלול לפגוע בערכי השימור.

3. היבט חברתי - נכון להיום המבנים בתל-אביב הם יקרים בצורה יוצאת דופן, והשימור אף מוסיף ומייקר אותם. פעולת השימור מייצרת ג'נטריפיקציה של המרקם האנושי ומרחיקה את התושבים המקוריים של המבנים. עיריית תל-אביב יפיו טרם למדה איך להתמודד עם עובדה זאת. ייתכן ששימור המרקם המוצע בפלורנטיין יאפשר מיתון של התופעה.

4. אחד מעקרונות הקיימות הוא עקרון הציפוף האורבני. שימור מבנה בודד שלרוב הוא נמוך קומה נוגד עיקרון זה.

קידום שימור בר-קיימא בתל-אביב-יפו

קידום התחום של שימור בר קיימא מתבצע במחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב-יפו במספר אפיקים מקבילים.

קידום מחקר והטמעת עקרונות בנייה ירוקה בתהליך השימור - מחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב-יפו מקדמת מחקר שנערך עבורה ע"י חברת על ידי חברת ESD - פיתוח סביבה וקיימות.

וערים לכל סוגיה עד לרמה של תכניות ביצוע. ליווי זה מאפשר בדיקת התכניות ווידוא שאכן הוטמעו עקרונות הבנייה הירוקה. גם תהליכי השימור והבנייה בפועל הם בליווי ובפיקוח צמוד של אנשי מחלקת השימור, בליווי מהנדס שימור ומפקח על הבנייה. הצוות מגיע לאתרי הבנייה באופן קבוע, וזמין לכל שאלה וסוגיה שעולה. הוא מנהל קשר ישיר עם הקבלנים, מנהלי העבודה, מנהלי הפרויקט והמפקחים. תוך כדי תהליך הפיקוח בשטח ניתן יהיה לפקח גם על ביצוע הנחיות השדרוג, כפי שדורשים תקני הבנייה הירוקה בעולם ובארץ. נוסף לכך, למחלקת השימור יש אפשרות להתמודד עם אחת הבעיות הגדולות בעולם הבנייה בכלל והבנייה הירוקה בפרט - פיקוח על הנעשה לאחר תום העבודות באתר. מנגנון הפיקוח על מבנים לשימור של מחלקת השימור יאפשר שילוב בדיקות נקודתיות של מבנים ובחינת השדרוג בפועל לאחר מימושו.

קונפליקטים בין שימור לקיימות

למרות כל היתרונות שפורטו מעלה, התחום של שימור בר קיימא טומן בחובו קונפליקטים בין תחום השימור והבנייה בת הקיימא שעלולים להיות אבן נגף בפני קידום התחום ולהעלות קשיים במימושו.

1. היבט כלכלי - העלויות הנוספות שיידרשו בשיפוץ המבנה עקב הפעולות של הבנייה הירוקה, נוסף לעלויות הגבוהות יחסית של שימור מבנים, עלולות לגרום להתנגדות של יזמים ושל בעלי בתים. מחלקת השימור של עיריית תל-אביב נמצאת במאבק מתמיד להוכיח את כדאיות השימור גם מבחינה כלכלית במסגרת ההתמודדות עם התביעות בגין ירידת ערך, שהתקבלו מבעלי בתים ויזמים בעקבות אישור תכנית השימור. תוספת דרישות חדשות צריכה להיעשות בזהירות בהקפדה על מינימום הכרחי.

2. היבט פיזי - בנייה בת קיימא דורשת לעתים קרובות התערבויות אשר פוגעות בערכי שימור המבנה: א. הבידוד המיטבי הוא בידוד מעטפת הבניין בחלקה החיצוני, דבר המתנגש עם הרצון לשמר את הפרופורציות המקוריות, הפיתוחים והאלמנטים העדינים שמופיעים בדרך כלל על חזית המבנה לשימור. נוסף לכך, בידוד חיצוני עלול לשנות את חומרי הגמר המקוריים של המבנה.

לבנייה ירוקה וההצעות להתייעלות אנרגטית של המבנים לשימור. לפי בדיקות חברת ESD, שאחראית לליווי הבנייה הירוקה של הפרויקט, אחד המבנים לשימור - בניין בית הספר לאחיות - יכול לקבל 67 נקודות לפי התקן הישראלי לבנייה ירוקה של מכון התקנים, עובדה המזכה אותו בשלושה כוכבים מתוך חמישה לפי דירוג בניינים בניי-קימא - שיפוץ.

3. **שימור בר-קיימא ביוזמה פרטית.** פרויקט גורדון 26, של אדריכל ארז אלה מייסד משרד HQ אדריכלים. זהו פרויקט ייחודי שבו בעל בניין המעוניין למצות את זכויות הבנייה של המבנה יוזם שימור בר-קיימא. בפרויקט בוצעו בדיקות קרינה ישירה על המבנה לצורך בחינת תוספת בידוד בגוש האחורי של הבניין, מוצעת תוספת פונקציות ציבוריות בתת הקרקע ועל גג המבנה לרווחת הדיירים במבנה ובשכונה, הגג החדש של תוספת הבנייה יהפוך לגג ירוק מגונן וציבורי בחלקו, החומרים שבהם ישתמשו לצורך שיקום המבנה ולתוספת הבנייה הם ירוקים במהות מתוקף היותם חומרי שימור (טיח סיד, חלונות עץ וכדומה), והתוספת החדשה על הבניין תבוצע בחיפוי חדשני שיאפשר הצללה על-ידי כיווני השמש והצרכים המשתנים במהלך היום. הפרויקט נמצא בשלבים הסופיים של הוצאת היתר הבנייה.

4. **שיתוף פעולה גרמניה - ישראל.** במאי 2013 התקיים כנס גרמני-ישראלי גדול שכותרתו: Greening The White City. את הכנס יזמו, הפיקו וביצעו בשיתוף פעולה מלא עיריית תל-אביב-יפו וקרן היינריך בל הגרמנית. הכנס עסק בשימור בר-קיימא ובקיימות של המרקם העירוני של העיר הלבנה של תל-אביב. מטרת שיתוף הפעולה הייתה לקדם חילופי ידע ומקצועיות בתחום הבנייה הירוקה שהוא מפותח מאוד בגרמניה. שיתוף הפעולה בין גרמניה לישראל בתחום זה ימשיך ויעמיק דרך סדרת סדנאות עבודה שצפויות להתקיים בברלין ובארץ בשנים הקרובות (הראשונה אמורה הייתה להתקיים בברלין, בנובמבר 2014). מטרת סדנאות העבודה הן להמשיך את העבודה המשותפת ואת סיעור המוחות, לקדם את תחום השימור והשיפוץ בר-קיימא ברמה העירונית וליצור כר ללמידה הדדית ולהרחבת הידע והמקצועיות.

1. מטרת המחקר היא להטמיע את סעיפי הבנייה הירוקה לתוך תהליכי העבודה ונהלי המחלקה כפי שפורטו בפסקה הקודמת - משלב תיק התיעוד ועד הביצוע בפועל, כולל הכשרת העובדים. החזון הוא שסעיפי בנייה ירוקה יהפכו לתקן שיתבקש כל מבנה לשימור לעמוד בו כחלק משיפור איכות הבנייה והשימור ולא כמטלה כלכלית נוספת שתעורר התנגדות בעלי הבתים והיזמים.

2. **שימור מרקם אורבני - דוגמת פלורנטין.** בימים אלו מקודמת תכנית בינוי עיר חדשה החלה על שכונת פלורנטין. במסגרת התב"ע נבחרו כ-250 מבנים לשימור המרקם שלהם. שימור זה כולל שימור חזיתות ראשיות בלבד מתוך רצון לשמור על המרקם הבנוי ועל ערכיו, על החברה המתגוררת בו ועל הערכים הרבים שיש בעירוב השימושים שבו. שימור זה מאפשר להגדיל את מלאי המבנים לשימוש חוזר, כאשר השימור המתבקש מאפשר מיצוי זכויות מלא כולל זכויות לפי תמ"א 38 ואינו מחייב ומדוקדק, כפי שרואים במרכז העיר. שימור זה יאפשר שילוב הנחיות בנייה ירוקה כסעיפים מחייבים ביתר קלות. **שימור בר קיימא על-ידי תב"ע.** בשנת 2011 העבירה הוועדה המקומית של עיריית תל-אביב-יפו החלטה לחייב בנייה ירוקה בכל תב"ע חדשה בעיר. את התכנית של ב"ח אסותא לשעבר תכנן משרד משה צור אדריכלים בשיתוף משרד אמנון בר-אור אדריכלים כיועץ השימור. התכנית כוללת מגדל חדש ושימור של שני מבנים מתוך ארבעה שהיו קיימים בבית החולים המקורי. המגדל החדש ושני המבנים לשימור חויבו בעמידה בעקרונות הבנייה הירוקה בתקנון התב"ע. הבניינים המקוריים נבנו על-ידי עקרונות בנייה ירוקה מעצם היותם מתוכננים לפי הסגנון הבין-לאומי שהותאם לאקלים בארץ כבר בשנות ה-30 של המאה ה-20. המרפסות הארוכות לכיוון מערב, החלונות הצרים והארוכים, פתחי האוורור בחזית מזרחית, הקירות הבנויים מלבני סיליקט בשתי שכבות עם חלל אוויר ביניהן וכדומה היו נקודת פתיחה מצוינת. תהליך תכנון התב"ע והוצאת ההיתרים לפיה כלל ליווי צמוד של מחלקת השימור, כפי שמתבצע בכל מקרה של תב"ע והיתרים הכוללים שימור. במקרה זה התאפשר לפקח גם על הממצאים שהתייחסו

סיכום

של עיריית תל־אביב־יפו להפחתת פליטות גזי חממה לאחר שחתמה על אמנת פורום ה־15. מאמצים אלו כוללים תהליכי הטמעת עקרונות הבנייה הירוקה בנהלים ובהנחיות של מחלקת השימור. תהליכים אלו חייבים להתמודד עם הקונפליקטים בין תחום השימור לתחום הבנייה הירוקה כדי לאפשר מימוש שימור בפועל גם אם מדובר בפשרות, הן מבחינת השימור הן מבחינת הבנייה הירוקה.

יש לקוות שעד הכינוס הבא לשימור מורשת התרבות תחול התקדמות ניכרת בתחום השימור בר־הקיימא, ואולי יום יבוא ונחזור לראות סרטים בבית הקולנוע שמתחת לכיכר אתרים המשומרת והמשודרגת מבחינה אנרגטית.

הכדאיות הסביבתית של שיפוץ מבנים קיימים ושדרוגם מבחינה אנרגטית לעומת בנייה חדשה היא עובדה מוכחת שיש למצוא את הדרך לקדמה. הכלי האידאלי למימוש ולקידום שיפוץ מבנים קיימים הוא מנגנון השימור. האמצעים הנתונים בידי עולם השימור מתקדמים ומפותחים דיים על מנת להתמודד עם סעיפים נוספים שיאפשרו התייעלות אנרגטית. עיריית תל־אביב־יפו יכולה להיות פורצת דרך ולהיות דוגמה לשאר הרשויות המקומיות בארץ ע"י שימוש במנגנון השימור המפותח שלה ויישומו על אחוז ניכר מבנייני העיר לצורך התייעלות אנרגטית של מבנים. במחלקת השימור של עיריית תל־אביב־יפו נעשים מאמצים רבים כדי לקדם את התחום מתוך ההבנה בחשיבותו ומתוך הכוונה לעמוד בהתחייבות

רשימת מקורות

קולהאס, רם. 2010. כרונוכאוס. התערוכה הבינלאומית לארכיטקטורה, הביאנלה של ונציה. המדרשה, עמ' 104-107. תרגום מאנגלית: דפנה לוי.

אתר המועצה הישראלית לבנייה ירוקה <https://ilgbc.org>

נהלי מחלקת שימור מבנים, אגף תכנון העיר, מנהל הנדסה, עיריית תל־אביב־יפו (2014)
<https://www.tel-aviv.gov.il/Residents/Development/Pages/Preservation.aspx>

נתוני GIS, עיריית תל־אביב־יפו (2014)
<https://gisn.tel-aviv.gov.il/iview2js/index.aspx>

Preservation Green Lab, The National Trust for Historic Preservation. (2012). The greenest building – Quantifying the environmental value of building reuse. Retrieved from

http://www.preservationnation.org/information-center/sustainable-communities/green-lab/lca/The_Greenest_Building_lowres.pdf

לילי רונן

עיר לבנה | עיר ירוקה

מילות מפתח | עיר לבנה, בתי הבימה, בנייה ירוקה

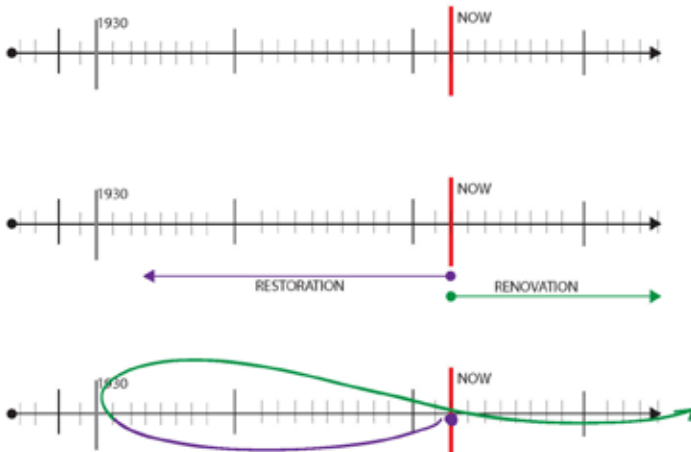
הפרויקט "עיר לבנה | עיר ירוקה" הוא פרויקט רעיוני של שימור מתחם בתי הבימה שנועד לבחון אסטרטגיית שימור המשלבת יישום של עקרונות בנייה ירוקה¹. הפרויקט כלל בחינה כללית של יישום פתרונות בנייה ירוקה בבנייני הסגנון הבין-לאומי בתל אביב ויישום של חלק מפתרונות אלה במתחם בתי הבימה. בשל המספר הרב של הבניינים בתל אביב המוגדרים בבניינים לשימור, אתגר השימור הוא לא רק שחזור האדריכלות של התקופה, אלא גם התאמת הבניינים והמרקם העירוני לצרכים המשתנים של החברה המודרנית. הדבר כולל גם התאמת המבנים ומערכות ויסות האקלים לטכנולוגיות הקיימות וגם התאמת התשתיות, מערך התנועה והרחוב.

לכאורה יש סתירה בין מושג השימור, שבמקרה זה מתרכז רובו בחומריות והמראה החיצוני של מעטפת הבניין, לבין הפתרונות של בנייה ירוקה המתרכזים גם הם, ברובם, במעטפת הבניין ומחייבים התערבות וחיידוש של החומרים, הפרטים ולעתים אף החזיתות של הבניינים. אולם השוואה של עקרונות התכנון של הבנייה המודרנית לעומת עקרונות התכנון של בנייה ירוקה בימינו מגלה הרבה נקודות דמיון בין שתי גישות התכנון. הבנייה המודרנית מגלמת בתוכה הרבה מעקרונות הבנייה הירוקה הן בבניינים הן בתכנית בינוי העיר. הדבר מחזק את השערת המחקר ולפיה תהליך השימור אינו תהליך ליניארי המחייב בחירה בין שמירת הקיים וחזרה למקור לבין חידוש וחדשנות. להפך, עקרונות הבנייה הירוקה מחזקים ונותנים משנה תוקף לשימור הבניינים (תרשים 1).

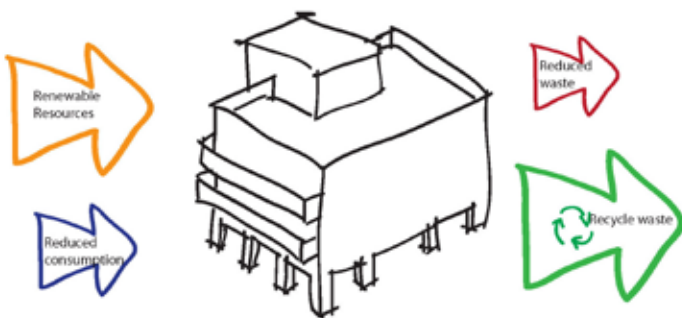
בנייה ירוקה

המונח בנייה ירוקה מתייחס לבנייה בת קיימא המתבססת על אסטרטגיה כללית של:

- צמצום הצריכה של משאבים מתכלים
- מחזור פסולת וחומרים
- שימוש במשאבים מתחדשים (תרשים 2)



תרשים 1 | הנחת המחקר: תהליך השימור בראי בנייה ירוקה אינו ליניארי
איור: אדר' לילי רונן



תרשים 2 | אסטרטגיה כללית לבנייה בת קיימא
איור: אדר' לילי רונן

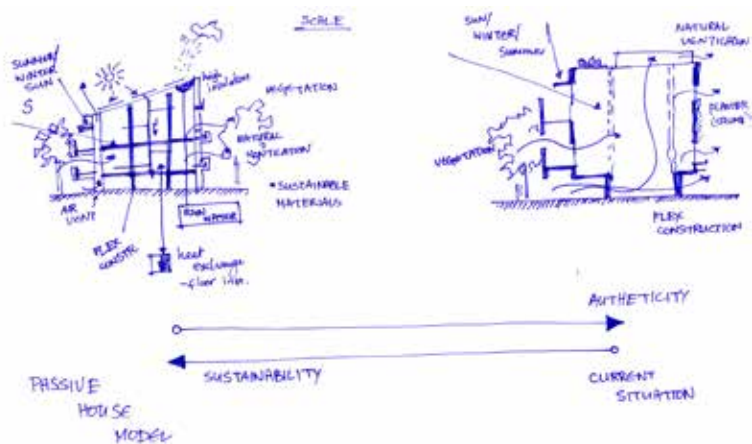
קיימות שיטות שונות לכמת את דרגת הקיימות של הסביבה הבנויה; יש מדדים כמותיים של צריכת אנרגיה, צריכת מים וייצור זיהום או פסולת ויש מדדים עקיפים יותר שלא ניתן לכמת, אך ניתנים לדירוג כמו איכות חיים, חדשנות, תרבות וקיימות חברתית. פיטר ביוקאן, אוצר התערוכה "עשרה גוונים של ירוק"² כתב:

"ארכיטקטורה לבד לא יכולה ליצור תרבות בת קיימא. אבל היא כן יכולה לתרום בפיתוח דרכים לייצור סביבת מחיה שמכבידה פחות על המשאבים הטבעיים של כדור הארץ"

החללים הפנימיים. דרך אחת להתמודד עם הבעיה היא להפשיט את השלד מהמעטפת ולהלביש עליו מעטפת חדשה המכילה מערכות אינטגרליות המווסתות את האקלים הפנימי על פי מודל הבית הפסיבי. בעוד שהבנייה המודרנית, שהביאה את בשורת הבטון המזוין ושחרור הקירות החיצוניים מתפקידם הקונסטרוקטיבי, מאפשרת התערבות כזו, המשמעות היא שחזית הבניין משתנה. היות שהגדרת הבניינים לשימור בתל אביב קובעת שהמעטפת היא חלק בלתי נפרד מהבניין, יש לבחון האם הבניינים הקיימים עומדים בקריטריונים של בנייה ירוקה והאם התערבות של מערכות חדשות או חומרים חדשים אינה סותרת את שימור המבנה והמעטפת.

בנייה לבנה = בנייה ירוקה

ניתוח ראשון של בנייני העיר הלבנה מגלה כי אז כמו היום, האקלים שיחק תפקיד מרכזי בתכנון. משום שמערכות ויסות טמפרטורה לא היו זמינות באותה תקופה, התכנון של הבניינים שילב בחזיתות ובתכניות אלמנטים לשיפור האקלים הפנימי. ניתן לראות שיש הקבלה בין מאפייני הסגנון הבינלאומי בתל אביב ובין מודל הבית הפסיבי שהתפתח בשנים האחרונות. 'בית פסיבי' הוא מודל לבניין שבו מושג אקלים נוח ע"י חימום או קירור של אוויר צח ללא צורך במערכות אוורור מכניות⁵ (תרשים 3):



תרשים 3 | מודל הבית הפסיבי לעומת עקרונות הבנייה המודרנית
איור: אדר' לילי רונן

1. **מרפסות** - המרפסות הן האלמנט הוויזואלי שהפך מזוהה ביותר עם הבנייה המודרנית של תל אביב. הן מייצגות את הארכיטקטורה של התקופה ואת

ביוקאנון מציג בתערוכה עשרה בניינים המציגים ארכיטקטורה בת קיימא. היות שהמושג ארכיטקטורה בת קיימא הוא נרחב, התערוכה מתרכזת בעשרה מאפיינים: צמצום אנרגיה ושיפור ביצועים; משאבים מתחדשים; מחזור; אנרגיה גלומה; מחזור חיים וגמישות; סביבה ומקום; תנועה, גישה וסביבה אורבנית; בריאות ואושר (איכות חיים); קהילה.

התערוכה כוללת מגוון רחב של בניינים בעלי פרוגרמה, גודל ומיקום שונים. אין בניין אחד בתערוכה שעונה על כל עשרת הקריטריונים לבנייה ירוקה, ובכל זאת, כל בניין הוא דוגמה למצוינות ארכיטקטונית, המשלבת בתוכה את הפתרונות הנחוצים ליצירת ארכיטקטורה בת קיימא. המסקנה המרכזית מהתערוכה היא שאין שפה צורנית המאפיינת בנייה ירוקה ואין פתרונות קבועים שחייבים ביישום על מנת להשיג בניין ירוק. המושג בנייה ירוקה מייצג גישת תכנון המשלבת פתרונות לצמצום צריכת אנרגיה ולשיפור איכות החיים של הבניין והמשתמשים בו.

כאשר מדובר בבניינים חדשים לחלוטין אפשר ליישם פתרונות אינטגרליים המהווים חלק מהשלד ומהמעטפת.

הבנייה הירוקה הופכת בשנים האחרונות לתקן של בנייה. יש אף שיטות ניקוד שונות המאפשרות לקבוע עד כמה בניין הוא ירוק, בהתחשב בכל הקריטריונים.

בישראל דירוג ארכיטקטורה בת קיימא נעשה לפי קריטריונים שקבעה המועצה לבנייה ירוקה³:

1. אנרגיה ותחבורה 25%
2. שימושי קרקע 15%
3. מים 5%
4. ניהול 15%
5. איכות חיים 15%
6. חומרים 10%
7. זיהום/פסולת 15%
8. חדשנות

השאלה הנשאלת היא האם ניתן להפוך גם בניינים קיימים לירוקים? נוכל לטעון ששימור הוא בהגדרתו ירוק היות שהוא מעניק לבניין מחזור חיים נוסף. אבל אין לזה משמעות אם במהלך השימוש צורך הבניין יותר אנרגיה, משום שהמעטפת אינה מעודכנת ואינה עומדת בדרישות מערכות אקלים חדשות, או אם מיקום הבניין באתר לא מאפשר אוורור נכון של

אורגניזם. גישתו הייתה שתכנון הוא תולדה של ניתוח התנאים הקיימים בעיר ובסביבותיה ובכלל זה התנאים הפיזיים, התרבותיים והחברתיים.

גם כאן ניתן למצוא הקבלה לעקרונות תכנון 'ירוקים':
1. אוורור - גדס זיהה את חשיבות קו החוף בעיר, הן לבילוי שעות פנאי הן כאלמנט המשפר את האקלים ברחובות. הניתוח שעשה גדס הראה שקו ההתפתחות הטבעי של שכונות נוספות הוא לאורך קו החוף מדרום (יפו) לכיוון צפון, והחליט להמשיך בקו זה. הוא קבע את צירי התנועה המרכזיים במקביל לקו החוף ואת צירי התנועה המשניים במאונך לקו זה על מנת לאפשר לבריזה מן הים להגיע גם לרחובות הפנימיים של העיר.

2. ריאות ירוקות ושימוש בצמחייה מקומית שזורים במערך הרחובות כדי לאפשר הצללה טבעית של הרחוב ושיפור האקלים ואיכות האוויר בעיר. תפישה זו התבטאה ב:

- תכסית המגרשים שהוגבלה לשליש כדי להשאיר די מקום לגינות קדמיות ולגינות אחוריות.
- גדרות מגרשים וגבולותיהם שאינם בנויים מחייבים צמחייה ויוצרים רצף ויזואלי בין החצרות ומשאירים קרקע חופשייה לחלחול מים.

3. תרבות, אמנות וחינוך - גדס סבר שלא די בתנאים פיזיים על מנת ליצור עיר. הוא התעקש להשאיר מקום בעיר לצורך גינות ציבוריות, מבנים קהילתיים וכמובן מוסדות חינוך, אמנות ותרבות. אלה, טען גדס, הם היוצרים את המרקם העירוני, משפרים את איכות החיים של התושבים ומהווים מוקד משיכה לתיירים.

שימור ועדכון

קל להישאב לסביבה האוטופית המצטיירת בניתוח של הבניינים ותכנית העיר של תל אביב בשנות השלושים. נדמה שהתשתית של גדס והבניינים של הסגנון הבין-לאומי אמורים להיות נצחיים ולשרת את האוכלוסייה נאמנה גם היום, בייחוד לאור העובדה שרבים מהעקרונות שהנחו את תכנון הבניינים והעיר אז, תקפים גם היום.

האזור שעליו חולשת תכנית גדס היה אז פרבר הממוקם מעבר לגבולות העיר. אזור זה הפך היום למרכז העיר

אורח החיים שלה: פתיחות חברתית ומיקום הרחוב כחלל מרכזי בעיר. למרפסות תפקיד חשוב נוסף בארכיטקטורה של הבניינים - הן מצילות עליהם ומאפשרות מפתחים גדולים יותר במעטפת למקסום של כיווני האוויר וכניסת אור יום ללא קרינה ישירה או חום.

2. קומת העמודים - מאפשרת אוורור ברמת הרחוב ומשחררת חלק נרחב יותר מהמגרש לחצר ולצמחייה.

3. שלד גמיש - השימוש בבטון עבור השלד ולבני סיליקט עבור הקירות מאפשר גמישות בחלוקת החלל וביצירת פתחים נרחבים לצורך כניסת אוויר ואור יום.

4. חדרי המדרגות - חדרי המדרגות מוגדרים לשימור כיוון שהם מייצגים את הבנייה של התקופה. בניגוד לדירות, חדרי המדרגות אינם שטח פרטי אלא שטח משותף, ומתוקף כך נשתמרו כמעט תמיד במצבם המקורי. המיקום של חדרי המדרגות במרכז הבניין תורם גם הוא לזרימת האוויר ולאורור הטבעי בבניין.

5. חומריות - חומריות הבניין מייצגת את התקופה. תחילת העבודה עם בטון המאפיינת בנייה מודרנית בכלל ובארץ בפרט, לבני הסיליקט שהיו מיוצרות בתל אביב והשימוש בחומרים שיובאו מאירופה כמו עץ ופלדה עבור המסגרות.

6. תכסית וקווי בניין - עפ"י תכנית בינוי העיר, התכסית היא כשליש משטח המגרש. קו הבניין לרחוב הוא חמישה מטרים על מנת לאפשר די מרחב לצמחייה המצלה על הרחוב ועל פתחי הבניינים.

עיר לבנה = עיר ירוקה

תכנית בינוי העיר ממלאת גם היא תפקיד חשוב בתכנון הבניינים. אמנם אין התייחסות בתכנית בינוי העיר לאופי הבניינים או לסגנון הבנייה, אך גם כאן יש בה התייחסות לתנאי האקלים וההשפעה של מערך הרחובות, כיווני האוויר בעיר, תכסית הבניינים והצמחייה.

פטריק גדס החל את דרכו האקדמית בתחומי הביולוגיה והסוציולוגיה ויישם את שתי הדיסציפלינות הללו בעבודותיו כמתכנן ערים. תכנית האב שיצר עבור תל אביב מתבססת על התאוריה שלו שלפיה עיר היא



איור 4 | מתחם בתי הבימה
שרטוט: אדר' לילי רונן

חזרות והופעות והכיל דירה שלישית.

- צמד הבניינים ברחוב פרוג 31-33 שנבנו צמודים זה לזה (בניין רכבת) בני קומה אחת בלבד (במקור) מעל קומת העמודים.
 - הבניין בפנינת גורדון דב הוז שהוא צמוד קרקע.
 - בניינים שנבנו עבור בני זוג שהיו שניהם חברי הקולקטיב, ואז שימשה דירה אחת למגורים ודירה אחת לסטודיו או למקום עבודה.
- בריאיון עם דליה פרידלנד מתגלה גם האופי של המקום כמקום המגורים והעבודה של הקולקטיב: אף שלא נבנה כקומוניאלי, כמו מבנה המגורים לשחקני האוהל, מתחם בתי הבימה נשא אווירה קומוניאלית.

ההתערבות

בחרתי להתייחס לכל אחד עשר הבניינים, אף-על-פי שלא כולם מוגדרים לשימור. התייחסותי לבניינים כמתחם מאפשרת התערבות בחצרות האחוריות ויצירת חלל תת-קרקעי שממוקמים בו שני חללים גדולים שיכולים לשמש לחזרות עבור אנשי תיאטרון, ובמה ועל ידי כך לקשר את ההתערבות להיסטוריה של המקום. (איור 5)

והוא בעל אופי וצפיפות שלא תואמים את המודל הפרברי או עיר גנים שעליו ביסס גדס את התכנון. למעשה, זמן קצת לאחר אישור תכנית בניו העיר של גדס היא עודכנה כדי להכיל יותר שטח ואדמות ולעדכן את זכויות הבנייה במגרשים (כמות הקומות המותרת גדלה). אפשר גם לראות שלא כל הגינות הציבוריות ומבני הקהילה שייעד גדס אכן נבנו לפי התכנית, זאת בשל הצורך במגרשים נוספים. חלק מהרחובות צרים מלהכיל את נפח המכוניות בהם.

גם הבניינים, שתוכננו במקור עבור משפחות, הפכו לא מעודכנים לצרכי האוכלוסייה היום: רבות מהדירות חולקו לדירות קטנות יותר, קומות העמודים נסגרו והפכו משרדים או דירות. הטכנולוגיה של מערכות מיזוג אוויר ביטלה את היתרון היחסי של המרפסות ומרפסות רבות נסגרו, מה ששינה את החזיתות של הבתים, לעתים ללא היכר. האתגר, אם כך, הוא לשמר את אופי הבניינים והעיר ובכל זאת להתאים אותו לצרכים העכשוויים.

התרבות כרכיב לשימור

מתחם בתי הבימה מייצג, מעבר לארכיטקטורה, גם פיסת היסטוריה: זהו המתחם שבו חיו ועבדו חברי קולקטיב התאטרון שלימים הפך לתאטרון הלאומי. המתחם כולל 11 בתי מגורים התחומים בין הרחובות פרוג - גורדון - דב הוז בתל אביב (איור 4). החלקות נקנו במרוכז ולכל שחקן ניתנה האפשרות לקנייה של חצי מגרש⁵. המשמעות הייתה שתי דירות בכל מגרש. את רוב הבניינים במתחם תכננו ג'ניה אוורבוך או זאב רכטר. רובם היו בני שתי קומות על קומת עמודים, ובהם כמה יוצאי דופן:

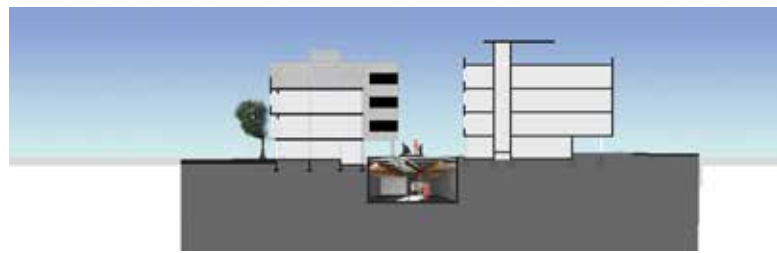
- הבניין ברחוב פרוג 25 ובו מרתף קבור חלקית בגובה של חמישה מטרים ששימש את הקולקטיב כאולם



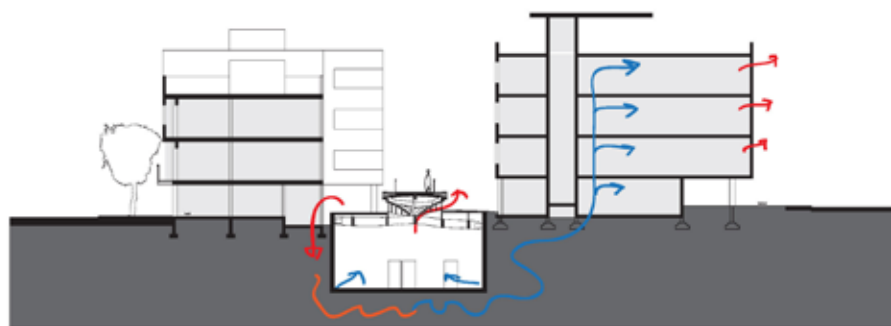
איור 5 | דגם ההתערבות - חללים תת-קרקעיים בחצרות הפנימיות



איור 7 | חתך רוחב של חללי החזרות



איור 6 | חתך אורך של חללי החזרות החפורים
 תחת החצרות האחוריות



איור 8 | תרשים זרימת אוויר לבניינים על ידי שימוש במערכות קירור תת קרקעיות
 שרטוטים: אדר' לילי רונן

בחירת מתחם בתי הבימה מאפשר להסתכל על הבניינים כמכלול רעיוני וכמכלול פיזי. כמכלול רעיוני, אפשר לפזר שימושים ברחבי המתחם כמשרדים וחללי חזרות שהיו קיימים במקור. כמכלול פיזי, המתחם יוצר הזדמנות ליצירת חללים משותפים, על פני הקרקע ומתחת לה, המגלמים פתרונות טכניים וקהילתיים ומיועדים לשמש את אנשי התיאטרון.

המטרה המרכזית של הפרויקט היא שילוב של פתרונות בנייה ירוקים בתהליך השימור של בניינים מודרניים בתל אביב. הפרויקט הוא דוגמה לשימור האדריכלות המודרנית ותכנית העיר, בד בבד עם שימור רוח המקום ועם קיימות סביבתית וקהילתית.

היתרון של החלל התת־קרקעי הוא התערבות המשתלבת במרקם העירוני ומאפשרת שימור של החזיתות ויצירת מוקד עניין בעיר, המספר את סיפור המקום בלי לפגוע בהיצע הדירות הקיים. (איורים 7,6) הדבר מאפשר גם לשלב מערכות בנייה ירוקה הדורשות מרחב כמו מערכות אוורור עם ויסות חום המשתמשות באדמה לצינון או לחימום של האוויר הצח הנכנס (EAHE) ומערכות אגירת מי גשם ומים אפורים (איור 8).

לסיכום, הרחבת ההגדרה של השימור אל מעבר לשימור הצורני והחומרי כדי שתכלול גם את רוח המקום ואת סיפורו יוצרת נדבך נוסף בתהליך השימור.

רשימת מקורות

- גיא כ' 1995. המלכה נסעה באוטובוס. תל אביב.
 המועצה הישראלית לבנייה ירוקה 2012. בנייה ירוקה בישראל - מדריך טכני מאוחד לכל חלקי התקן. תל אביב.
 מצגר־סמוק נ' 1994. בתים מן החול, אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל אביב: 1931-1948. תל אביב.
 מרום נ' 2009. עיר עם קונספציה - מתכננים את תל אביב. תל אביב.
 אתר המועצה לבנייה ירוקה www.tenshadesofgreen.org
 אתר עיריית תל אביב www.tel-aviv.gov.il
 אתר Passive House Resource <http://passipedia.passiv.de>
 Meller H. 1990. Patrick Geddes: Social Evolutionist and City Planner London
 ריאיון עם דליה פרידלנד, מרס 2012

הערות

- 1 מאמר זה מתבסס על עבודת התזה שלי לתואר שני בפקולטה לארכיטקטורה של הטכניון בדלפט: – White city | Green city
 .a strategy for sustainable renovation of modern buildings in Tel Aviv
- 2 מתוך האתר של התערוכה "עשרה גוונים של ירוק" שמציג ניתוח של עשרה בניינים שהם דוגמה לקיימות סביבתית וחברתית
 בהתבסס על עשרה מדדים שנקבעו ע"י ביוקאן www.tenshadesofgreen.org
- 3 לפי המדריך: "בנייה בת קיימה (בנייה ירוקה) - מדריך טכני מאוחד לכל חלקי התקן מהדורה 1.0, ינואר 2012 של המועצה
 הישראלית לבנייה ירוקה.
- 4 מתבסס על הניתוח של ניצה מצגר־סמוק בספרה 'בתים מן החול' וכן על הנחיות לשימור מבנים של עיריית תל אביב.
- 5 מבוסס על ההגדרה של בניין פסיבי www.passivhaus.de
- 6 עפ"י ריאיון עם דליה פרידלנד, בתם של צבי פרידלנד וחנה הנדלר שגדלה ברחוב פרוג 29 ומתגוררת במבנה.

דינה רצ'בסקי

התפתחות תכנית בתי־הדירה בתל־אביב בשנים 1930-1960 רקע לעבודתו של אדריכל דב כרמי בתכנון בתי־מגורים

מילות מפתח | תל אביב, תכנון, בתי־דירה, מודרנה

תקציר

המאמר סוקר את התפתחות התכנון של בתי־הדירה בתל־אביב בשנים 1930-1960, כרקע לעבודתו של אדריכל דב כרמי בתחום זה בעיר. בחינת התשתית החוקית והתכנונית, הנסיבות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות וההשפעות המקצועיות שניתבו את התפתחות תכנית בתי־הדירה בעיר חושפת כיצד הפכה תל־אביב המתוארת ב־1925 בגאווה כעיר בת כ־18,500 תושבים שבה תחנת־כוח ומפעלי מים, אופרה, תאטרון ותערוכות, כבישים מקשרים לכל חלקי פלשתינה והיא עטורת ירק של פרדסים (Tolkowsky 1925), לעיר שמתלוננים עליה, כי דחתה ניסיונות להתאים את הבנייה בה לתכניות "סיסטמיות" (Kaufmann 1926). כשהתגוררו בה כ־100,000 תושבים בקירוב (שביט וביגר 2001) היא הפכה לעיר הזקוקה ל"תכנית הצלה" (הרפז 1984).

אך האם כצעקתה? בתחילת שנות ה־30 פעלה בארץ מערכת חקיקה שבאה מבית מדרשו של השלטון הבריטי. על פי חקיקה זו הותוותה מערכת תכניות בניין־עיר המושפעת מהמגמות החדשות של התכנון האורבני המערבי של ערי־גנים ושל שיכון ציבורי בהישג־יד. בארץ־ישראל בכלל ובתל־אביב בפרט, תכננו מתכננים בתי־דירה והקימו אותם. חלקם היו ותיקים וחלקם יוצאי בתי־אולפנה חדשניים, שהיו ערים ופתוחים למתרחש מעבר לים. 4,000 מבנים שהוקמו בתל־אביב ואשר חזיתותיהם מעוצבות ב"סגנון הביך־לאומי" הקנו לעיר, בתחילת שנות ה־2000, מעמד של אתר מורשת תרבות עולמית על־ידי ארגון אונסקו.

ההתמקדות במאמר זה היא לא בחזית הבניין אלא בתכנית הדירה. בחינת טיפוס־הדירות בתקופה זו מגלה תהליך התפתחות עקיב של דירה המצליחה לענות על הצרכים המשתנים של הקהילה בשנים אלו. התכנון הושפע מהמסגרת החוקית והמגמות המערב־אירופיות החדשות של המודרנה, אך בה

בעת הוא התמודד עם תנאי האקלים, המציאות הכלכלית היומיומית ואורח־החיים ההולך ומתגבש בעיר, בשאיפה ליצור מורשת בנייה ערכית; תכנון "בר קיימא" במושגים של ימינו.

מבוא

מאמר זה מבוסס על עבודה שהוגשה בלימודי תעודה במוזאולוגיה בפקולטה לאמנויות, באוניברסיטת תל־אביב. העבודה עוסקת ברקע לעבודתו של אדריכל דב כרמי בתכנון בתי־הדירה, בשנים 1930-1960, לבקשת בעליהם של מגרשים פרטיים בתל־אביב. הדירות בבתי הדירה הוצעו להשכרה. רק בתחילת שנות ה־50 החלה בנייה של דירות למכירה בעיר העברית הראשונה. החומרים ששימשו בסיס להסקת מסקנות העבודה כוללים: חקיקה, פרסומים וכתבי־עת מקצועיים מאותה תקופה, תיקי בניין במינהל ההנדסה עיריית תל־אביב; מחקרים אקדמיים לתארים גבוהים, תיקי תיעוד שהוכנו לחלק מ־32 בתי־הדירה בתכנון אדריכל כרמי ולבתי־דירה של מתכננים נוספים שפעלו באותה תקופה, הכלולים בתכנית לשימור מבנים בתל־אביב (ת.א. 12650, 2007); ראיונות ושיחות עם אנשי מקצוע שהיו מעורבים בעשייה בתקופה הנזכרת, או שהיא מוכרת להם היטב מתוקף עבודתם ומתוקף תפקידם.

המערכת החוקית לתכנון ולבנייה

מיד לאחר שהאנגלים כבשו את הארץ בשנים 1917-1918 הוחלו לתקופת ביניים צווים להסדרת הבנייה שפרסם המושל הצבאי. ב־1920 כונן בארץ־ישראל ממשל אזרחי, ושנה לאחר מכן נכנסה לתוקף "פקודת בנין־ערים 1921". הפקודה התוותה גישה צנטרליסטית בתחום התכנון וייצגה את המחויבות המודרנית של הממשלה לארגון המרחב. עיקריה הם: הקמת "הוועדה המרכזית לתכנון־ערים" שתפקידה להנחות את הרשויות המקומיות, או להכין תכניות

לאחר שנים היא הוחלפה בידי חוק התכנון והבנייה ה'תשכ"ה-1965. טנא מציינת כי "דווקא בשל אופיים האוניברסלי של החוקים והתקנות הם העניקו לפרנסי העיר את הסמכות המוסרית לכפות את חזונם האורבני על המרחב העירוני" (טנא 2013: 30).

"תכניות בניין־עיר" של תל־אביב

הרחבות שטחה המוניציפלי של תל־אביב הן שהכתיבו את כיווני הבנייה ואת גבולות התכניות השונות שהוכנו בעקבותיהן (איור 1). ב־1925 "הזמינה העירייה את



איור 1 | הרחבות שטחה המוניציפלי של תל־אביב בשנים 1909-1948 (שחורי 1991)

המומחה לבניין־ערים פרופ' Patrick Geddes כדי לעבד תכנית בניין־עיר לחלקה הצפוני של תל־אביב טרם היבנותה" (דרויאנוב 1936: 315). התכנית לעיר־גנים בת 100,000 תושבים בעלת נמל משלה נקראה "תכנית בניין־עיר 1927" היא קיבלה תוקף על־ידי הוועדה

בניין־עיר עבורן; והקמת ועדות בניין־עיר מקומיות בגבולות שטחים שייקבעו על־פי המלצה של הוועדה המרכזית ויאשר אותן הנציב העליון.

כל תכנית בניין־עיר (להלן: תב"ע) בארץ־ישראל, בין אם נערכה על־ידי הוועדה המרכזית ובין אם על־ידי הוועדה המקומית, הייתה מחויבת בדיונים להפקדה ולאישור בוועדה המרכזית שאותה איישה הפקידות הבריטית. בקשות להיתרי בנייה הנגזרים מתב"ע הוגשו בידי המתכננים והבונים לוועדות בניין־עיר מקומיות. ראשי הוועדות המקומיות נמנו אף הם עם הפקידות הבריטית. בתל־אביב פעלה ועדה מקומית לתכנון ולבנייה בראשות מושל המחוז או סגנו והרכב חבריה היה מעורב: ראש העירייה שהיה גם ממלא מקומו של היו"ר בהיעדרו, שני ממונים על־ידי השלטון הבריטי, שני חברי מועצת העיר, וכן "הקצין הרפואי ומהנדס העירייה של העיר או של המחוז אשר יהיו בימים ההם". בשנים 1926 ו־1929 נעשו תיקונים בפקודה, אך בשנת 1936 נעשו בה שינויים רדיקליים והסמכויות של אישור תכניות בניין־עיר בוזרו: הוועדה המרכזית הוחלפה בוועדה מחוזית, ועדה בכל אחד מן המחוזות (רייכמן 1984). בראש הוועדה עמד מושל המחוז, ואף אותה איישו פקידים בריטיים. ברשויות המקומיות נותרו על כנן ועדות לתכנון ולבנייה שתפקידן, בין היתר, לטפל במתן היתרי בנייה ולפקח על ביצועם.

כאמור בסעיף (1) 4 - לפקודה הייתה הוועדה המחוזית מוסמכת לחוקק חקיקת משנה, להפקיד תכניות ולאשר אותן, "כדי להבטיח רוחבם ובנייתם של דרכים, יציבות, אורור וסניטציה של כל הבניינים החדשים". סעיף (2) - 12 מפרט את המטרות שעל תכנית מתאר מקומית למלא: "להבטיח תנאים נאותים של בריאות, סניטציה, תקשורת, נוחות ונעימות בהקשר של תכנון ושימוש בקרקע". יש להקפיד על שמירה של ערכים "ארכיאולוגיים או בעלי יופי" ו"שמירה על העצים".

מתוקף הפקודה הותקנו בחתימת הנציב העליון תקנות מפורטות העוסקות בתכנון ובנייה. התקנות, בשמן "חוק בנין. התקנות שנעשו ע"י הוועדה המרכזית לבניין־ערים עפ"י סעיף 1 מפקודת בניין־ערים 1921", כוללות 15 פרקים מפורטים ביותר והשפעתן על תכנון המבנים רבה.¹

הפקודה על שינוייה הייתה בתוקף תקופה ארוכה. היא ניתבה את הבנייה בארץ גם לאחר הקמת המדינה, ורק

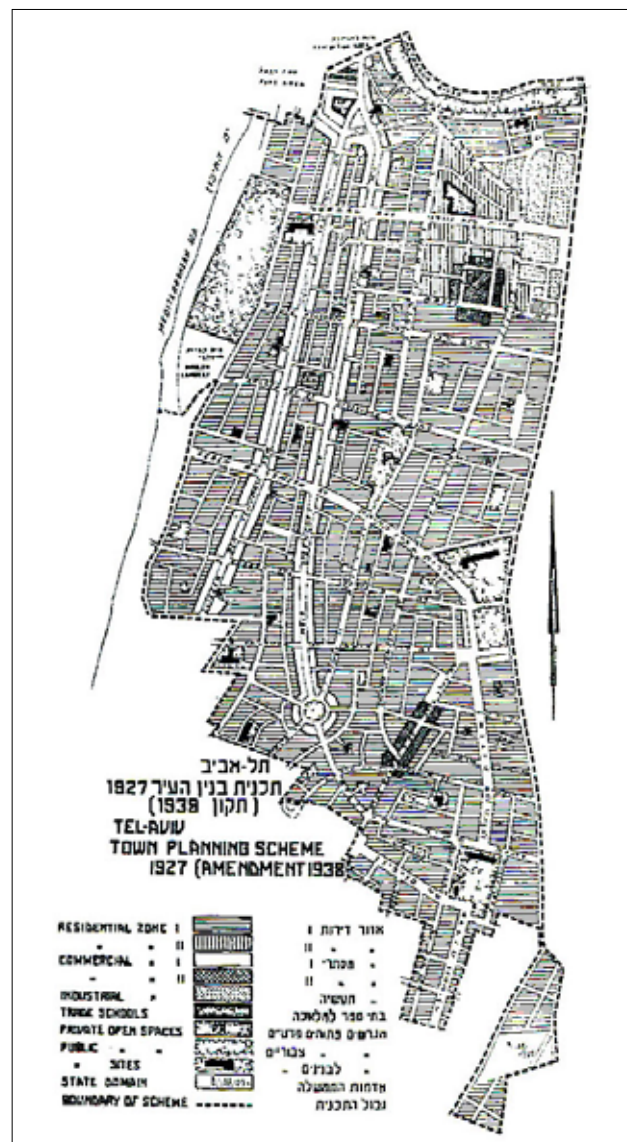
וסדרי האישור, מסים וסדרי תשלומים פזורים ושזורים לכל אורכו. בספר שמות מהנדסים ואדריכלים, אינסטלטורים ומומחים אחרים בתחום הבנייה בתל-אביב.

בשנת 1934 יצאה מהדורה שנייה של הספר (דובינסקי 1934). בדברי ההקדמה "אל הבונים" מתאר מאיר דיזנגוף את הספר כ"שולחן ערוך" וחושש שמא הבונים יתייחסו אליו "...כמו שמתייחסים רבים לשולחן הערוך המסורתי או לחוקים בכלל, שכל המוסיף לעבור עליהם 'הרי זה משובח'... מקווה שכל המעוניינים בבניין עירנו, לא רק מצד הסיפוק לדירות ולמעונות וענף הפרנסה, כי אם בעיקר מצד היצירה הלאומית הגדולה אשר נפלה בגורלנו להיות רתומים בה - יבינו את כל הערך ואת כל החשיבות שבדבר ויעזרו לנו להשאיר אחרינו מצבת זיכרון של בתים חזקים, יפים ונוחים - דירות נאות המרחיבות דעתו של אדם".

במהדורה זו נכללו תכניות בניין עיר נוספות שאושרו: - תכנית 10, "תכנית אזורים זמנית" 1931 (איור 3).



איור 3 | "תכנית אזורים זמנית" 1931, (דובינסקי 1934)



איור 2 | תכנית בנין-עיר 1927, גדס, (תיקון 1938), (מצגר-סמוק 1993)

המרכזית ב-1929 (איור 2). התכנית התוותה מסגרת כוללת וקוהרנטית (סדן 2000) להתפתחות החלק החדש של העיר (המכונה היום "הצפון הישן"), ברוח מדיניות ערי-הגנים שהתפתחה באנגליה בתחילת המאה ה-20 - מדיניות של מתן דגש על פונקציונליות, בריאות ו"נעימות" הסביבה העירונית. בתכנית נקבעו רובעי מגורים, הותוו דרכים, אותרו שטחים ל"בניין ציבורי" ו"ככרים פתוחות" גדולות וקטנות בכל רובע. סעיף מיוחד הוקדש לחובת החזקתה הראויה של הגינה הפרטית. כמו כן הוגדרו בתכנית האופי, הגובה, קווי-הבניין מכל עבריו והאיסור לבנות בשטחים אלה. באמצעות תכנית זו - ואף-על-פי שהתכנית עברה, בתוך זמן קצר, שינויים רבים - נקבע אופיה של הבנייה בתל-אביב, בחלקים מסוימים של העיר, לשנים רבות. הדעות חלוקות אם הייתה זו השפעה חיובית או שלילית.

הספר "חוקי בניין ותעשייה" (דובינסקי 1931) שימש מדריך למתכנן בעיר. בספר שלושה חלקים: "בנין ובנין ערים", "תעול ודרכים", "מלאכה ותעשייה". פקודות, חוקים, תקנות, תב"ע ובכללן תכנית גדס, הודעות

התחלת לבנין בית דוד בבינין
 בהמשך לתוכנית מספר 1 של שנת 1929 והתקיים בה את תוכנית התחלת התבנית של בית דוד נמצאה למתאמה ביותר ולה נמסרה ההצעה לשלם.
 עלויות מיתריות זו נבוא מספר 1.
 תוכנית זו הושגה מיישמת המאמצים להתחלתן של כל המיזמים.

התחלת בניית בית החלוצים בתל-אביב
 תוכנית התחלת בניית בית החלוצים בתל-אביב הוכרזה ב-1929. תוכנית זו הושגה מיישמת המאמצים להתחלתן של כל המיזמים.

התחלת לבנין בית הכנסת בתל-אביב
 תוכנית התחלת בניית בית הכנסת בתל-אביב הוכרזה ב-1929. תוכנית זו הושגה מיישמת המאמצים להתחלתן של כל המיזמים.

התחלת בניית בית החלוצים בתל-אביב
 תוכנית התחלת בניית בית החלוצים בתל-אביב הוכרזה ב-1929. תוכנית זו הושגה מיישמת המאמצים להתחלתן של כל המיזמים.

התחלת לבנין בית הכנסת בתל-אביב
 תוכנית התחלת בניית בית הכנסת בתל-אביב הוכרזה ב-1929. תוכנית זו הושגה מיישמת המאמצים להתחלתן של כל המיזמים.

פרספקטיבה אקסונומטרית בהורדת קירות חיצוניים



איור 5 | "פרספקטיבה אקסונומטרית בהורדת קירות חיצוניים", (ח.ג., הבנין, פברואר, 1935: 14)



חיי ומותו של הארכיטקט שרטטוני

הארכיטקט שרטטוני התקורר על ידי שנת מותו בשליל לוחית לידית, בשליל לוחית שנת שנתו. בשליל לוחית שנת שנתו, בשליל לוחית שנת שנתו, בשליל לוחית שנת שנתו.

הארכיטקט שרטטוני נולד בשנת 1900. הוא היה אדריכל ומתכנן. הוא היה אדריכל ומתכנן. הוא היה אדריכל ומתכנן.

הארכיטקט שרטטוני נולד בשנת 1900. הוא היה אדריכל ומתכנן. הוא היה אדריכל ומתכנן. הוא היה אדריכל ומתכנן.

איור 4 | "חיי ומותו של הארכיטקט שרטטוני", (ח.ג., הבנין במזרח הקרוב, 1, דצמבר 1934: 21)

לגלגנית חוזרת בכתב העת של "חוג" האדריכלים (איורים 4, 5). התכניות בתל-אביב הוכנו רובן בשיטה התוספתית, דהיינו, תכנית חדשה לחלקים שונים של העיר משנה רק את מה שמפורט בה באופן מיוחד כשינוי, בלי שבוטלה בשלמותה התכנית שקדמה לה. כך קרה שעל חלקה, או על מגרש מסוים חלו הוראות חלקיות של עשר תכניות קודמות ואף יותר. לפיכך, תכנית גס ורבות אחרות עדיין בתוקף, בשל הגישה שאימצה העיר בעניין מעמד התכניות.

רקע כלכלי, פוליטי וחברתי

בעקבות מאורעות 1929 הטיל השלטון הבריטי מגבלות כלכליות על עלייתם של יהודים לארץ. רישיון העלייה (הסרטיפיקט) הותנה במצבם הכלכלי וביכולת לקלוט אותם בארץ. ב-1931 הוסרו המגבלות ובצל עליית הנאציזם בגרמניה זרמו לארץ, בין השנים 1933-1936, עולים מגרמניה וממרכז אירופה, רובם בני מעמד הביניים. כ-164,000 עולים הביאו עמם לארץ הון של כ-32 מיליון ליש"ט שהניע את גלגלי הפיתוח.

התכנית חלה על השטחים המוניציפליים הוותיקים של מרכז העיר, מיפו עד רחוב בוגרשוב, ובמפה המצורפת לתכנית נתחמו אזורי השימוש השונים. בתכנית נקבעו גודל המגרש המינימלי המותר לבנייה, מספר הדירות בבניין, תחום הקרקע בתוך מגרש המיועד לבנייה, אשר מותר להקים עליו בניין מכוסה גג, גובה הבניין ומתקניו, קווי-הבניין לחזית, לאחור ולצדדים ומכסת השטח המינימלי הנדרש למרחבים פתוחים סביבו. התכנית הורתה על הקמת קיר או גדר בגבולות כל מגרש וטיפוח גינת הבית.

תכנית 9, 1932, הסדירה אזורי מסחר, צפיפות בנייה, רשימת הרחובות שיועדו למסחר והתייחסות מפורטת לבנייה במגרשי פינה.
 תכנית 11, 1933, יוחדה לאזור שדרות רוטשילד, קבעה מגרש מינימלי גדול יותר וסילקה מהאזור שימושים "בלתי מתאימים".
 תכנית 27, 1933, אזורי התעשייה. בספר למעלה מ-300 עמודים. היה זה אתגר מקצועי לאדריכל ולמהנדס שאמורים לתכנן בהתאם לכל ההוראות. הקושי קיבל בזמנו התייחסות הומוריסטית

התרבות הארץ-ישראלית, מאחר שהיה לה תפקיד מרכזי בחברה היהודית בפלשתינה. כ-40% מהתושבים היהודים בא"י המנדטורית חיו בתל-אביב בשנים אלו... ו'הבית', הוא אתר מרכזי ליצירת תרבות ולהנחלתה... (טנא 2013: 8).

השתקפות נושאי הבנייה בפרסומים שונים מאפשרת לנו לעמוד על ההתייחסות הכלכלית, הפוליטית והחברתית לבתי-הדירה. פרסומים על הבנייה בתל-אביב בשנות ה-30 עסקו בהרחבה ביוזמה הפרטית לצד השיכון הציבורי וכלל הבנייה וההתיישבות בארץ. לדוגמה, מאמרים של Shiffman (1933), Bross (1933), Kaufman (1933) ו-Holliday (1933), הכלולים בחוברת *Palestine & Middle East Economic Magazine*, 1933, Building Number, מלווים בתצלומים מרהיבים של בתי-הדירה שנבנו בסגנון הבין-לאומי. "בית בעיר, ספר השנה לבנין, תרצ"ה" בעריכת י. שיפמן (1935) כולל שפע תצלומים מעבודת אנשי המקצוע בארץ. "הבנין במזרח הקרוב" עיתון חוג האדריכלים בא"י, מייחד את חוברת דצמבר 1935 לוועידה השנתית ה-15 של אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בארץ-ישראל ולמועצה החדשה של עיריית תל-אביב, ועוסק ברובו בבעיות תכנון ולא בתכנית הדירה עצמה. מאמר המערכת מציב דרישות לממשלה: "תיכון ארצי כללי"; "לעירייה: מלחמה וביטול הספסרות בקרקעות ובדירות על ידי פוליטיקה קומונלית נבונה"; "למחלקה הטכנית של עיריית תל-אביב: תכנית כללית לרגולציה של הבניה בתל-אביב והסביבה". הבעיה המרכזית היא ש"המכוון העיקרי הוא מחיר 'הפיק' של אדמת תל-אביב. הוא קובע את רוחבם של הרחובות, את צורת החלקה, את הבניה אשר קמה על גבי חלקות אלה, את שטחי הירק בעיר, את ככרות התנועה, את דמותה של העיר הראשונה" (דיקר 1935: 1, 3, 14). לעומת ה"מציאות המחניקה" מוצעת "מציאות אפשרית" של העמדת בניינים טוריים במרחבים ירוקים. החוברת הבאות של "הבנין במזרח הקרוב" עוסקות בתכנון בתי-הדירה.²

בשנות ה-40 למאה העשרים הלך ופחת העניין בבתי-הדירה. הפרסום החגיגי "עשרים שנות בניה" של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, אגודת המהנדסים, האדריכלים והמודדים (אאא"י 1940) מעיד על כך. ב"סיור בתערוכה" הסוקרת 20 שנות בנייה (התיישבות, שיכון, מוסדות ציבור

ענף הבנייה שנשלט בידי הסקטור הפרטי לקח את החלק המרכזי בפעילות הכלכלית. לדוגמה, בשנים 1930-1936 ההשקעה היהודית בבנייה של הסקטור הציבורי והפרטי עמדה על כ-30 מיליון ליש"ט, בעוד שסך השקעות הממשלה, העיריות והצבא עמד על 4 מיליון ליש"ט. השלטון הבריטי השקיע רק במבנים המשרתים את צרכיו, כמו תחנות משטרה.

בתקופה זו החלה לבלוט שונות אידאולוגית במגזר היהודי. אף שרוב הפעילות היהודית לפיתוח פיזי, רכישת קרקעות ויישובן באזורים מרוחקים רוכזה בידי המוסדות הציוניים, המשיך הסקטור הפרטי לגדול כשהוא מפנה את משאביו בעיקר לפיתוח עירוני, למסחר ולתעשייה קלה. המוסדות הציוניים העדיפו את האידאולוגיה הכפרית והקולקטיבית על היוזמה הפרטית והעירונית. אך למרות כוחן הפוליטי העולה של המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות בתנועה הציונית, רוב העולים המשיכו להעדיף את היישובים העירוניים על ההתיישבות הכפרית (Fruchtman 1986). ניהול העיר תל-אביב באותן שנים ביטא השקפת עולם אזרחית, לא דוגמטית: ראשי העיר שנבחרו בעת ההיא, דיזנגוף ורוקח, באו מחברה זו. עם זאת, מחלקת ההנדסה של עיריית תל-אביב תכננה ובנתה לאחר מלחמת העולם השנייה את השיכונים הציבוריים "מגורים", יד-אליהו, רמת-ישראל, ביצרון ועוד (שמואל פן, ריאיון).

דימוי העיר נשא אופי של צורת חיים מיושנת אף-על-פי ששיעור האוכלוסייה העירונית היה תמיד גדול יותר מהכפרית. "... נוצר אז פרדוקס כאשר מיעוט של אוכלוסייה חקלאית קיבוצית הנהיג את המדינה מבחינה חברתית, כלכלית ופוליטית, בעוד שהרוב, שחי בערים, היה במעמד שולי ביחס ל'התיישבות העובדת', כך שרק מעט מן המשאבים הלאומיים הוזרמו אליו. למגמות אלו היו השלכות לגבי התפתחות היישוב העברי בתקופת המנדט ואף בשנותיה הראשונות של המדינה" (אפרת 1976: 23).

בספר "העיר שהולידה מדינה" (שחורי 1991) מוצגת התייחסות שונה לתפקידה של תל-אביב כמרכז תרבות. טנא המחישה זאת היטב: "לא רק מיפו ביקשו מייסדי תל-אביב להיבדל אלא גם מהשטעטל היהודי המזרח-אירופאי... תל-אביב 1924-1948 נמצאת במקום שבו ראוי לבחון את 'הבית' כאתר להתגבשותה של

מפני בעלי הבתים. בשל מצוקת הדיור נועד החוק להטיל הגבלות על פינוי דיירים שהתגוררו ב"דמי מפתח", וכך נמנעה הריסתם בקלות והקמת בניינים חדשים במקומם.

השפעות מקצועיות על תכנון בתי־הדירה בתל־אביב

לצד ההשפעה של התכנון האורבני המערב־אירופי, ובמיוחד של התכנון הבריטי החדשני שאותו ייצגה תכנית גדס, הייתה לרוח המודרנה ולתנועות חדשות שקמו בשנות ה־20 למאה העשרים באירופה ועסקו בתכנון שכונות דיור ציבורי בהישגיד השפעה על התכנון של בתי־הדירות בתל־אביב.

זיגפריד גידיון (Siegfried Giedion) - היסטוריון של האמנות ותאורטיקן של אדריכלות המאה העשרים - מציג את צורכי האדם כנקודת מוצא לתכנון המודרני. ביטול התייחסות לכלכלת משק־הבית ששמה דגש על ייצור כלכלי ואימוץ כללים חדשים לפיהם הבית הוא מוצר צריכה של האדם וביחס למשק־הבית האדם חשוב יותר מהייצור. המנטרה החדשה שהציג (Giedion 1929) הייתה: **אור, אוויר, מיפתח או חופשיות**.³ לדידו, בית יפה הוא בית המשקף את תחושותינו, בית שקל להתאימו לפני הקרקע, והוא מתאים את עצמו אליה. הכללים החדשים מצווים להשתחרר מהעבר ולעבור לבית הזול, הפתוח, המקל על חיינו ומצמצם את עבודת האישה. זאת לעומת הבית המסיבי, המונומנטלי, היקר, שתחזוקתו משעבדת.

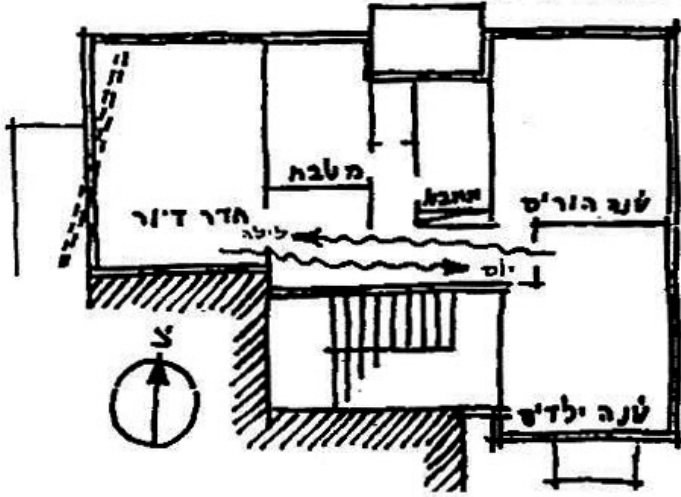
לדעת יבין ש' - אדריכל, בוגר הטכניון, שפעל בתפקידי מפתח שונים במשרד השיכון בשנים 1950-1973 וגיבש הלכה למעשה את מפעל השיכון שהניב פתרונות דיור רחבי היקף ובאיכות בהשוואה למדינות אחרות - הושפע תכנון בתי־הדירות התל־אביבי מ־4 גורמים: הפרצלציה של המגרשים בתל־אביב הכתיבה בניין מרובע ולא טורי; המגרש הפינתי שבשל היותו ממוקם בקרן הרחובות היה קצת יותר גדול. הותר להקצות בקומת הקרקע שטח למסחר ולהפנות יותר דירות לחזית. כך נעשה הבניין מפואר ומושקע יותר. החלוקה לרבעים שבתכנית גדס מאפשרת הרבה בניינים פינתיים; הביקוש לחלוקת שטח נתון למספר גדול ככל האפשר של חדרים כדי שאפשר יהיה להשכירם, שכן הבניין נבנה כהשקעה, ו"בעלי הבתים" היו מעמד

לפועלי א"י" נושא אחד בלבד, מתוך 12 נושאים, עוסק בבנייה למגורים בעיר: "שיכון בעיר ובקרייה", שיכון ציבורי עירוני בקריית־חיים ובתל־אביב. מאמר אחד (ריינר 1940: 126) נוגע לבתי־הדירה. ובמה עוסק מאמר זה? בביקורת על "הבנינים מכניסי הריווח", (הדגש במקור, ד.ר.). עליך ש"רושם טוב ומשמח משפיעים עליך הבתים הבנויים על עמודים (בעקבות קורבוזייה) והגינה הנטועה מתחתם. בזה יצרה לה לעצמה תל־אביב סגנון מיוחד. אבל, אם נסתכל מקרוב הם רצופים לוקסוס מופרז: החרסינה מופיעה לא רק במטבחים, אלא גם במקומות שטיפת מים אינה מגיעה אליהם לעולם, ארונות בנויים בתוך הקירות, דלתות זכוכית, מדרגות מצופות שיש, ... ערכם השימושי כאין וכאפס ואין בו אלא בחינה של פרסום. כי בעזרתם של אלה יכול בעל הבית להעלות את שכר הדירה... גם כאן רואה אתה בעליל את הרכוש הפרטי, הנושך נשך."

בעיתון אאא"י עסקו מעטים בנושא בתי־הדירה: "עיצובן האורגני של התכנית והחזית - מחקר אנליטי" (קליין 1942), "דרישות לבוני דירות ושיטות להערכת תכניות" (קליין 1942) וכן "מבעיות תיכון הדירות בתל־אביב" (כרמי 1946). בפרסום החגיגי לרגל "ארבעים שנות בניה" (אאא"י 1962) אין אפילו מאמר אחד העוסק במגורים בתל־אביב. בשנות ה־30 למאה העשרים דאגו האדריכלים מארץ־ישראל (Barkai & Posener 1937: 10-15) לפרסם בירחון המקצועי בעל המוניטין *L'architecture d'Aujourd'hui* את "הארכיטקטורה בפלשתינה" ואת בתי־הדירה בתל־אביב כחלק ממנה. בשנות ה־60 אף יוחדה חוברת ל"ישראל־מבני ציבור" (Zarby 1963: 48-103).

בשני העשורים הראשונים שלאחר קום המדינה תכנון מבני ציבור ושיכונים ציבוריים סימל את הריבונות הצעירה, משאת הנפש של האדריכל, שעליה הייתה גאוותו. התכנון של הבית שבונים "בעלי־הבתים" ו"קבלנים" היה בשנים 1940-1960, בחברה המגויסת, עבודה שאין מה להתגאות בה!

רק במהלך שנות ה־80 למאה העשרים "גילו" תושבי תל־אביב את בתי־הדירה שנבנו ב"סגנון הבאוהאוס", או בניסוח המתוקן ב"סגנון הבינלאומי". "התודה" על השתמרותם של רוב המבנים - כ־4,000 - במצבם, מי שנזנח יותר ומי שפחות, מגעת כנראה למי שהתקין את חוקי הגנת הדייר, מתוך כוונה להגן על הדיירים



איור 6 | האוריינטציה של הדירה בתל־אביב (כרמי 1936)

חשוב וגורם בעל השפעה והכנסה לעיריית תל־אביב; ואורח־חיים, אין אזור יום ואזור לילה, יש מרפסת. (ריאיון אישי)

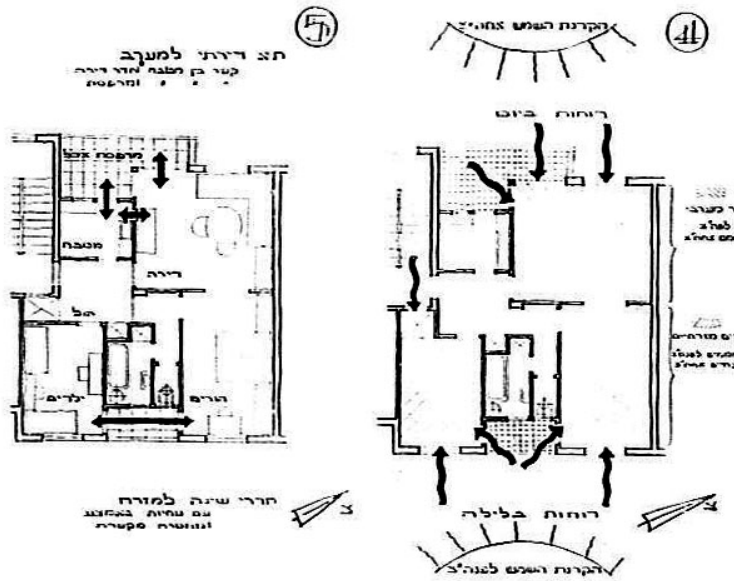
פן ש' - מהנדס ושמאי, מהנדס־העיר תל־אביב בשנים 1978-1984 (בנו של אלכסנדר פן, מהנדס־העיר בשנים 1927-1929) - מתאר את סגנון הדירור: דירות גדולות עד שנות ה־40, לאחר מכן, בתקופת מלחמת העולם השנייה, כשפסקה הבנייה החדשה, התחילו לחלק אותן ליחידות דירור קטנות. מאפייני הדירות היו: המטבח הוצנע כדי להתרחק מריחות הבישול, בית שימוש אחד ואמבטיה אחת לדירה, ה"בלקונים" היו נהוגים מראשית המאה, משום שלא היו מיזוג־אוויר, טלפון וטלוויזיה וחיי החברה התנהלו במרפסות. סגירת המרפסות החלה במחצית שנות ה־50, תחילה באמצעות "תריסולים" ואחר כך בחלונות ותריסים מ־P.V.C ואלומיניום. (ריאיון אישי)

אדריכל יוסקוביץ ב' - ששימש מהנדס העיר תל אביב בשנים 1994-1999 - רואה את התכנון האורבני כגורם החשוב. לדעתו, לתכנית גדס הייתה השפעה מכרעת על אורח־החיים של ה"שכונה"; החיים במרפסות היו חלק בלתי נפרד מסגנון הדירור; האפשרות להגדיל את הכנסת משק הבית באמצעות השכרת חדר לדיר משנה, הביאה ליצירת כניסה נפרדת לכל חדר; איכות התכנון הושפעה מתכניות השיכון הציבורי ובהמשך מעבודות שנעשו במשרד השיכון בשנות ה־50 וה־60 למאה העשרים. (ריאיון אישי)

בספרות ובמחקר. בעיתון חוג האדריכלים הסביר כרמי את כיווני ההעמדה הנכונים של החדרים לפי הפונקציה שלהם: "מערב הוא הכרחי לחדרי הדירור... מזרח הוא הכרחי לחדרי שינה" (כרמי 1936: 5). הוא מציין, בליווי תכנית לדוגמה (איור 6), את עקרונות הבית הבריא או הבית הטוב: העמדה נכונה ומתחשבת בתנאי האקלים של הפונקציות השונות בדירה, העמדה שהיא לעתים אפשרית רק על חשבון הקטנת מספר הדירות בכל קומה משלוש לשתיים.

שרון ביקר את "בעלי הבניינים" ש"שאפו לניצול המגרש באופן מקסימלי, להשגת מספר מקסימלי של חדרים מבלי להתחשב עם התנאים ההיגייניים והאקלימיים" (שרון 1937: 1) ומעדיף תכנית דירה בשיכון ציבורי בבניין טורי (איור 7) "אשר בה מאווררים כל החדרים, חוץ מאוורור מערבי-מזרחי, גם על־ידי

ג. תכנון דירה פונקציונלית
אם לא להחשב באי הקביעות של חיי המשפחה כפי שהם בארץ לע"ע (חיים עם קרובים, זקנים, ידרי משנה וכו') אלא לקחת בחשבון



איור 7 | תיכון בתים משותפים (שרון 1937)

דלתות צפוניות או דרומיות, המובילות למרפסות, ושמאפשרות אוורור נוסף דיאגנאלי ואוורור ספיגה, שאין לשכחו בתיכון דירתנו.

צ'לנוב מתייחס להיבטים הקישוטיים ש"לצערנו" אין הם אלא "אקרובטיקה" ו"משיכת עין". (צ'לנוב 1936: 4). מהנדס־העיר תל־אביב, דיווח על ההתקדמות הניכרת במבנה הדירה ובתרבות הדירה: "על אף השגיאות הנטפלות לעתים הרי יש למצוא ברוב הבתים תכנון רציונאלי המבטיח בהם מידת אור ואוורור מספיקים... חלו שינויים מכריעים במבנה הפנימי של בתי־הדירה - קוויה האופייניים של הבנייה החדשה בארץ. ביחוד

בחן 100 תכניות על-ידי מידוד מרכיביו וסיווגן בהתאם למערכים של הקשרים בין הפונקציות. "... המסקנה שעלתה היא כי בשנות ה-30 התפתח בתל-אביב טיפוס דירה המבוסס בעיקרו על הול מרכזי אליו נפתחים כל חללי הדירה למעט מרפסות. בדירה הטיפוסית 3 חדרים לפחות, 2 פתוחים זה אל זה בדלת וצמודה אליהם מרפסת דיוור. חדרי האמבט והשירותים נפרדים זה מזה ומאווררים החוצה. המטבח מאפשר אכילה בתוכו וקשורה אליו מרפסת שירות... על-פירוב יש התייחסות לכיווני רוחות השמיים באופן שהחדר והמרפסת המיועדים לדיוור מופנים למערב, בעוד חדרי השינה פונים למזרח." (בצר 1984: 1).

נרדינגר מונה שלושה מקורות הראה מערב-אירופים לבנייה בארץ-ישראל ובמיוחד בתל-אביב: אריך מנדלסון מגרמניה, לה-קורביזייה מצרפת ומספרם הרב יחסית של תלמידי הבאוהאוס שעלו לארץ ופעלו בה: "...השפעתו של מנדלסון מורגשת בכל מקום באדריכלות שנות ה-30 בפלשתינה, על אף שמחקיו העתיקו על פי רוב רק את גרמי המדרגות המפורסמים שלו ואת מרפסותיו המעוגלות למחצה. בנייה על עמודים או כלונסאות, צילונים ותריסים, מבנים המזדקרים על הגג וחלונות אופקיים נלקחו מהמילון האדריכלי של לה-קורבוזייה. אלא שאלמנטים אלו שימשו רק לצרכי התאמה לאקלים, ולא למימושה של 'התכנית החופשית', שכן תכנית הרצפה של דירת המגורים בפלשתינה שמרה על מידה רבה של שמרנות." (נרדינגר 2000: 10-11).

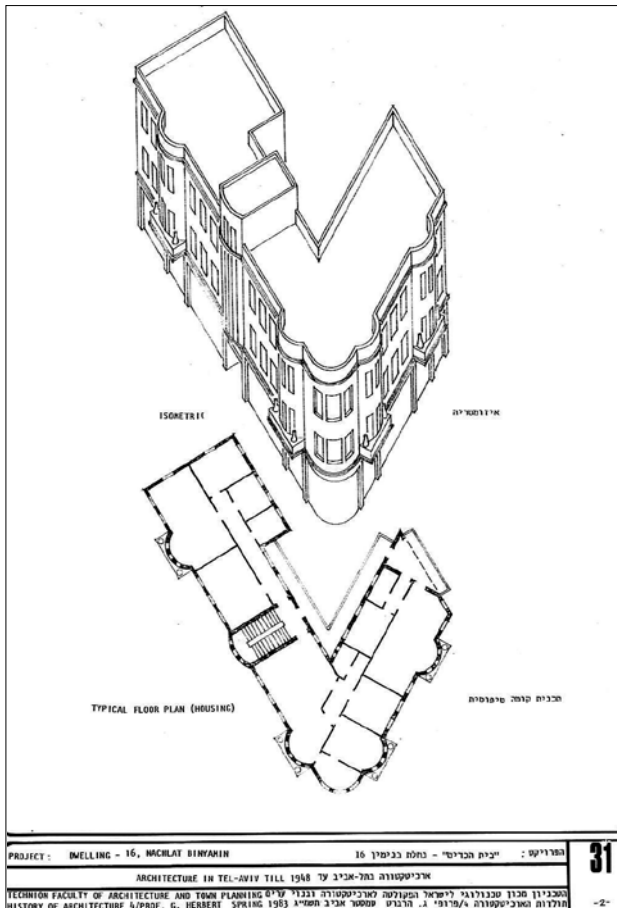
עיון בתכניות. לפי העמדה שמציגים שיפמן, השמשוני, בצר ואחרים, החל משנות ה-30 למאה העשרים התקיים תהליך שהתפתחה בו תכנית חדשה "עבדה" של דירה שהשפעתה המיטיבה ניכרת גם היום. לעומתם, יש הסבורים ש"לא מומשה 'התכנית החופשית', שכן תכנית הרצפה של דירת המגורים בפלשתינה שמרה על מידה רבה של שמרנות" (נרדינגר 2000: 11).

על מנת לגבש התייחסות לעמדות סותרות אלה וכן לחלקו של כרמי בעיצוב תכנית בתי-הדירה בשנים 1930-1960, נבחנו תכניות של קומה טיפוסית, מרביתן כלולות בתכנית לשימור מבנים בתל-אביב (ת.א./2650, 2007). שמונה תכניות המייצגות את התפתחות הדגם מובאות להלן, חמש מהן פרי תכנונו של כרמי.

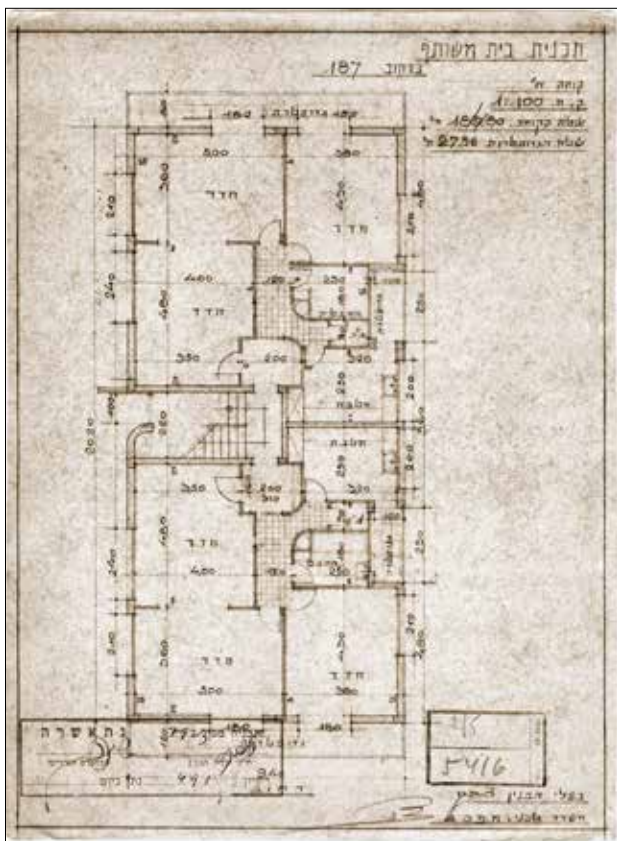
ניכר הדבר בתל-אביב. אמנם צומצם השטח הכללי של דירת המשפחה, בעיקר לרגל יוקר הקרקע, שכר הדירה ושכר שרות הבית הגבוהים... אך הועלתה הנוחות הכללית של הבית במידה ניכרת..." (שיפמן 1935: 2). כרמי קורא לשינוי "תחוקת" הבנייה לעניין קווי-הבניין בתכנית "מזרח תל-אביב" כדי לשפר את תנאי השכנות ואת אוורור הדירות, וכן כדי ליצור העמדה טובה יותר של הבניינים בינם לבין עצמם ביחס לשטח הנותר ולייעדו לגינה ולדרך. הוא מדגיש את תפקיד ה"הול": "תפקידו העיקרי של ה'הול המואר' - יצירת אוורור פולש לדירה..." "וחיי המשפחה סובבים סביב ההול, הפותח את הדירה לתנועת הרוחות". הוא מסביר מדוע בתנאי הארץ ניתן לוותר על דלתות בין החדרים ובינם לבין ההול, וראוי דווקא לשכלל את תכנון פרטי התריסים כדי לשפר את תפקודם ולהקל על אחזקתם (כרמי 1946: 9-11).

בין הסוקר את פועלם של המהנדסים והאדריכלים, כפי שהוא משתקף בעיתון אגודתם, מסכם את העשור 1935-1944: "אם בתקופות קודמות התלבטו האדריכלים בסגנון הבנייה הרי בשנות ה-30 מתגבש, בהשפעת האדריכלים הצעירים, סגנון אשר מטביע את חותמו על הבנייה בתל-אביב ובשאר חלקי הארץ. בתקופה זו העסיקה את האדריכלים והמהנדסים השפעת האקלים על הבנייה - בעיה אשר הטרידה אותם מאז ומתמיד" (יבין 1952: 11).

מחקרים מאוחרים לתקופה המדוברת מצביעים על גורמים משפיעים נוספים. השמשוני מתאר את האדריכלות הארץ-ישראלית ומציין שבשנות ה-30: "... מנדלסון מילא בארץ תפקיד של כוח משווה שהביא את כלל המאמצים של רבים לדרך אחידה... התהוותו של טיפוס בית-הדירות התל-אביבי, הבנוי על עמודים על-ידי רכטר, פיתוח צורה זו וגיבושה על-ידי כרמי, בנייני שיכון עובדים על-ידי שרון ונויפלד... הכרות אישית עם תנאי הארץ, הזדהות עם האידיאלים האחרונים באדריכלות האירופית, בייחוד אלה של הבאוהאוז' בדסאו, כשרון אישי וחוש מציאות, סייעו לחברי קבוצה זו להגיע לידי פתרונות עבידים לשאלה של תכנון הדירה בעיר ובכפר..." (השמשוני 1963: 227). מחקר שערכה בצר בראשית שנות ה-80 למאה העשרים, כדי "להכיר את בית-הדירות התל-אביבי בשנות ה-30 ולבדוק את התפתחותו, תכנונו ועיצובו",



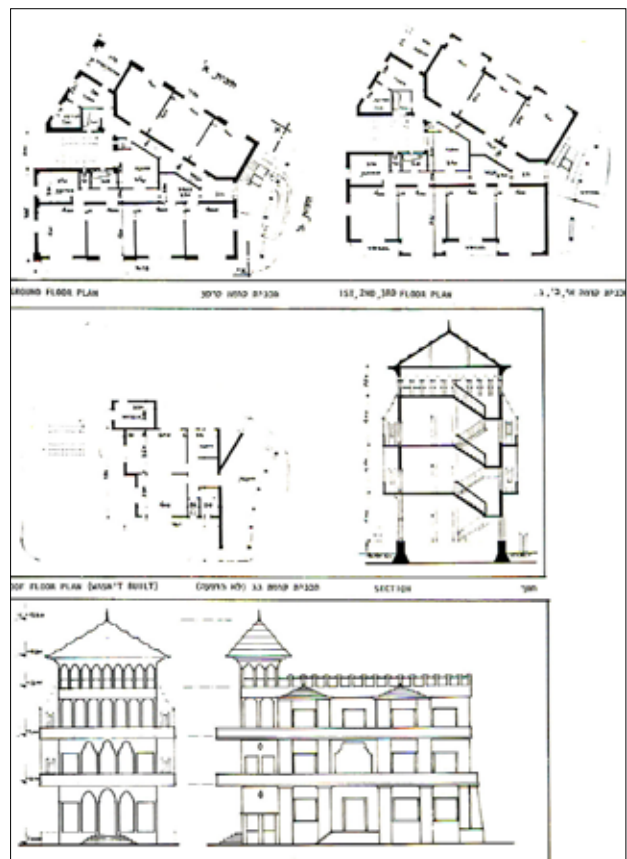
איור 9 | "בית הכדים", נחלת בנימין 16, 1925, י. מגידוביץ (הרברט 1983)



איור 10 | בניינים זהים דיזנגוף 22, 28, 34-1933, ד. כרמי, (מינהל ההנדסה, תל־אביב)

שנות ה־20:

"בית הפגודה" ברחוב מונטיפיורי 43, 1925, לוי: החדרים מסודרים בשורה לאורך פרוזדור ארוך ובנוסף מעבר מחדר אל חדר (איור 8).



איור 8 | "בית הפגודה", מונטיפיורי 43, 1925, א. לוי, (הרברט 1983)

"בית הכדים" ברחוב נחלת בנימין 16, 1925, מגידוביץ: חדרים לאורך פרוזדור. דירה שמרנית ומאולצת בעיקר בשל הרצון להשיג חזות חיצונית (איור 9).

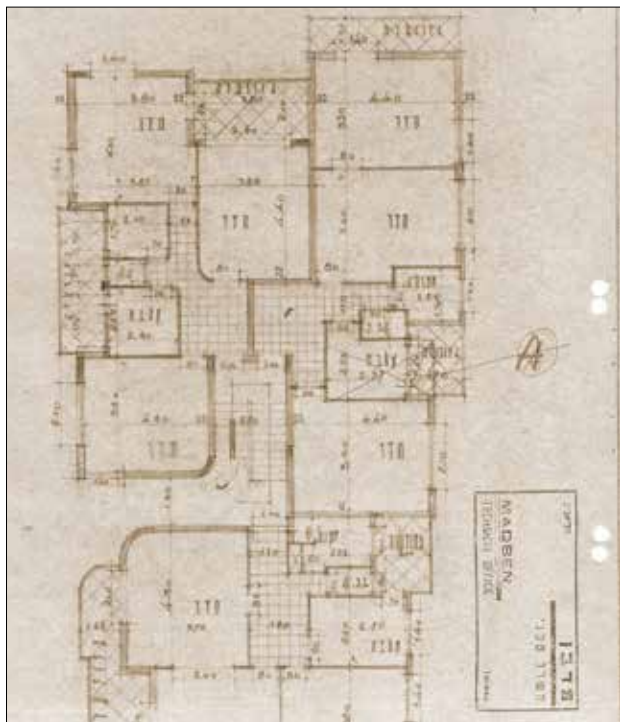
המחצית הראשונה של שנות ה־30, ה"בום" הגדול של הבנייה בתל־אביב:

בניינים זהים ברחוב דיזנגוף 22, 28, 34-1933, כרמי: הולכת ומתפתחת תכנית הכוללת מבואה וממנה כניסה ישירה לחדר דיור/עבודה/להשכרה ולהול מרכזי שממנו גישה לשירותים, למטבח ולשני החדרים הנוספים (איור 10).

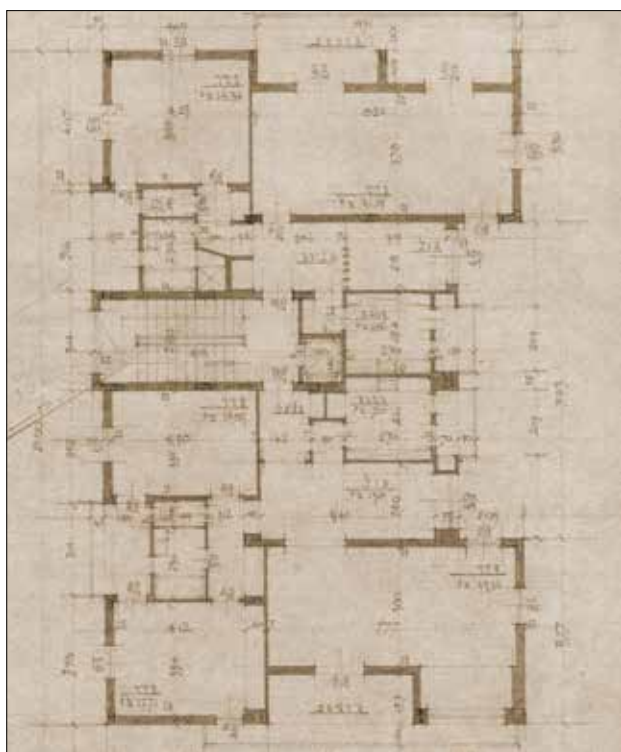
"בית אלבלינגר" ברחוב דיזנגוף 30, 1934, רכטר: תקדים - מיקום נפרד לשירותים ליד הול הכניסה (איור 11).

המחצית השנייה של שנות ה־30:

בית־מגורים ברחוב אחד־העם 126, 1936, כרמי: כניסות



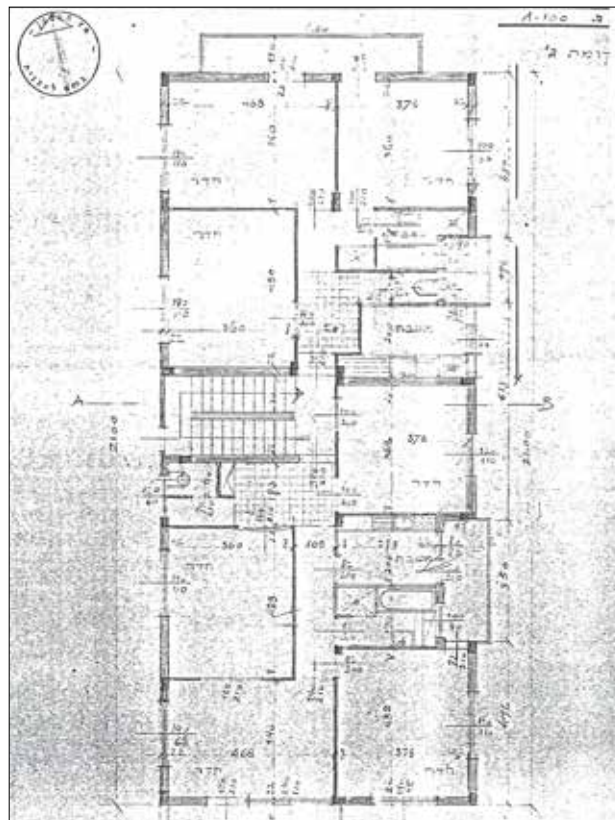
איור 13 | בית-מגורים, תרס"ט 5, 1937, ד. כרמי, (מינהל
 ההנדסה, תל־אביב)



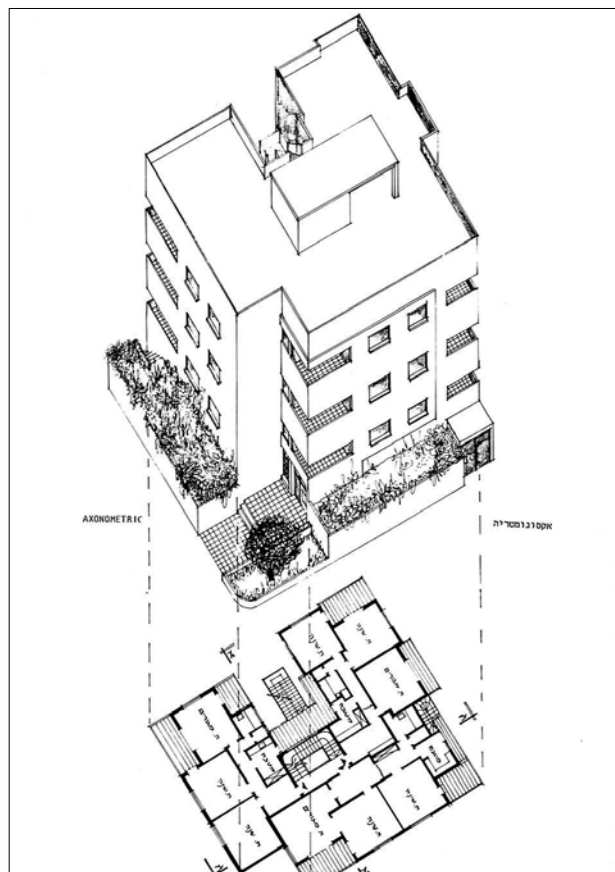
איור 13 | בית-מגורים, תרס"ט 5, 1937, ד. כרמי, (מינהל
 ההנדסה, תל־אביב)

נפרדות לכל חדר, הפרדה בין חדרי השינה וחדר
 המגורים, הכניסה למטבח ממוקמת בפני עצמה ולא
 צמוד לכניסות לשירותים (איור 12).

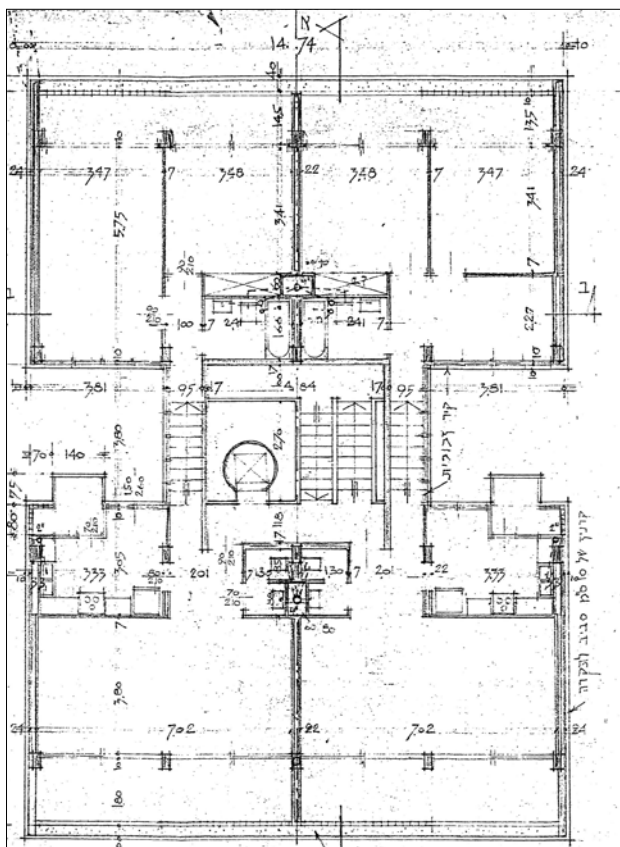
בית־מגורים ברחוב תרס"ט 5, 1937, כרמי: במרבית
 הדירות כניסה נפרדת מההול לכל חדר (איור 13).



איור 11 | "בית אלבלינגר", דיזגוף 30, 1934, ז. רכטר, (מינהל
 ההנדסה, תל־אביב)



איור 12 | בית-מגורים, אחד-העם 126, 1936, ד. כרמי,
 ("ארכיטקטורה בתל־אביב עד 1948", ג. הרברט 1983)

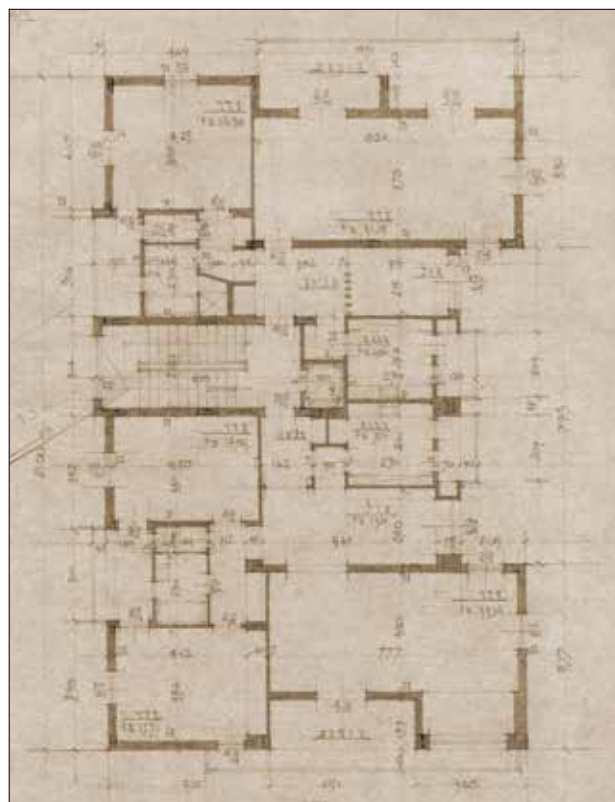


איור 15 | בית אלגזיג, זלוציסקי 5, 1959, ד. כרמי
 (מינהל ההנדסה, תל-אביב)

סיכום

מאמר זה בוחן את התפתחות התכנית של בתי הדירה בתל-אביב בשנים 1960-1930 כרקע לעבודתו של אדריכל כרמי. בתקופה זו תכנן כרמי כמאתיים בתי-דירה שהוקמו בעיר. הוא החל לבנות בתל-אביב כשמנתה כ-40 אלף נפש (ברור 1946:106), במונתה העיר כ-400 אלף נפש (אפרת 1976:81). כרמי שכלל את תכנית הדירה בטיפול נלהב, כמעט פואטי, בעיצוב כל פרטיה. הוא הצליח ליצור בין בתי-הדירה של תל-אביב מודלים הראויים לחיקוי. בעבודתו הטביע כרמי חותם אישי מובהק לא רק בבנייני הציבור שתכנן, לא רק בסממנים החיצוניים של חזות המבנה ופרטיו, אלא גם ובעיקר בתכנית דירת המגורים הישראלית, "הבית" כפי שהוא מוכר לנו היום.

המצע שעליו התפתחה תכנית חדשה לדירת המגורים כלל כאמור מסגרת חקיקתית ומערכת תכניות בניין-עיר; נסיבות כלכליות, פוליטיות וחברתיות; תשתית מקצועית ואידאולוגית שינקה מרוח המודרנה שנשבה במערב בעשורים הראשונים של המאה העשרים



איור 14 | בית-מגורים "חברת זיכרון מאיר", שדרות רוטשילד 121, 1944, ד. כרמי (מינהל ההנדסה, תל-אביב)

שנות ה-40:

בית-מגורים "חברת זיכרון מאיר", שדרות רוטשילד 121, 1944, כרמי: הפרדה בין פעילויות היום והלילה וחללים זורמים. הול מואר פתוח לרווחה לחדר מגורים רחב ידיים מחד ולמטבח מאידך (איור 14).

שנות ה-50:

בית אלגזיג ברחוב זלוציסקי 5, 1959, כרמי: חלוקת הדירה בהתאם לאזורי הפעילות: דיוור, מטבח ושירותים במפלס יום; חדרי שינה, רחצה ושירותים במפלס לילה (איור 15).

בעוד שהסממנים החיצוניים של הסגנון הבינלאומי, כמו עיבוד שונה של חזית הבניין, אומצו מהר בתרבות הבנייה הרי שקליטת השינויים בתכנית בתי-הדירה - למשל, לבנות על אותו מגרש שתי דירות מרווחות ומאווררות היטב במקום שלוש - לא הייתה מיידית ולא בכל בניין. בהקשר זה, מתכנן שרצה להכניס שינויים בהרגלי הבנייה היה תלוי במידת הנכונות של "בעל-הבית" לאמץ את השיקולים החדשים בתכנון הדירה. זאת נוסף להיותו נתון בסד החלוקה הקיימת של המגרשים, תחיקת הבנייה ושיקולים כלכליים.

לבית בריא יותר לאדם. תכנית הדירה - החלוקה לפונקציות השונות, הפתיחות הזורמת של החללים השונים, ההתאמה לאקלים, למשטר הרוחות ולאורח החיים, המרפסות ותפקידיהן - מייצג היטב את המהות החדשה של המודרנה: אור, אוויר ומיפתח - חופשיות.

והותאמה לתנאי האקלים ולאורח-החיים בארץ. ההתחקות אחר תכניות הדירה של שנות ה-30 למאה העשרים ואילך, והשוואתן לתכניות שקדמו להן, מאששות את האבחנה שלצד השינויים בקליפתו החיצונית של הבניין התפתחה תכנית ברוח המודרנה

הערות

- 1 לדוגמא, שם, עמ' 5-103 "פרק ה. מדרגות ומסדרונים". ההוראה: לצורך הימלטות במקרה של שריפה יש לשמור 25 מ' מרחק מקסימלי עד לסולמי המדרגות מכל נקודה ברצפה שהיא בגובה של 2 מטר ויותר. התוצאה: מהלכי מדרגות חיצוניים מברזל.
- 2 לשאלת תיכון בתי-הדירה בארץ-ישראל (צ'לנוב 1936), באורים: התחרות לעיבוד תכניות לדוגמא לבנין בית-דירות בעיר עלי-יריד המזרח (קליין 1936), האוריינטציה של הדירה בתל-אביב (כרמי 1936).
- 3 הספר כולל את התייחסות המחבר לעבודותיהם של לה-קורבוזייה, הנס שרון, ברור, פרה, ריטוולט, גרופיוס, נויטרה, אוד, מלה-סטוונס ואחרים.
- 4 "תכנית-רצפה": תרגום מילולי של המונח Grundriss בגרמנית.

תודות

לחבריי ועמיתיי שסייעו לי ברצון בעבודה זו: בראש ובראשונה לאדריכל שמואל יבין שסרק את זכרונו וגם העמיד את החומר שברשותו לעיוני, למהנדס ושמאי שמואל פן, לאדריכלים יעקב הרץ, שמאי אסיף וברוך יוסקוביץ, לעו"ד ד"ר יוסף פרוכטמן ולאדריכלית יעל פקר, צוות-שימור במינהל ההנדסה עיריית תל-אביב.

רשימת מקורות

- Barkai S. and Posener J. 1937. Architecture en Palestine. *L'Architecture d'Aujourd'hui* 9:2-45.
- Bross M. 1933. Ventilation. *Palestine and Middle East: Economic magazine*. Building Number: 315-318.
- Fruchtman J. 1986. *Statutory Planning as a Form of Social Control: The Evolution of Town Planning Law in Mandatory Palestine and Israel 1917-1980's*. Ph. D. diss. University College. London.
- Giedion S. 1929. *Befreites Wohnen: Licht, Luft, Oeffnung*. Zurich.
- Holliday C. 1933. Town and Country Planning in Palestine. *Palestine and Middle East: Economic magazine*. Building Number: 290-293.
- Kaufman L. 1933. Workers Housing in Palestine. *Palestine and Middle East: Economic magazine*. Building Number: 308-315.
- Kaufmann R. 1926. Planning of Jewish Settlements in Palestine. *The Town Planning Review*: 93-116.
- Shiffman J. 1933. The Building Industry in Palestine. *Palestine and Middle East: Economic magazine*. Building Number: 287-289.
- Tolkowsky S. 1925. Tel-Aviv: a Jewish City in the Holy Land. In A. Reid ed. *The Palestine Annual*. Cairo. Pp. 105-106.
- Town Planning Ordinance. *The Palestine Gazette*: Supplement no. 1. No. 36 of 1st February 1921.
- Town Planning Ordinance. *The Palestine Gazette*: Supplement no. 1. No. 589 of 4th May 1936.
- Zarhy M. 1963. Israel: realisations recentes. *L'Architecture d'Aujourd'hui*. Fevrier-Mars: 48-103.
- אפרת א' 1976. ערים ועיור בישראל. תל אביב.
- בצר א' 1984. בתי דירות בתל-אביב בשנות השלושים - התפתחות, תכנון ועיצוב. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים בארכיטקטורה ובינוי ערים. הטכניון. חיפה.
- ברוור א"י תש"ו. הארץ וגלילותיה. תל-אביב.
- דובינסקי א' 1931. מסדר, חוקי בניין ותעשייה. תל-אביב.
- דובינסקי א' 1934. מסדר, חוקי בניין ותעשייה. הוצאה שנייה מתוקנת. תל-אביב.
- דיקר י' (עורך) 1935. פתיחה, מאמר המערכת, הבנין במזרח הקרוב. עיתונו של חוג האדריכלים בארץ ישראל. גיליון דצמבר (1).
- דרויאנוב א' (עורך) 1936. ספר תל-אביב. כרך ראשון. תל-אביב.

- הרברט ג' 1986. תיעוד ארכיטקטורה בתל־אביב 1918-1948. קובץ עבודות סטודנטים בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים של הטכניון. חיפה.
- הרפז נ' 1984. מ'בתי חלומות' ל'בתי קופסאות' - המהפך האדריכלי של שנות השלושים בתל־אביב. בתוך מ' נאור עורך. תל־אביב בראשיתה 1934-1909. ירושלים. עמ' 91-106.
- השמשוני א' 1963. אדריכלות. בתוך ב' תמוז עורך. אמנות ישראל. תל־אביב.
- ח"א 1934. חייו ומותו של הארכיטקט שרטטוני. תרשים. הבנין במזרח הקרוב (1). גיליון דצמבר עמ' 21.
- ח"א 1935. פרספקטיבה אקסונומטרית בהורדת קירות חיצוניים. תרשים. הבנין. גיליון פברואר עמ' 14.
- טנא ע' 2013. הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט. בני־ברק.
- יבין ש' 1952. פועלם של המהנדסים והאדריכלים בראי השנים הראשונות (1923 - 1952). ביטאון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים. מאמר שנכתב עבור חוברת חגיגית שהייתה אמורה להתפרסם במלאת 30 שנה לביטאון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים אך לא יצאה לאור.
- כרמי ד' 1936. האוריינטציה של הדירה בתל־אביב. הבנין במזרח הקרוב. עיתון חוג האדריכלים בארץ ישראל (9-10): 5.
- כרמי ד' 1946. מבעיות תיכון הדירות בתל־אביב. אאא"י. כרך ז(ג-ד): 9-11.
- מצגר־סמוק נ' 1994. בתים מן החול: אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל אביב 1931-1948. תל־אביב.
- נרדינגר ו' 2000. אדריכלות התקווה: בנייה חדשה בתל־אביב, בתים ומבטים ממעוף הציפור: תל־אביב בצירוי של זריצקי, 1930-1945. הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר, אוניברסיטת תל־אביב עמ' 10-11.
- סדן א' 2000. מקומו של הסגנון הבינלאומי ברצף ההתפתחות האדריכלית והאורבנית־מרחבית של תל־אביב. בתים ומבטים ממעוף הציפור: תל־אביב בצירוי של זריצקי, 1930-1945. הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר, אוניברסיטת תל־אביב עמ' 12.
- צ'לנוב ב' 1936. לשאלת תכון בתי דירה בארץ ישראל. הבנין במזרח הקרוב. עיתון חוג האדריכלים בארץ ישראל (9-10): 4.
- קליין א' 1942 (א). השפעת האקלים על עיצובן האורגני של התכנית והחזית־מחקר אנליטי. אאא"י. כרך ג(ה): 2-4.
- קליין א' 1942 (ב). דרישות לבוני דירות ושיטות להערכת תכניות. אאא"י. כרך ג(ד): 1-3.
- רייכמן ש' 1984. סקר תכנון פיזי יוזם 1948-1965. ירושלים.
- ריינר מ' 1940. האדריכלות שלנו מנקודת מבט חברתית. עשרים שנות בנייה: 126.
- שביט י' וביגר ג' 2001. ההיסטוריה של תל־אביב. כרך ראשון. תל־אביב.
- שחורי א' 1991. חלום שהפך לכרך: תל־אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה. תל־אביב.
- שיפמן י' 1935. תכניות וסידור בתים. בתוך י' שיפמן עורך. בית ועיר - ספר השנה לבנין תרצ"ה. תל־אביב.
- שרון א' 1937. תכון בתים משותפים. הבנין: עיתון לאדריכלות ולבנין ערים. גיליון אוגוסט: 1.
- תכנית מתאר מקומית מספר ת.א. 1/2650 - תכנית לשימור מבנים בתל־אביב, 2007.

גלית רולבין

מגמת Adaptive Re-use במורשת מודרניסטית, פרדוקס "form follows function"

מילות מפתח | מודרניזם, פונקציונליזם, אותנטיות

אסקור את התפתחותו של מושג ה'אותנטיות' בפרקטיקה של שימור אדריכלי. סקירה זו מלמדת, כי אותנטיות מתייחסת למכלול רב של אלמנטים ובהם התפקוד שלשמו נועד המבנה המיועד לשימור. רכיב זה חשוב לדיון בשל מרכזיותו במחשבת האדריכלות במודרנה, והוא שיוביל אותנו לשלב השני בחקירה. בשלב זה אתייחס תחילה למקור ההיגד "form follows function" ולאיימוצו כעיקרון מנחה על-ידי אדריכלים מודרניסטים. לאחר מכן, אתבונן בשלושת רכיביו לחוד, כדי להראות שהמשמעות הפונקציונלית המצומצמת העולה ממנו לכאורה, חוטאת למרחב המשמעויות הגלומות בו ולאופן שבו פירשו אותו וחשבו עליו המודרניסטים. כבר בנקודה זו, הסתירה לכאורה בין העיקרון המודרניסטי לעיקרון שינוי השימוש של תנועת ה-'Adaptive Re-Use', לא תיראה כמחויבת המציאות. לבסוף, אשוב לפרדיגמות - ה'פונקציונליות' וה'אותנטיות', שהוזכרו לעיל, ואציע לקרוא אותן מבעד לפרשנויות המקובלות שהעניקה להן האדריכלות המודרניסטית. כוונתי במהלך החקירה שביצעת הייתה להציג אפשרויות חדשות לחשיבה על שימור בהקשר של המורשת האדריכלית המודרניסטית.

'אותנטיות' בשימור מורשת אדריכלית

"[...] *Understanding how cultural significance is manifest in the architectural heritage of the twentieth century, and how different attributes of values and components contribute to that significance, is essential in order to make appropriate decisions about its care, and the conservation of its authenticity and integrity.*" (Madrid Document, 2011 article 2, [2.1]).

שינוי במבנים היסטוריים כדי להתאימם ליעוד חדש הוא תופעה מוכרת, עם זאת השימוש במונח המקצועי 'Adaptive Re-Use' הוא חדש יחסית. בעבר מבנים

"[...] *twentieth-century architectural discourse was dominated by the idea that there should be a causal relation between form and function in architecture, that "form follows function" [...].*"
John Shannon Hendrix, 2013:3

הקדמה

אחת ההצהרות המוכרות אשר השתרשה בשיח האדריכלי כמעין "מניפסט" לא-רשמי של התנועה המודרניסטית, היא משפטו הידוע של האדריכל האמריקאי לואיס סאליבן (Louis Henry Sullivan, 1856-1924) "form follows function". מקובל לקרוא הצהרה זו כתביעה לקשר ישיר בין השימוש של המבנה האדריכלי לצורתו החיצונית, ואת עצם קיומו של קשר יסודי זה כתנאי להגדרת ערכו התרבותי-אמנותי. לצד העיקרון האדריכלי המודרניסטי המבוטא במשפט זה, ניצבת עמדתה של תנועת ה-'Adaptive Re-Use' בשימור האדריכלי. תנועה זו גורסת כי שינוי השימוש הוא לגיטימי, ואף נחוץ, בתהליך של שימור מבנה היסטורי. רעיון ה-'Adaptive Re-Use', דורש למעשה את היפוכה של התביעה המודרניסטית כלומר, *function follows form*. היפוך זה יוצר מתח רעיוני: האם בהצגת "form follows function" כעיקרון מוצהר וגורף, ההסבה לשימוש חדש תרוקן את המבנה המודרניסטי ממשמעותו?

סתירות המתגלות בין אמיתות רווחות ושלובות, מחייבות אותנו לבחון מחדש את הנחות היסוד שלנו ואת הידע המושתת עליהן. החקירה שתוצג במאמר זה מבקשת לבחון שתי פרדיגמות שהתקבעו ביחס לשני מושגים: 'פונקציונליות' ו'אותנטיות'. אלו קשורים בהתאמת שינוי הייעוד - 'Adaptive Re-Use' בשימור מבנים הנמנים עם מורשת אדריכלית מודרניסטית. החקירה מחולקת לשלושה שלבים. בשלב ראשון,

תרבותיות וחברתיות, שאחת מהן היא השימוש והתפקוד המקורי של המבנה. לאור זאת, עקרון התכנון המודרניסטי "form follows function", הקובע תלות ישירה בין ייעוד המבנה לצורתו, מעצים את שאלת ערכה של הפונקציה המקורית כתכונה אותנטית לשימור המורשת האדריכלית המודרניסטית, בייחוד אם השימור מבקש שינוי פונקציונלי.

מודרניזם, פונקציונליזם ו-"form follows function"

תחילת המאה ה-20 הייתה תקופה מהפכנית של התפתחות טכנולוגית, הסדרים חברתיים חדשים ותהליכי עיור אינטנסיביים. פונקציונליזם היה עיקרון תכנוני שאפיין תקופה זו, וקבע כי האסתטיקה הצורנית של האובייקט נוצרת באופן טבעי מתוך מענה למטרתו התועלתנית. המודרניזם, כתנועה עיצובית שקמה באותן שנים, ביקשה להשתחרר ממסגרות קודמות ומקאנונים קודמים. התנועה אימצה עיקרון זה מתוך רצון לכונן שפה צורנית חדשה שאת הכלל הדקדוקי העקרוני שלה ביטא ההיגד "form follows function". אנסה להתחקות כיצד הגיע צירוף המילים הקליט הזה למעמדו ב"עידן המכונה".

ההיגד "form follows function" הופיע לראשונה במרס 1896 בכתבה של האדריכל האמריקאי סאליבן בנושא בנייה לגובה (Sullivan Louis 1896). בכתבה זו הציג המחבר את נבואתו להתפתחות סוג חדש של בניין - "גורד השחקים". לפי פרשנות המשפט המקובלת משמעותו היא תלות הדדית בין ייעודו התועלתני של המבנה לצורתו. אם כי כוונתו המקורית של המחבר הייתה שהצורה החומרית נובעת ממהותו העמוקה של האובייקט (essence), כאשר מהות זו היא לעולם ביטוי ורכיב בדינמיקה הטבעית של כל תהליך התפתחותי באשר הוא. בנייה לגובה סימלה במקרה זה את התפתחותה של הציוויליזציה האנושית האורבנית. כך הופיע צירוף המילים בקונטקסט המקורי של הכתבה: "Unceasingly the **essence of things** is taking shape in the matter of things, and this unspeakable process we call birth and growth [...] **form ever follows function. This is the law**"

בעקבות פרסום כתביו של סאליבן בארה"ב ובאירופה בתחילת המאה ה-20 הנוסחה האבסטרקטית

שיצאו משימוש הוסבו לא פעם לצרכים חדשים בתהליך טבעי, ללא התערבות מקצועית מיוחדת. עם הזמן, ההכרה בחשיבותם התרבותית האותנטית של המונומנטים ההיסטוריים יצרה צורך בגיבוש אסטרטגיה מושכלת לשינוי התפקוד של מבנה.

"אותנטיות" מתייחסת לרעיון ה'אמת'. דהיינו, הופעתו החיצונית של האובייקט מקיימת דו-שיח והתאמה עם מהותו הפנימית. אם התאמה כזו אינה מתקיימת - יהיה האובייקט 'מזויף' (Heynen 2005:1). בתחום השימור האדריכלי, אתגר אמירת האמת הארכיטקטונית מתבטא בהארכת תוחלת חייו של מבנה היסטורי תוך נאמנות מרבית לתכונותיו המקוריות ולמשמעותו התרבותית הרחבה. משמעות תרבותית של יצירה אדריכלית מורכבת ממכלול הערכים הקשורים בה. במהלך שנים רבות, הגדירה הגישה הרווחת את החומר המקורי כערך עליון לשימור, בשל היותו שריד מוחשי של העבר. רעיון זה מבטא באמנת ונציה, מסמך בין-לאומי מכונן לשימור ולשיקום של מונומנטים ואתרים משנת 1964:

"The process of restoration is a highly specialized operation. Its aim is to preserve and reveal the authentic and historic value of the monument and is based on respect for original material and authentic documents. [...]", Venice charter (1964), Article 9

עם הזמן, נוספו לדין בשימור האותנטיות ערכים בלתי-מוחשיים. למשל, מסמך נארה משנת 1994¹ שנכתב ברוח אמנת ונציה, הוקדש כולו לנושא האותנטיות והרחיב את הדין על המושג ועל מרכזיותו בשימור המורשת. המסמך מציג פירוט של ההיבטים השונים שבהם הדבר יכול לבוא לידי ביטוי: "[...] צורה ועיצוב, חומרים ותכנים, שימושים ותפקודים, מסורות וטכניקות, מיקום וסביבה, רוח ורגשות, ועוד גורמים פנימיים וחיצוניים" (סעיף 13). מסמך זה גם מדגיש, כי שיפוט הערכים הראויים לשימור אינו נוסחה קבועה ועשוי להשתנות ממקרה למקרה:

"[...] It is thus not possible to base judgments of values and authenticity within fixed criteria", article 11, The Nara Document on Authenticity, 1994

האותנטיות הוא עיקרון יסוד במחשבת שימור המבנים, אשר אינו מסתכם בשימור הצורניות לבדה, אלא מתייחס למכלול רחב של תכונות חומריות,

סמיתסון (Alison Smithson and Peter Smithson) ?³ האם לצורה כאן יש כוונה אדריכלית? כן. הצורה כאן היא אמצעי ביטוי מכוון לספונטניות, לאינסטינקטים יצירתיים ולשחרור מדוגמות, כפי שביטא זאת פטר סמיתסון:

"We were", as Peter Smithson put it, "making a composition out of common existing components rather than designing them". This "select and arrange 'aesthetic' was characteristic of a neo-avant-gardist reenactment of Dadaist sensibilities." Crinson at al, 2010:160

"follows"

"that which signifies and that which is signified" (quod significatur et quod significant, in De architectura [...]) That which **signifies** is the verb or words in rhetoric (the **material vocabulary** of architecture), and that which is **signified** is the **res – proposed thing, relation** John Hendrix, 2013:2

הקשר בין צורה ופונקציה מוגדר בהיגד "form follows function" על ידי הפעולה "follows". לתפקידה הישיר של הצורה האדריכלית מתווסף לא פעם תפקידה כאמצעי תקשורת להעברת מסרים, קונוטציות ואידאולוגיות, דבר המאפשר לפרש את "follows" כ"מייצג".

גם לקונספציה "צורה מייצגת פונקציה" קיימים באדריכלות שורשים עמוקים. במהלך ההיסטוריה נוצרו תפיסות עיצוביות שלפיהן, צורות ארכיטקטוניות מסוימות מזוהות עם ייעודן. ברמה של רכיבים בודדים לדוגמה, מדרגות - מצביעות על אפשרות לעלות למעלה, גג - על מחסה. ברמה של אובייקטים אורבניים, אלו הן דרכי עיצוב שהפכו למזוהות עם מבנה מגורים, מבנה משרדים, מבנה ציבור וכדומה.

גיבוי לדברים אלו ניתן למצוא אצל האדריכל הגרמני אדולף לוס (Adolf Loos, 1870–1933), אשר סבר כי "הארכיטקטורה מעוררת רגשות באדם. תפקידו של הארכיטקט הוא אפוא לנסח את הרגשות האלה". לוס גם פירט את כוונתו: "על בית המשפט להיראות בעיני החוטא בסתר בהבעה מאיימת. על בית הבנק לבטא: כאן יהיה כספך בטוח ושמור יפה בידי אנשים ישרים... [...]. זאת היא ארכיטקטורה" (אנגלמן ושכטר 1946:5).

"form follows function" הפכה פופולרית ביותר בקרב אדריכלים, כביטוי לאמביציה העיצובית הפונקציונליסטית (Michl, 1995: 31-20). ההיגד "form follows function" ואיתו שאלת מקורה של הצורה האדריכלית הפכו מושא לדיון בלתי פוסק. בהקשר זה חשוב לציין, כי למרות הגיבוי הרב שקיבלה הגישה הפונקציונלית בהתפתחותה התאורטית של האדריכלות בכלל, היא קיבלה לא מעט ביקורת ככזו שאינה באמת מאפיינת תהליך יצירת צורה אדריכלית, כדוגמת התייחסותו של אנדרסון:

"[...] 'functionalism' is a weak concept, inadequate for the characterization of analysis of any architecture [...]. It was a fiction that function provided a crucial line of demarcation within modern architecture" Stanford Andersen, 1987: 18-31

פירוק מושגים מנטלי של העיקרון "form follows function" יכול ללמדנו הרבה על המשמעויות הגלומות בתוכו. אבקש משום כך להתבונן בשלושת רכיבי כמושגים אוטונומיים באדריכלות.

"form"

"firmitas – utilitas – venustas" (Strength, Utility and Beauty) – three essential points of architectural form, Vitruvius, De architectura²

מה מבדיל מבנה שתכנן אדריכל מכל צורת מחסה אחרת? ויטרוביוס קבע במאה ה-1 לפנה"ס את ה"עמידות", ה"שימושיות" וה"יופי" כמאפייניו של תכנון אדריכלי ראוי. בנייה ורנקולרית, למשל, עונה פעמים רבות לשלושת התנאים הללו, ואף ניתן לראותה כפועלת מתוך העיקרון "form follows function", עם זאת, היא נחשבת ל"ארכיטקטורה ללא ארכיטקטים". האדריכל הישראלי אברהם יסקי, בהרצאה "בעיות צורה בארכיטקטורה" שנתן באמצע שנות ה-70, סבר כי להבדיל מבנייה ורנקולרית, שלא שמה לעצמה למטרה לראות בצורת המבנה גם אמצעי הבעה, צורה אדריכלית היא פועל יוצא של **מודעות האמן וכוונתו** (שרון 2007).

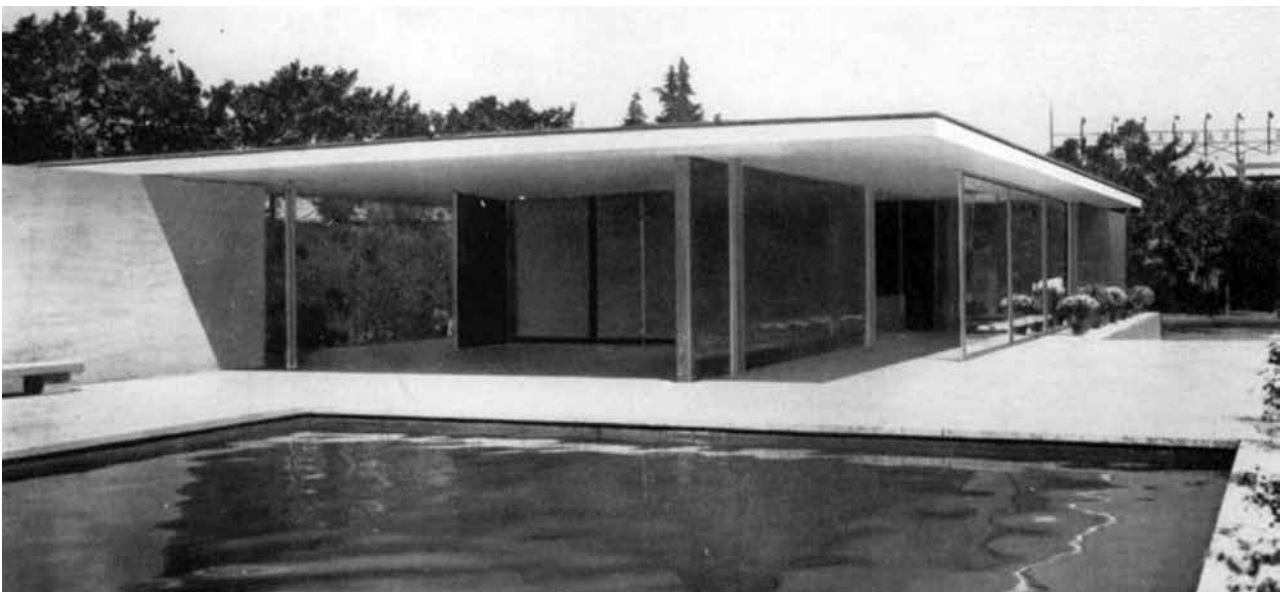
כיצד נתייחס אם כך למקרים שבהם האדריכלים בוחרים כקונספציה להשתמש במצוי כפי שהוא - "as found" (Crinson at al, 2010: 158-162), כפי שהגדירו למשל זוג האדריכלים המודרניסטיים אליסון ופיטר

ברוח הרצאתו של יסקי, כי צורה באדריכלות לעולם קשורה בכוונת הארכיטקט שבחר בה, גם אם זו נבחרה במכוון כספונטנית ואקראית כמו עבודותיהם של הזוג סמית'סון. אדולף לוס הצביע על כוחה של היצירה האדריכלית להעלות את כושר ייצוגה מפעולה שימושית בסיסית שלשם כך נועדה, לפן פסיכולוגי, ביטוי תמצית המהות שלה בהקשר התרבותי. לבסוף, ראינו באמצעות דוגמת "ביתן ברצלונה" של מיס ון דר רוהה, כי פונקציה יכולה להיות גם חקירה אמנותית חומרית ללא כל מטרה שימושית. לסיכום, נוכל לומר

"function"

"[...] no creative work has any value if it does not represent an original IDEA" (Grillo1960: 225)

לא פעם אדריכלים נדרשים להצדיק את אופן בחירותיהם הצורניות כפתרונות פונקציונליים הנובעים מ"פרוגרמה" ולא כהתפתחות טבעית של תהליך היצירה. במרבית המקרים, אדריכלות נשאת נאמנה לתפקידה לשרת פונקציה מוגדרת, אך לעתים יוערך ההישג האמנותי של יצירה אדריכלית גם בלי שתהיה שימושית.



איור 1 | "ביתן ברצלונה" 1929
 Photo: Berliner Bildbericht, Bauhaus Dessau Foundation

כי משמעות הצורה האדריכלית מורכבת הן מערך אמנותי כביטוי לכוונותיו וכישוריו של האדריכל הן ממערך רגשי, אסוציאטיבי, הנוצר בקרב הציבור מתוך שימוש במבנה לאורך ההיסטוריה.

פרשנות הפונקציונליות באדריכלות

מודרניסטית כיישום העיקרון "form follows

"function

עבור אדריכלי המודרניזם ההיגד "form follows function" נעשה למעין "משוואה" שהיה עליהם לפתור בכל פעם שניגשו לתכנן. חיפוש הפתרון למשוואה זו הוליד את הקונספציה הצורנית הכוללת של המבנה המודרניסטי אשר התבטאה בכל רכיביו, כביטוי האמת הארכיטקטונית שלו. כעת יוצגו מספר דוגמאות לתשובות של אדריכלי המודרנה למשוואה זו.

ההיבטים הסימבוליים של מבנים גם הם פונקציות. למשל, צורתו האדריכלית של "ביתן ברצלונה" (Barcelona Pavilion) שתכנן מיס ון דר רוהה (איור 1) (Ludwig Mies van der Rohe, 1886-1969) לא רק קיבלה הכרה כהישג אמנותי, אלא גם נחשבת לאבן דרך בהיסטוריה של האדריכלות המודרנית. רכיבי הביתן יצרו סוג חדש של חללים שהיו חדשניים לתקופתו, אך עם זאת לא היה לו שימוש לבד מהיותו מיצג בפני עצמו.

גם התבוננות ראשונית למדי ברכיביו של ההיגד "form follows function" חושפת את משמעותה הסימבולית של הצורה האדריכלית נוסף להיותה מעטפת מבנית, "מחסה". בחירת הצורה מבטאת יחסי ייצוג, אך לא בהכרח של פונקציה שימושית לבדה, אלא של הבנה עמוקה של רעיונות חברתיים ותרבותיים. למדנו



איור 3. "יחידת המגורים מרסיי" 1947-1952, חזית מערבית
 (Domus 312, November 1955)

והכלכליים החדשים. אחת הדוגמאות המובהקות היא הצעתו לראות את בניין המגורים כ"מכונה":

"House is a machine for living in," (Le Corbusier, 1986:4)

"יחידת המגורים" ("Unité d'habitation") הייתה פתרון עיצובי שפיתח לה קורבוזיה כמכניזם אדריכלי-הנדסי המסוגל לספק מגורים להמונים - "מכונת המגורים":

"Eradicate from your mind any hard and fast conceptions in regard to the dwelling-house and look at the question from an objective and critical angle, and you will inevitably arrive at the "House-Tool", the mass production house, [...]" (Le Corbusier 1986:263)

עקרון "יחידת המגורים" יושם בחמישה מבנים בערים שונות (Marseille, Cité Radieuse 1947-1952, Nantes-), Rezé 1955, Berlin-Westend 1957, Briey 1963, Firminy 1965), כאשר הראשון והמפורסם בהם הוא "יחידת המגורים מרסיי" (איור 3). מבנים אלה הפכו מאוחר יותר לאב טיפוס לצורת הבנייה אשר שינתה באופן דרמטי את הנוף האורבני המודרני - ה"שיכונים". דוגמה אחרונה לאינטרפרטציה של פרשנות



איור 2 | בניין "מעבדות ריצ'ארדס"
 Photo: Malcolm Smith, The Architectural Archives, University of Pennsylvania

האדריכל לואי קהן (Louis Kahn, 1901-1974) פירש את "form follows function" כביטוי צורני לקטגוריות השימושים ולא דווקא לשימושים מסוימים, ויצר הבחנה חיצונית צורנית ברורה בין 'חללים משותפים' ל'חללים משותפים' ('servant' and 'served' spaces). למשל בבניין "מעבדות ריצ'ארדס" של קהן, חללי השירות בולטים מהמסה שלו כיחידות אנכיות אטומות (איור 2). לה קורבוזיה (Le Corbusier, 1887-1965) לעומת זאת, האמין שמראה הצורה הארכיטקטונית הוא תוצאה של האמת הפנימית המצויה בתכנית הבניין. על פי גישה זו, שאר חלקיו במישורים השונים יהיו תולדה של ה"קוד" המצוי בתכנית. ה"function" לפי גישה זו היא התכנית:

"Mass and surface are determined by the plan. The plan is the generator," (Le Corbusier, 1986:47)

במקרה אחר, לה קורבוזיה פירש את "function" כדינמיקה של חיינו הדורשת המצאת "מוצרי אדריכלות" התואמים את התנאים החברתיים

"My approach to the Seagram Building was no different from that of any other building that I might build. My idea, or better "direction", in which I go is toward a clear structure and construction – this applies not to any one problem but to all architectural problems which I approach. I am, in fact, completely opposed to the idea that a specific building should have an individual character. Rather, I believe that it should express a universal character which has been determined by the total problem which architecture must strive to solve." Mies Van Der Rohe (Carter, 1974:61)

המחשבה הפונקציונליסטית וקדימותה של הפונקציה לצורה היו כר פורה לאדריכלים המודרניסטים, אך הדבר האחרון שניתן לומר הוא שהיא הגבילה את עבודתם אך ורק לשירותה של הפונקציה השימושית של המבנה. ההפך הוא הנכון, ההתמקדות בשאלת הפונקציה עוררה אותם למתוח את גבולות הפונקציונליות למקומות חדשים. חיפוש "שפה" צורנית ו"כללי דקדוק" אדריכליים מודרניסטיים היו למעשה קטליזטור להמצאת אופני הרכבה חדשניים של האלמנטים המבניים השונים, באופן היוצר הרמוניה ויזואלית. הדבר שהוביל, אם כך, יצירה אדריכלית מודרניסטית מסוימת לרמה הגבוהה של הישג אמנותי במסגרת ה"משוואה" המודרניסטית, היה אופן הפתרון הצורני החורג מתחום הדרישות התפקודיות.

אפשרות קריאה מחודשת של המושגים "פונקציונלי" ו"אותנטי": "פונקציונלי ≠ שימושי" ו"אותנטי=משתנה"

ה"פונקציה" שמולידה צורה ארכיטקטונית מצטיירת, לאור הסקירה, כמילה נרדפת ל"קונספציה אדריכלית". ייעוד המבנה אכן יכול לשרת את האדריכל כאחת מנקודות המוצא של פיתוח הקונספציה העיצובית, אך הוא בהחלט אינו היחיד בתהליך. בהתאם לכך, מבנה מודרניסטי הוא קודם כל אובייקט בעל ערך סימבולי עצמאי. מעמדו כיצירת אמנות המבטאת חקירה קונספטואלית קודם לתכליתו השימושית ובמקרים מסוימים הוא אף אינו תלוי בשימוש כלל. בניין מודרניסטי הוא אפוא קודם כל "הצהרה", ביטוי עמדה של אדריכלי המודרנה בדבר עקרון תכנוני חדש - "פונקציונליזם".



איור 4. בניין המשרדים "סגראם", ניו יורק, 1956, מבט לדרום
 Photo: The House of Patria. Fonds Phyllis Lambert, Canadian Centre for Architecture, Montreal

ה"function" שרצוני להציג כאן היא "גמישות פונקציונלית", כפי שניתן לראות למשל בבניין המשרדים "סגראם" (Seagram Building) של מיס ואן דר רוהה שהושלם ב-1958. הסטרוקטורה של הבניין, המבוססת על עמודי שלד ה"תופרים" אותו לכל גובהו, שחררה את הקומה הטיפוסית מאלמנטים חוצים נוספים לבד מאותם עמודים, דבר שאפשר "גמישות פונקציונלית" - חלוקה דינמית של הקומה לחללי המשנה לפי הצרכים המשתנים (איור 4). קונספציה זו מכירה בלגיטימיות של שינוי הפונקציה המקורית של מבנה וניתן אף לכנותה "התכנון האוניברסלי". להלן ניסוחו של מיס ואן דר רוהה את רעיון מגדל המשרדים "סגראם" והיחס שלו לעיצוב אדריכלי בכלל, המדגימים את האמור לעיל:

רוהה וישמר את תכונתו האותנטית הקונספטואלית כמבנה אוניברסלי.

נוסף לכך, ניתן לטעון גם כי באדריכלות מודרניסטית, משמעות ה"אותנטיות" כנאמנות לאמת הפנימית של היצירה האדריכלית, נעה ממישור המרכיבים המקוריים של מבנה בלבד, לביטוי נאמן של הקונספציה האדריכלית הכוללת שלו על ידי רכיבו. מבחינת הייצוג החומרי למשל, משמעות הדבר היא בכך שאם החומר המקורי עובר שינוי או ניזוק עם הזמן, דווקא חידושו ישירת את האותנטיות של היצירה המקורית, שכן הוא יאפשר את ייצוג הרעיון האדריכלי המקורי בשלמותו. *"Continuity and the ability to recognize original design intent is critical to the preservation of modern architecture. [...] there is likely to be a combination of both design intent and material authenticity with, probably, a somewhat greater priority placed on the design itself;" (Prudon, 2008:25)*

מסקנות

מטרת המאמר הייתה לבחון את הסתירה הנוצרת בהצלבת עקרון המודרניזם "form follows function" עם מגמת ה'Adaptive Re-Use' בשימור. השאלה שנשאלה בתחילתו הייתה: האם לאור העיקרון המוצהר, הסבה לשימוש חדש של מבנה הנמנה עם תנועת המודרניזם מרוקנת אותו ממשמעותו?

העיקרון "form follows function" היה למעשה מעין אחיזת עיניים אידאולוגית, שכן בפועל, כפי שמסתמן, האדריכלים המודרניסטים חרגו הרבה מעבר לחשיבה פונקציונלית במובן של שימושיות בלבד. הם ללא ספק התייחסו לשאלת הפונקציונליות, אך התשובות שמצאו לה היו שונות ומגוונות. מסקנתי היא שבכוחו של 'Adaptive Re-Use' לרוקן מבנה מודרניסטי ממשמעותו רק אם שימוש ספציפי הוגדר על ידי האדריכל עצמו כחלק בלתי-נפרד מהרעיון הקונספטואלי של היצירה. "יחידות המגורים" של לה קורבוזיה למשל, הן דוגמה להגדרת ייעוד כחלק אינטגרלי מהרעיון הבסיסי של המבנה. עם זאת, חשוב לזכור שאפילו במקרה זה קדמה לרעיון האדריכלי קונספציה גלובלית יותר - "מכניזציה", כמענה לצורכי החברה האורבנית המתפתחת. ההשפעה השלילית של 'Adaptive Re-Use' על ערכו של מבנה, אם כך, היא בעיקר בהיבט של

את הקריאה המחודשת של המושג "פונקציונלי" ניתן להציג כטענה, כי בתקופת המודרניזם האדריכלים עצמם נהיו ה"functions". הם נתנו פירוש חדשני להרמוניות צורניות אדריכליות - "forms" על רקע תקופתם, לכן ערכה העליון של היצירה האדריכלית המודרניסטית הפך להיות בראש וראשונה הביטוי האישי של האדריכל כאמן. לא בכדי, אזכור של בניין מודרניסטי ידוע מופיע לרוב בצירוף שמו של יוצרו: "יחידת המגורים" של לה קורבוזיה, "ביתן ברצלונה" של מיס ואן דר רוהה וכד'. בכך נרמזת חשיבות החקירה וההבנה האינדיווידואלית של מרכיבי ההרמוניה, המייחדת את השפה העיצובית של כל אחד מאדריכלי המודרניזם במסגרת הנוסחה "form follows function". לאור האמור נשאלת השאלה מהו ערכו האותנטי של בניין המשרדים "סגראם" למשל כיצירת אמנות, כאובייקט מורשת תרבות אדריכלות מודרניסטית? מסקנתי היא שגדולתו של מיס התבטאה כאן ביכולתו לתת מענה לשלושת הערכים האדריכליים שמנה ויטרוביוס: "עמידות", "שימושיות" ו"ופי", דרך עיסוק כמעט בלעדי באלמנטים הקונסטרוקטיביים של הבניין. עיסוק זה הוליד פתרונות יעילים הן בהיבט של מהירות ההקמה הן בהיבט הכלכלי של הבנייה. מגדלי המשרדים המאפיינים את הנוף האורבני של תקופתנו, הם אחת ההוכחות להשפעה התרבותית העמוקה של יצירתו של האדריכל, בדומה ל"יחידות המגורים" של לה קורבוזיה. האם הערכים הללו הם תלויי שימוש? אני טוענת כי לא דווקא. בניין "סגראם" הוא סימן היכר הן של יוצרו הן של התקופה שבה נוצר, לכן יש להניח כי גם אם חלליו ישמשו לפונקציות אחרות ממשרדים, הערכים הללו לא רק שלא ייפגעו, אלא שהדבר אף יוכיח כי הקונספציה המקורית של המבנה - "גמישות פונקציונלית" - אכן מתקיימת.

ניסיון להשיב לשאלות שלעיל הוביל אותי לתובנה, כי באדריכלות מודרניסטית קיימת אפשרות **שעצם שינוי השימוש יהווה תכונה אותנטית הראויה להכרה על ידי דיסציפלינת השימור**, זאת אם "אותנטיות" נתפסת כנאמנות ל"תפקוד הרעיון האדריכלי" המקורי והרעיון עצמו של מבנה ניתן להגדרה כ"אוניברסליות תפקודית". במקרה של בניין "סגראם" - המשך קיום רעיון "הגמישות הפונקציונלית", דהיינו 'Adaptive Re-Use' עצמו יקיים את המהות התכנונית של מיס ואן דר

האחרונים, ניתן להגדיר את "פתרון" הפרדוקס על־ידי אפשרות של הגדרת השינוי הפונקציונלי - 'Adaptive Re-Use' עצמו, כתכונה אותנטית לשימור או לחילופין, ניתוק קשר התלות בין פונקציה לצורה, והגדרת ערכו האותנטי של מבנה מודרניסטי בכך שהוא יצירת אמנות נטו. את המסקנה הכללית של חקירת, וגם את ההצעה האופרטיבית שניתן לשאוב ממנה, ניתן לסכם באמצעות ניסוח מחודש של העיקרון המודרניסטי ובמקום "form follows function" אולי לומר: "form follows architect".

ערכיו התרבותיים הנוספים אשר נצברו בשנות קיומו, אך אלה אינם ייחודיים למשמעותו כמורשת תרבות מודרניסטית, מאחר שהם נכונים גם למבנים לשימור מתקופות אחרות.

במקרים אחרים, 'Adaptive Re-Use' אף פועל לטובת שימורה של המהות הרעיונית האותנטית של המבנה, אם זו הוגדרה כ"אוניברסליות" או כ"גמישות פונקציונלית". כמו כן, ישנם מקרים אחדים בהם 'Adaptive Re-Use' לא יכול להשפיע ישירות על מהות ערכו התרבותי של מבנה מודרניסטי, מאחר שבמקור הוא לא שם לעצמו מטרה להיות שימושי, כמו "ביתן ברצלונה" של מיס ואן דר רוהה. בשני המקרים

רשימת מקורות

אלחנני א' 1998. המאבק לעצמאות של האדריכלות הישראלית במאה ה־20. תל־אביב. אנגלמן פ. ושכטר י. 1946. סגנון אמת: לזכרו של אדולף לוס. תל־אביב. רוטרברד שרון, אברהם יסקי - אדריכלות קונקרטי, הוצאת בבל, 2007

Carter P. 1974. *Van der Rohe at Work*. New York, Washington.

Crinson M. and Zimmerman C. eds. 2010 *Neo-avant-garde and Postmodern: Postwar Architecture in Britain and Beyond, Studies in British Art*. New Haven.

Heynen H. 2008. Questioning Authenticity. *Repenser les limites: l'architecture à travers l'espace, le temps et les disciplines*. Paris: INHA 2005 ('Actes de colloques').

Le Corbusier, *Towards a New Architecture*. 1931. Dover edition, 1986.

Michl J. 1995. Form Follows WHAT? The modernist notion of function as a carte blanche. 1:50 - *Magazine of the Faculty of Architecture & Town Planning*, no. 10. Haifa: Technion, Israel Institute of Technology. pp. 31-20.

Prudon T. H. M. 2008. *Preservation of Modern Architecture*. Hoboken.

Sullivan L 1896. The Tall Office Building Artistically Considered. Lippincott's Magazine.

אמנות / מסמכים:

Venice charter, 1964

Nara Document on Authenticity, 1994

Madrid Document, 2011. Approaches for the Conservation of 20th Century Architectural Heritage, 2011

הערות

1. מסמך שנכתב במסגרת כנס איקומוס שנערך בנארה (Nara), יפן ב 1994. המסמך מדגיש את חשיבות ביצוע חקר אמין לזיהוי ערכים ומאפיינים של מגוון סוגי מורשת תרבות ומונומנטים היסטוריים.
2. "De architectura" מחקר בלטינית הידוע בעברית בשם "על אודות האדריכלות" שכתב האדריכל הרומי ויטרוביוס במאה ה־1 לפנה"ס.
3. אליסון ופיטר סמיתסון היו מהדמויות המרכזיות בארכיטקטורה הבריטית של שנות החמישים והשישים, ומהתאורטיקנים הראשיים של הניו־ברוטליזם

הכינוס הארצי ה־2

לשימור מורשת התרבות בישראל

סיון תשע"ז, יוני 2017